

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

Історичні записки

**Збірник наукових
праць**

**Випуск 27
Частина 2**

ЛУГАНСЬК – 2010

ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ: Збірник наукових праць

Випуск 27

Частина 2

Засновано у 2004 році

Вихід з друку – чотири рази на рік

Засновник Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля

Журнал зареєстровано Міністерством України у
справах преси та інформації
Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 8312 від 14.01.2004 р.

Журнал включено до Переліків наукових фахових
видань України (Бюл. ВАК № 11 2009 р.), в яких
можуть публікуватися результати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата
історичних наук.

Головна редакційна колегія: Михайлюк В.П., докт. істор. наук (головний редактор), Литвиненко В.Ф., докт. істор. наук (заступник головного редактора), Дорош Т.О., інженер (відповідальний секретар), Біловолов Ю.Г., докт. істор. наук, Бодрухин В.М., докт. істор. наук, Вергунов В.А., докт. с.-г. наук, Добров П.В., докт. істор. наук, Довжук І.В., докт. істор. наук, Євдокимов М.О., канд. істор. наук, Єрхов Г.П., докт. істор. наук, Климов А.О., канд. істор. наук, Крапівін О.В., докт. істор. наук, , Пилипчук О.Я., докт. біол. наук, Санжаров С.М., докт. істор. наук, Сергієнко Ю.Г., докт. істор. наук, Соколов І.Д., докт. біол. наук, Ульшин В.О., докт. техн. наук, Фомін А.І., докт. істор. наук.

Історичні записки : збірник наукових праць. – Луганськ, 2010. – Вип. 27. Ч. 2. – 180 с.

У збірнику публікуються праці, що висвітлюють найбільш актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історії освіти, науки і техніки.

Рекомендовано до друку Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 10 від “25” червня 2010 р.)

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу.

© Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля, 2010
© East Ukrainian National University
named after Vladimir Dal, 2010

СТАТТІ

ББК ТЗ (4Укр)624-7

Бистра М.О.

ОСВІТНЯ ДОКТРИНА НАЦИСТІВ ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1941-1944 рр.)

Висвітлюється реалізація нацистської доктрини освіти на окупованій території України.

Ключові слова: *система освіти, ідеологія, нацистська окупація.*

Із набуттям стійкої тенденції гуманізації українського суспільства намітився відхід від стереотипів сприйняття освітньої сфери як вторинної по відношенню до економіки і політики. Освіта розуміється як один з ключових чинників розвитку нації та розбудові української державності. У зв'язку з цим зростає науковий інтерес до історії освіти як такої, а також, як явища, що дозволяє глибше зрозуміти і розкрити актуальні питання новітньої історії України, зокрема сутність нацистського окупаційного режиму на території України в роки Другої світової війни.

Численні публікації висвітлюють різні аспекти запровадження освітньої політики в роки нацистської окупації в Україні на регіональному рівні [1; 2; 3; 4], проте цілісна картини формування освітньої доктрини нацистів та її реалізації на теренах України ще залишається не відтвореною, відсутній у дослідженнях і порівняльний аналіз освітньої політики в різних окупаційних зонах. З огляду на наукову значущість теми та її недостатню розробку метою даною статті є відтворення на основі архівних матеріалів цілісної картини формування та реалізації освітньої доктрини нацистів на окупованій території України.

На думку ідеологів нацизму, успіх війни вирішувався не тільки на фронті та в сфері економіки. Однією з найважливіших частин цієї війни була ідеологічна війна, де значне місце посідало саме питання освіти. В основу нацистської освітньої доктрини були покладені положення сумнозвісного плану «Ост», що ґрунтувався на людиноненависницькій теорії расової неповноцінності слов'ян, у тому числі й українців, яка передбачала їх фізичне винищення, недопущення ніякого духовного розвитку, зведення до становища рабів. Згідно з офіційною позицією лідерів Третього рейху населенню окупованих територій України передбачалося значною мірою обмежити доступ місцевого населення до освіти і давати дітям лише початкову і нижчу професійну освіту. При цьому мета освіти осіб жіночої статі взагалі повинна була обмежуватися підготовкою хатніх господарок та майбутніх матерів. Діти єврейського та циганського походження взагалі не мали права на навчання.

Якщо у питаннях стратегії нацистська верхівка була одностайною, то тактика впровадження освітньої політики викликала іноді жваві суперечки і тривалі протистояння у владних структурах рейху. Існувало два основних погляди на впровадження офіційної доктрини на окупованих територіях. Один з них, поміркований, ґрунтувався на ідеї використання національних прагнень українців у боротьбі з СРСР. Згідно з цією точкою зору окупаційна влада

повинна була під гаслами національно-культурного відродження створити обмежену національну систему освіти в Україні. «...Треба дозволити певне культурне піклування, ми повинні би підняти історичну свідомість українців, відкрити в Києві університет», – зауважував А.Розенберг [5, 514]. Іншого погляду дотримувалися Г.Геринг, Г.Гімлер та Е.Кох. Вони взагалі не вважали за потрібне відкривати хоч якісь навчальні заклади в Україні. Існування розбіжностей у поглядах на методи реалізації німецької освітньої політики в Україні зумовлювало і специфічні особливості її впровадження в регіонах країни, що увійшли до різних окупаційних утворень. З ліквідацією цілісності української території та позбавленням державності українського народу фактично була зруйнована і єдність освітньої системи України.

Загальну адміністративну владу над усіма захопленими територіями було передано Міністерству в справах окупованих східних областей, яке очолював А.Розенберг. Територія України була поділена між Генеральним Губернаторством, Рейхскомісаріатом Україна, які являли собою німецькі цивільні адміністративні одиниці, військовою зоною, де була військова влада і адміністративними одиницями, що перебували під контролем Румунії (Трансїстрія, Буковина, Бессарабія). Західні області України під загальною назвою «Дистрикт Галичина» приєднали до Польського Генерального губернаторства [6, 131].

З огляду на низку причин, зумовлених політичними чинниками, окупаційна влада вела у Дистрикті Галичина значно м'якшу політику, ніж в інших. Дана територія розглядалася як найбільш цивілізована і найменш збільшовизована українська територія. Нацисти пішли на певні поступки, щоб завоювати прихильність українців. Це, безумовно, позначилося і на розвитку освіти. У результаті організація освітнього життя в Галичині різко контрастувала на тлі нацистської політики в Рейхскомісаріаті Україна. Тут, як і в більшості країн Західної Європи, проводилася так звана політика “освіченого колоніалізму” [1, 87], яка дозволяла обмежений розвиток національної системи освіти за умов її поступової германізації (особливо вищої ланки) і жорсткого контролю з боку окупаційних структур за освітнім процесом.

У Галичині, на відміну від інших окупованих українських земель, існувало єдине спеціалізоване керівництво освітньою справою на регіональному рівні. Усі повноваження щодо освітньої діяльності в Дистрикті Галичина були зосереджені в руках створеного в серпні 1941 р. відділу науки і навчання, який контролював роботу всіх навчальних закладів. При окружних та повітових старостах утворювалися окремі шкільні уряди, на чолі з окружними шкільними радниками. Не зацікавлена у підвищенні інтелектуального рівня українців німецька адміністрація Дистрикту не бажала брати на себе обов'язки, пов'язані з освітніми справами, тому було дозволене широке залучення до організації шкільництва в Галичині Українського Центрального Комітету. Саме завдяки творчій ініціативі діячів цієї організації, наполегливій праці освітян на місцях при залученні широких кіл громадськості вдалося налагодити освітню справу. Так, велику допомогу у навчанні і вихованні молоді надавали члени ОУН, що в умовах поневолення нації розглядали розбудову національної

системи освіти як безпосередню боротьбу за державність [7, 24], Український Крайовий комітет, Комісія допомоги українському студентству та інші громадські організації. Розгортання в Галичині досить широкої мережі освітніх закладів, серед яких були і вузи, можна вважати здобутком саме українців, оскільки це суперечило настановам нацистів щодо розвитку освіти на окупованих землях [2, 71].

Більша частина території України, що не ввійшла до Генерал-губернаторства, за декретом рейхскомісара Німеччини від 17 липня 1941 р., перетворювалася на Рейхскомісаріат Україна, в якому вводилося цивільне управління. Рейхскомісаром України було призначено слов'янофоба Е. Коха, який із подвійною старанністю заходився втілювати у життя власну педагогічну доктрину. Вже 12 січня 1942 р. рейхскомісаром була підписана директива, згідно з якою дозволялося розпочати заняття в лютому 1942 р. лише у початкових 4-річних школах. Цим документом визначалися умови відкриття «народних шкіл», зміст і обсяги навчальних планів, критерії відбору педкадрів тощо. А 21 січня 1942 р. Е. Кохом було видано розпорядження про політику в справах вищої школи. У розпорядженні мова йшла про закриття всіх вищих навчальних закладів України. Виняток становили лише окремі медичні, ветеринарні, сільськогосподарські, лісогосподарські та технічні факультети [8, 71, 76-77]. Але й дозволені навчальні заклади закривалися, що пояснювалося особистою позицією Е. Коха, який заявляв: «Нам зовсім байдуже, чи буде в Україні організоване навчання підростаючого покоління» [9, 27]. Він навіть відкрито ігнорував вказівки свого безпосереднього шефа А. Розенберга з питань освіти [8, 71].

На ситуацію в освітній галузі впливали і плани окупантів щодо ролі Рейхскомісаріату Україна. На відміну від більшості територій Західної України, центральні її райони досить значний проміжок часу перебували у складі СРСР і розглядалися окупантами як збільшовизовані землі, тому для населення рейхскомісаріату не планувалося робити ніяких послаблень. Окупанти хотіли перетворити ці землі на житницю Німеччини, значно обмежити кількість українців, а решту населення використовувати лише як допоміжну робочу силу. Саме у Рейхскомісаріаті Україна політика окупаційного режиму, у тому числі і в культурно-освітній сфері, набула найжахливіших форм. Поряд з голодом, нещадною експлуатацією українці зазнавали національних та моральних утисків, які повною мірою виявилися у ставленні окупантів до освіти на теренах рейхскомісаріату.

У цілому політика нацистів щодо освіти базувалася на розрізненних указівках нацистської верхівки й не входила до комплексу першочергових і головних заходів. Ще одним свідченням несприйняття нацистами проблем побудови української національної системи освіти, було те, що в рейхскомісаріаті не створювалися органи освіти на регіональному чи навіть обласному рівні [10, 10]. Це заважало уніфікації освітнього процесу і разом з тим створювало умови для певної свободи дій місцевих органів влади. Це визначало специфіку в освітній галузі не тільки на рівні областей, районів, але й окремих населених пунктів. Так, Е. Кох 24 жовтня 1942 р. направив

генеральним комісарам Луцька, Житомира. Києва, Миколаєва, Дніпропетровська та Мелітополя директиву, в якій констатується існування та терені цих районів заборонених його розпорядженнями навчальних закладів [11, 2].

Безпосередньо проблемами освіти на місцях займалися міські та районні відділи освіти, що підпорядковувалися окупаційним владним структурам відповідних рівнів. Навіть найменш важливі рішення узгоджувалися з окупантами, які прагнули встановити тотальний контроль за діяльністю навчальних закладів. Нова система освіти, на думку нацистів, в ідеалі повинна була нагадувати німецьку у сильно усіченому варіанті, а її основними структурними елементами мусили стати загальноосвітня чотирирічна і нижча професійна школи (при майже повній ліквідації вищої та середньої ланок освіти). Весь навчально-виховний процес у закладах освіти був спрямований на виключення будь-яких елементів комуністичної ідеології і запровадження нацистської. Значною мірою завдяки ініціативі національно налаштованих діячів, громадськості на початковому етапі окупації вдалося домогтися певних поступок від окупантів в освітній галузі, що проявилось у розгортанні мережі загальноосвітніх та спеціальних навчальних закладів. Але цей період тривав не довго: вже влітку 1942 р., з остаточним утвердженням серед німецької верхівки радикальної точки зору на окупаційну політику в Україні, всі завоювання українців у царині освіти були зведені нанівець внаслідок відкрито ворожої політики окупантів і об'єктивних обставин воєнного часу [12, 132-137].

Дещо в іншому напрямку розвивалися освітні процеси на теренах румунської зони окупації України (Бессарабія, Буковина, Трансністрія). Румуни, що проводили тут окупаційну політику на свій розсуд, найбільшу загрозу для свого режиму вбачали не стільки у комуністичній ідеології, скільки у націоналістичних ідеях і розгортанні українського національного руху. З цього і виходила освітня політика окупантів, яка базувалася на румунізації навчальних закладів і характеризувалася гострою антиукраїнською спрямованістю. Ілюстрацією цього є розгортання мережі румунських закладів освіти, заборона діяльності українських шкіл і навіть вивчення української мови [13, 82]. Треба зазначити, що румунські окупанти, на відміну від німецьких, як менше зло розглядали школи з російською мовою навчання, які функціонували поруч з румунськими. Ще однією особливістю освітньої політики румунів було те, що вони охоче використовували радянські традиції у методиці навчання, які нерідко сприймалися окупантами як передові [14, 92]. Разом з цим освітня політика румунів на теренах України була більш м'якою, ніж німецька, в Рейхскомісаріаті Україна, доказом чого є відкриття і досить тривале існування єдиного на території України університету в Одесі [3, 266-271].

Східні області України розцінювались як прифронтові райони і були включені до зони військового управління, що визначило суперечливий характер освітньої політики окупантів. Ці індустріально розвинені території посідали окреме місце у планах нацистів і, на відміну від центральних районів України, розглядалися як майбутня вугільно-промислова база Німеччини на Сході. Для

здійснення плану, безумовно, була потрібна велика кількість не просто допоміжного персоналу, а спеціально навченої кваліфікованої робочої сили. Тому розбудова системи освіти у регіоні набувала важливого значення. Крім того, провал плану «блискавичної війни» і перетворення цих територій на прифронтову зону, що привело до концентрації на цій території значних військових сил групи армій «Південь», вимагали від керівництва рейху не лише прагматичного ставлення до місцевого населення, а й виваженої культурно-освітньої політики щодо українців, тимчасової відмови від реалізації положень генерального плану «Ост» щодо освіти. Тому частина командного складу Вермахту, усвідомлюючи реальний стан речей на окупованій території, поділяла більш помірковані погляди А.Розенберга і, маючи можливості діяти на свій розсуд з деяких питань окупаційної політики на місцях, не ставала на заваді освітніх ініціатив місцевої інтелігенції. У розпорядженні № 34 від 29 грудня 1941 р., яке врегульовувало освітні питання у військовій зоні, виразно простежуються саме такі підходи [15, 368].

Поряд з Вермахтом, якому на території військової зони належало загальне адміністративне керівництво, відразу ж після окупації регіону тут почалося формування із представників місцевого населення цивільних допоміжних органів влади на рівні населених пунктів та районів. До їх складу входили спеціальні відділи освіти. Органів освіти на рівні областей чи навіть регіону не існувало. Це заважало уніфікації освітнього процесу в цілому і спричинилося до специфічних відмінностей на рівні різних районів. Показовим є те, що навіть створення відділів освіти в регіоні відбувалося неодноразово. Кадри для місцевих відділів освіти набиралися з колишніх освітян, що були визнані лояльними до окупаційної влади (це значною мірою визначало напрямки і характер діяльності органів освіти).

Поряд із структурними підрозділами Вермахту і підпорядкованими їм місцевими цивільними органами влади для виконання завдань економічної експлуатації захоплених територій у східних областях України діяв розгалужений апарат військово-господарчої адміністрації, який очолював Г.Герінг, а карально-поліцейські функції виконували спеціальні органи, підпорядковані рейхсфюреру СС і начальнику поліції Г.Гімлеру [4, 11]. Наявність трьох владних структур породжувало суперечності між ними, що значно впливало і на специфіку освітньої політики в регіоні. Так, вся система сільськогосподарської освіти підпорядковувалася військово-господарчій адміністрації, яка діяла на власний розсуд. Отже, у військовій зоні не існувало єдиного керівництва освітньою галуззю, що порушувало її цілісність.

Згідно з розпорядженням VII відділу армії від 29 грудня 1941 р. «Про шкільництво у військовій зоні» тут повинна була існувати усічена система освіти для місцевого населення, що будувалася на основі початкової та нижчої фахової школи [15, 368]. Метою її було передовсім формування з українців нижчої допоміжної ланки фахівців для потреб господарства. Освітня доктрина нацистів передбачала дискримінацію за національною і статевою ознакою. Загарбники намагалися обмежити доступ осіб жіночої статі до освіти, через пресу насадити думку про доцільність та переваги створення окремих професійних

навчальних закладів для дівчат з метою підготовки хатніх господарок та майбутніх матерів. Діти єврейського та циганського походження взагалі позбавлялися права на навчання. Для молоді ж німецького походження створювалася окрема мережа навчальних закладів на зразок німецьких. Вони на відміну від слов'ян мали право на восьмирічну загальну освіту, яку могли отримати в Україні, а подальше їх навчання планувалося здійснювати вже у Німеччині або в створених на зразок німецьких середніх спеціальних навчальних закладах України. Крім того, навчання дітей-фольксдойче підкріплювалося ідеологічною та військовою підготовкою у таборах націонал-соціалістичної партії та гітлерюгенту [16, 24-25]. Система навчання у спеціальних навчальних установах для фольксдойче переслідувала мету підготовки на окупованих територіях провідників нацистської політики. Отже, існуюча дискримінація за національною ознакою також порушувала цілісність системи освіти на території регіону.

Концепція освіти населення окупованих територій передбачала формулювання як довгострокових, так і проміжних завдань розвитку освіти та вибір відповідної системи заходів щодо їх досягнення на кожному етапі. Інакше кажучи, йдеться про розробку і втілення в життя певної системи заходів у галузі освіти. В умовах війни і протиборства двох ворожих ідеологій (нацизму і комунізму) сфера освіти перетворилася на арену гострої ідеологічної боротьби. Через причини об'єктивного характеру нацисти на початковому етапі були змушені вдатися до нової тактики з використанням більш замаскованих методів втілення своєї мети в галузі освіти. Окупанти дещо відійшли від заявленої моделі освіти і, послабивши контроль, дозволили місцевим активістам провадити українізаційну роботу, відкривати офіційно заборонені навчальні заклади. «Нова» система освіти, з одного боку, розглядалася як знаряддя ідеологічної експансії, а з другого – мала яскраво виражену прикладну спрямованість, оскільки повинна була розв'язати проблему нестачі кваліфікованих кадрів. Система освіти постійно зазнавала на собі коригуючого впливу суб'єктивного чинника (як з боку окупаційної адміністрації і представників військового командування, так і з боку працівників відділів освіти у складі місцевих органів влади, педагогів, учнів та студентів), який здебільшого визначався місцевими традиціями та умовами життя у воєнний час. Незважаючи на старання і певні досягнення активістів освіта у той час не могла перетворитися на активний чинник національного і соціального прогресу, глибоких перетворень, бо була адаптована до вимог окупантів, що об'єктивно затримувало культурний і соціальний розвиток окупованих територій.

Хоча створення «нової» системи освіти проголошувалося складовою українського національного відродження, але, як показала практика, це все було лише видимістю турботи про національний розвиток українців [17; 18]. Натомість при установленні «нового» порядку був використаний широкий арсенал засобів для створення стійкої та ідеологічно прийнятної моделі співпраці з місцевим населенням, зокрема і в галузі освіти. При цьому пропагандистська машина окупантів усякими способами звеличувала німецьку

культуру на фоні активної антикомуністичної пропаганди.

У початковий період окупації національно свідомі українці, насамперед представники інтелігенції, перебуваючи під впливом ілюзій щодо ймовірної підтримки нацистами української самостійницької ідеї, плекали далекосяжні плани розбудови народної освіти і намагалися їх реалізувати.

Але надії національно-демократичних сил на нове українське відродження в царині національної освіти під егідою «Великонімеччини» виявилися марними. Демагогічна політика німецької сторони в галузі освіти, з одного боку, і масове переслідування починаючи з літа 1942 р. національно свідомих українців, з другого боку, спричинилися до втрати сподівань і посилення антинацистських настроїв. Досить переконливо про справжні наміри окупантів щодо освіти молодого покоління свідчать і злочини проти освітян та молоді.

Таким чином, документальні матеріали переконливо розкривають головну мету політики нацистів у галузі освіти: перетворити освіту на знаряддя утвердження «нового порядку» на окупованих територіях України. Проте освітня доктрина, що виходила з «расової теорії», не була предметом ретельного планування напередодні війни. Тому її реалізація на окупованій території України набула регіональних особливостей, які визначалися переважно взаємодією двох чинників: воєнного і суб'єктного. Сутність воєнного чинника виявилася в тому, що різним регіонам України надавалася неоднакова роль у здійсненні воєнної експансії на Схід. Корируючий вплив суб'єктного чинника визначався тим, що, з одного боку, нацистські владні структури керувалися неоднаковими уявленнями про способи впровадження освітньої політики; з другого боку, роль місцевої ініціативи залежно від регіону виявлялася різною мірою, але завжди зумовлювалася традицією. Однак, незалежно від регіону України, незмінними характеристиками «нової» системи освіти залишалися її расистський характер й ідеологічна спрямованість.

Література

1. Боляновський А.В. Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлеровського «нового порядку» в Європі у 1941-1944 роках: Дис. ... канд іст. наук: 07.00.02. / А.В. Боляновський. – Львів, 1999. – 250 с.
2. Антонюк Н.В. Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939-1944 рр.): За матеріалами періодичної преси/ Н.В.Антонюк. – Львів: б.в., 1997. – 323 с.
3. Щетников В.П. Одесский университет 1941 – 1944 годы (по материалам оккупационной прессы) / В.П.Щетников // Записки історичного факультету Одеського державного університету імені І.І.Мечникова. Випуск 9. – Одеса, 1999. – С.266-271.
4. Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941-1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): Автореф...канд іст. наук: 07.00.01./ В.А. Нестеренко. – К., 2005. – 19 с.
5. Косик В.Україна і Німеччина в Другій світовій війні/ В.Косик. – Париж-Нью-Йорк-Львів: Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка, 1993. – 659 с.
6. Стафійчук І.П. Могутня зброя партії. Ідеологічна, масово-політична робота Кампартії України по мобілізації трудящих УРСР на відсіч ворогу (1941-1944)/ І.П. Стафійчук. – К.: Вища школа, 1985. – 279 с.
7. Ухач В.З. Боротьба за національне навчання і виховання є боротьбою за державність. Діяльність ОУН з організації навчання та національно-патріотичного виховання молоді/ В.З. Ухач // Рідна школа. – 1998. – №2. – С.24-25.

8. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів / Упор. А.А. Батюк, І.Л. Бутич, П.М. Костриба та ін. – К.: Держполітвидав, 1963. – 488 с.
9. Коваль М.В. Доля української культури за нового порядку/ М.В. Коваль // Укр.іст.журн. – 1993. – №№11-12. – С.15-38.
10. Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України (далі ЦДАВОВУ України). – Ф.3206. – Оп.2. – Спр.25. – Арк.10.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.118. – Арк.2.
12. Ухач В.З. Культурно-освітня діяльність організації українських націоналістів (1929-1944 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01./ В.З. Ухач. – К., 1998. – 245 с.
13. Ленська В.В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України/ В.В. Ленська // Укр. іст. журн. – 1990. – №10. – С.81 – 86.
14. ЦДАВОВУ України. – Ф.342. – Оп.14. – Спр.4263. – Арк.92.
15. Україна в другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів: У 4 т. / Упор. В. Косик – Львів: Без вид., 1999. – Т. 1. – 382 с.
16. Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941-1944 рр.) / М.В. Коваль, П.В. Медведок // Укр. іст. журн. – 1992. – №5. – С.24-25.
17. Український Донбас (Горлівка). – 1941. – 29 грудня.
18. Маріупільська газета. – 1943. – 6 лютого.

Быстрая М.А. Образовательная доктрина нацистов и ее реализация на оккупированной территории Украины (1941-1944 гг.).

Освящается реализация нацистской доктрины образования на оккупированной территории Украины.

Ключевые слова: система образования, идеология, нацистская оккупация.

Bystraya M. A. Educational Nazi doctrine and its implementation in the occupied territory of Ukraine (1941-1944).

Sanctified realization of the Nazi doctrine of education in the occupied territory Ukraine.

Key words: educational sistem, ideology, the Nazi occupation.

УДК 339.9 (489)

Богінська І.В.

ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПРОСТІР У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЇ

Висвітлюється зовнішня політика Російської Федерації щодо республік колишнього СРСР протягом 1990-2000-х рр.

Ключові слова: пострадянський простір, зовнішня політика, Російська Федерація, СНД, СЕП, ОДКБ.

Для Росії необхідність інтеграції пострадянського простору пов'язана, перш за все, з геополітичними цілями і довготривалими перспективами розвитку її економіки. Вона зацікавлена у збереженні доступу до сировинних ресурсів нових незалежних держав і ринків збуту для своїх товарів, а також у створенні регіону дружніх і залежних від неї держав по периметру своїх кордонів.

Очевидним є те, що країни СНД й надалі залишатимуться зовнішньополітичним пріоритетом РФ. Адже після російсько-грузинської війни в серпні 2008 р. президент Д. Медведєв назвав пострадянський простір «зоною привілейованих інтересів» Російської Федерації [1]. Перемога у війні додала російським політикам впевненості у тому, що Росія має право на посилення впливу у цьому регіоні.

Переважна більшість наукових розробок, предметом яких виступає «пострадянський простір», присвячені геополітичним аспектам боротьби за нього між Заходом та Росією [2-5]. Водночас поза увагою дослідників залишився аналіз політичних процесів на теренах республік колишнього СРСР з точки зору реалізації зовнішньополітичної стратегії Росії.

Тому мета даної статті полягає у визначенні місця пострадянського простору серед зовнішньополітичних пріоритетів РФ, а також інструментів та механізмів посилення російського впливу у зазначеному регіоні. При цьому «пострадянський простір» окреслюється територією держав Центральної Азії (Казахстан, Киргизія, Таджикистан, Узбекистан, Туркменистан), Закавказзя (Грузія, Вірменія, Азербайджан) та Східної Європи (Україна, Білорусь, Молдова).

Після розпаду СРСР у центрі уваги громадськості, а згодом й політиків РФ виявилася проблема невідповідності концепції Російської держави та реальної сфери поширення російської культури, мови та національної свідомості.

Починаючи з 1993 р. способом подолання цієї невідповідності стало запровадження інституту подвійного громадянства. Москва вирішила забезпечити російськими паспортами не лише росіян, які проживали у ближньому зарубіжжі, а й представників інших етнічних груп, що мали історичний зв'язок з територією Росії. Однак використати цей, за висловом глави російського МЗС Андрія Козирєва, «найважливіший інструмент» у вирішенні «головного стратегічного завдання зовнішньої політики Росії» вдалося лише у відносинах з Туркменістаном та Таджикистаном - невеликими державами-учасницями СНД, де російські громади були нечисленними. Три чверті етнічних росіян на території колишнього Радянського Союзу проживали в Україні, Білорусії та Казахстані. Відсутність прогресу в політиці подвійного громадянства щодо цих трьох країн практично означало провал російської стратегії.

Коли спроби запровадити інститут подвійного громадянства де-юре виявилися невдалими, головним інструментом російської політики на пострадянському просторі стала прийнята в 1994 році програма «Основні напрями державної політики РФ щодо співвітчизників, які проживають за кордоном»[6]. Створена спочатку як додаток до стратегії подвійного громадянства, вона швидко перетворилася на її головний напрям.

Слід зазначити, що подвійне громадянство могло стати одним з важливих механізмів, які забезпечили б лідерство Росії в регіоні, а програма підтримки співвітчизників такого потенціалу була позбавлена. Однак, розглядаючи російське населення в ближньому зарубіжжі не лише як національну меншину інших держав, але і як своїх співвітчизників, Москва отримала підстави у разі потреби ставити проблему захисту їхніх прав у відносинах з сусідами. Створення концепції «Росія і співвітчизники» дозволило Кремлю розглядати тему діаспор як внутрішню проблему.

У ст. 1 Закону про співвітчизників, прийнятому в 1999 р. (останні поправки внесені в 2006 році) міститься визначення поняття «співвітчизники». Такими вважаються чотири категорії осіб: громадяни РФ, які проживають за кордоном; особи, які мали громадянство СРСР; емігранти з Радянського Союзу і Росії;

нащадки співвітчизників, «за винятком нащадків осіб титульних націй іноземних держав» [7].

У 2006 р. були прийняті три важливі документи, які свідчили про наступництво політики попереднього десятиліття: «Програма роботи зі співвітчизниками за кордоном на 2006-2008 роки», «Федеральна цільова програма " Російська мова "(2006-2010)» та «Державна програма зі сприяння добровільному переселенню в Російську Федерацію співвітчизників, що проживають за кордоном». Вони містяться в розділі «Гуманітарний напрям зовнішньої політики» документу «Огляд зовнішньої політики РФ», оприлюдненого МЗС Росії в 2007 р. [8]

В Концепції федеральної цільової програми «Російська мова (2006—2010 роки)» необхідність запровадження заходів щодо ефективного функціонування російської мови пояснювалося зокрема скороченням кількості осіб на пострадянському просторі, які володіють нею. Отже, одним із стратегічних завдань федеральної цільової програми «Російська мова (2006-2010 роки)» стало забезпечення ефективного функціонування російської мови як основи розвитку інтеграційних процесів в СНД, а також підтримка російської мови в країнах Балтії. Результатом виконання цієї програми має стати значне збільшення частки осіб, які володіють російською мовою, серед населення держав — членів СНД та країн Балтії: із 15% у 2005 р. до 40% у 2010 р.

Захист прав та інтересів російських і російськомовних меншин завжди розглядався російськими політиками не як мета, а як інструмент для забезпечення лідерства РФ на пострадянському просторі. Причому цією проблемою часто нехтували заради інших напрямків зовнішньополітичної діяльності. Коли в 2003 р. президент Туркменістану вирішив вийти з договору про подвійне громадянство, угоди по газу виявилися для російської влади важливішими, ніж долі співвітчизників.

Протягом 1990-х рр. прагнення Москви до регіонального лідерства не відповідало її обмеженим можливостям. Провал військової кампанії в 1995 році в Чечні зі всією очевидністю продемонстрував слабкість держави та відсутність консенсусу в суспільстві. Лише потенційні можливості Росії і надзвичайна слабкість більшості сусідніх держав надавали їй якісь підстави для претензій на першість. Але цей потенціал тоді не можна було реалізувати. За роки президентства В.В. Путіна ситуація змінилася. Москва придбала нові механізми впливу на країни ближнього зарубіжжя. Це відбулося завдяки економічному зростанню, високими цінами на енергоносії, інвестицій в економіку сусідніх країн, припливу тимчасових мігрантів.

У травні 2004 року у посланні Федеральним Зборам президент РФ В.В.Путін назвав інтеграцію пострадянського простору пріоритетним напрямом російської зовнішньої політики [9]. Ця заява надихнула багатьох прихильників регіонального лідерства Росії.

Нова російська геополітична парадигма, що в подальшому визначила основні засади політики на пострадянському просторі, остаточно була окреслена у щорічному Посланні президента Федеральним зборам РФ від 25 квітня 2005 р. Суть цієї геополітичної парадигми полягає у визнанні розпаду СРСР “величезною

геополітичною катастрофою століття”, внаслідок якої десятки мільйонів “співгромадян і співвітчизників” опинилися за межами російської території, а “епідемія розпаду перекинулася на саму Росію” [10].

Відповідно В.В. Путин проголосив головним завданням російської держави подолання наслідків цієї катастрофи шляхом продовження “цивілізаційної місії російської нації на євразійському континенті”. “Цивілізаційна місія” Росії покликана забезпечити перехід від «політики стабілізації», яка має зупинити процес розпаду Росії, до «політики, спрямованої в майбутнє» [10].

Новим елементом політичного курсу РФ стала і відверта підтримка сепаратистських режимів у Придністров’ї, Абхазії та Південній Осетії. Якщо раніше офіційна Москва твердо дотримувалася принципів територіальної цілісності пострадянських країн, то тепер вона скористалася «прецедентом Косова» для вирішення заморожених конфліктів в СНД.

Для Росії зовнішня політика на пострадянському просторі є лише формально зовнішньою, а фактично може розглядатися як продовження внутрішньої. Тому необхідною і достатньою умовою впливу Росії на сусідні країни є зразкове вирішення проблем власного розвитку. Незважаючи на очевидність такого підходу, претензії Москви на лідерство більшою мірою ґрунтувалися на експлуатації теми спільного минулого і кількісній ресурсній перевазі, ніж на привабливому образі майбутнього або успішної моделі національної модернізації. Тим часом конкуренція з боку ЄС, США, Китаю і Туреччини обумовлює деградацію економічних зв'язків РФ з країнами СНД. Очевидно, що втрата випереджального впливу Росії на просторі СНД означатиме зниження її міжнародної ваги.

Аналіз політики Росії на пострадянському просторі протягом останніх років дозволяє констатувати, що головним проектом для досягнення зазначеного завдання російське керівництво вважає створення Єдиного Економічного простору (ЄЕП).

Рішення про створення ЄЕП було прийнято 23 лютого 2003 року у Москві під час зустрічі президентів Білорусі, Казахстану, Російської Федерації та України. У заяві про створення ЄЕП зазначалося, що ЄЕП має стати „організацією регіональної інтеграції”. Сторонами було створено спільну Групу високого рівня (ГВР), яка підготувала до вересня 2003 року проекти Угоди і Концепції про формування ЄЕП.

19 вересня 2003 року у Ялті президенти зазначених країн підписали Угоду про формування Єдиного економічного простору. З боку України, попри те, що вона брала участь у підготовці усіх документів та парафувала їх, Угоду було підписано із застереженням, що вона братиме участь у формуванні та функціонуванні ЄЕП в межах, що відповідають Конституції України.

В 2005 р. відбулося чотири зустрічі в форматі ЄЕП, на яких українська сторона вкотре запропонувала створити зону вільної торгівлі без вилучень і обмежень як передумову інтеграції економік держав-учасниць проекту. Незважаючи на підтримку цієї пропозиції з боку Білорусі та Казахстану, представники РФ не погодилися з нею. Натомість Росія запропонувала створити для управління зовнішньоекономічною політикою країн ЄЕП наднаціональний

орган, керівництво яким здійснювалося б за принципом акціонерного товариства. При чому 67% голосів у цьому органі РФ залишала за собою. Нові пропозиції української сторони спростовували такий підхід. До створення зони вільної торгівлі планувалося додати ще 5 проектів у галузі гуманітарного співробітництва, зокрема скасувати будь-які обмеження у міграційних процесах між країнами-учасниками [11]. Однак без створення наднаціонального органу проект ЄЕП не мав сенсу з точки зору російських інтересів. Тому після фактичного виходу України з формату ЄЕП фокус інтеграційних очікувань знову перемістився на ЄврАзЕС як інституційну основу економічної інтеграції.

Створена для формування правової бази Митного союзу і Єдиного Економічного Простору, ЄврАзЕС до тепер виконала свою підготовчу місію.

Проект Митного союзу набув особливої актуальності в умовах світової фінансової кризи. Прагнення захистити власні ринки від дешевого імпорту було пов'язане з низькою конкурентоспроможністю власних товарів країн-учасниць, що мають попит виключно на ринках пострадянського простору. Ще однією причиною відродження ідеї «митної трійки» стало усвідомлення того, що єдина митна зона в рамках російсько-білоруської інтеграції виявилася неефективною. Крім того, Москва не могла не зважати на появу конкуруючого європейського проекту - намір створити в перспективі зону вільної торгівлі в рамках ініціативи ЄС «Східне партнерство», до участі в якій були запрошені Азербайджан, Вірменія, Білорусія, Грузія, Молдова і Україна. Також після чергової невдачі зі вступом Росії до СОТ зростає політична доцільність ефектної інтеграційної ініціативи в регіоні. Отож, з весни 2008 р. проект створення Митного союзу став найвищим пріоритетом російської політики на пострадянському просторі.

12 грудня 2008 р. було створено наднаціональний орган Митного союзу - Комісію митного союзу (КТС), який був відсутній в російсько-білоруській митній зоні. У червні 2009 р. учасники узгодили єдиний митний тариф і затвердили графік формування єдиної митної території: Митний союз з 1 січня 2010 р. на основі єдиних митних тарифів, єдиний Митний кодекс з 1 липня 2010 р.

27 листопада 2009 р. на засіданні Міждержавної ради ЄврАзЕС президенти Росії, Білорусії і Казахстану підписали документи про формування Митного союзу.

Основні проблеми, що виникли на початку функціонування єдиної митної території, можна умовно розділити на економічні та політичні. Причому політичні питання швидко набули характеру міждержавних криз. Особливу активність з метою отримання негайної вигоди від Митного союзу виявило білоруське керівництво. Так, Мінськ зажадав від Москви поставок 21,5 млн. тонн сирової нафти, вільної від експортного мита (це складає сировинну дотацію з боку Росії в 5,5-6 млрд. доларів). Проте регулювання експорту енергоносіїв не належить до компетенції Митного союзу. З урахуванням різниці внутрішніх і світових цін така торгівля енергоносіями та стратегічною сировиною перетвориться на приховане субсидування Росією країн ближнього зарубіжжя. Згідно з листопадовою та грудневою угодами 2009 р., «вуглеводнева тема» віднесена до ЄЕП. Проте це не завадило Астані та Мінську поставити питання про негайне значне зниження

транзитних тарифів на постачання казахстанської нафти білоруським нафтопереробним заводам.

5 липня 2010 р. в Астані глави трьох держав ЄврАзЕС - Росії, Казахстану і Білорусії - підписали документи про набуття чинності єдиного Митного кодексу, що фактично означає початок функціонування Митного союзу. При цьому Москва наголосила, що двері союзу відкриті і для інших держав ЄврАзЕС - тобто для Таджикистану і Киргизії. За словами глави МЗС Росії Лаврова, президенти цих країн вже оголосили, що всерйоз розглядають таку можливість [12].

Якщо приєднання Таджикистану і Киргизії до Митного союзу відбудеться, то навряд чи це означатиме для Росії якийсь економічний зиск. Скоріше за все, вона виграє в політичному, навіть геополітичному плані. Сьогодні Росія намагається скористатися моментом, коли США зайняті в Афганістані і на Близькому Сході, для відновлення свого впливу в колишніх радянських республіках, які «потрапили під прозахідний вплив і віддалялися від Москви», та створити нову геополітичну реальність на теренах Євразії [12]. Залучивши Таджикистан і Киргизію до Митного союзу, вона отримує нові можливості для розвитку співробітництва в політичній області з двома цими країнами. Оскільки Москва вважає заохочення інтеграційних процесів на пострадянському просторі одним зі своїх найважливіших зовнішньополітичних завдань, то розширення учасників Митного союзу цілком відповідає поставленій меті.

Окрім гуманітарних та економічних аспектів російські інтеграційні проекти передбачають й військово-політичне співробітництво країн пострадянського простору. Тут основним інструментом російської політики виступає Організація Договору про колективну безпеку (ОДКБ).

До складу військово-політичного союзу, створеного колишніми республіками СРСР на основі Договору про колективну безпеку (підписаний 15 травня 1992 року в Ташкенті), входять Вірменія, Білорусія, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан і Узбекистан. Серйозна стурбованість Росії створенням НАТО під приводом боротьби з міжнародним тероризмом на територіях країн Центральної Азії військових баз з практично невизначеним терміном їх функціонування стала основною причиною трансформації Договору про колективну безпеку в міжнародну регіональну організацію безпеки – ОДКБ, у якій Москва посідає провідну позицію.

Сьогодні ця система колективної безпеки побудована за регіональним принципом. Існують три регіональні військові угруповання, але всі вони не колективні. Це російсько-білоруське (східноєвропейське), російсько-вірменське (кавказьке) і центральноазіатське, на базі якого створені обмежені за складом колективні сили швидкого реагування. Саме центральноазіатське угруповання розглядається як основа майбутнього об'єднаного угруповання сил. Планується, що колективні сили будуть дислоковані на постійній основі в Росії, і їм будуть надаватися військові підрозділи країн ОДКБ. Вони матимуть спільне командування і будуть використовуватися для відбиття військової агресії, проведення спеціальних операцій по боротьбі з міжнародним тероризмом й екстремізмом, транснаціональною організованою злочинністю, наркотрафіком, а також для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій. Відповідні документи,

зокрема про формування Колективних сил оперативного реагування, глави держав-учасниць ОДКБ підписали на самміті цієї організації 4 лютого 2009 р. в Москві. Разом з тим, Узбекистан підписав документ про розгортання сил швидкого реагування включивши свою особливу думку. Особлива думка Узбекистану полягає в тому, що ця країна "буде брати участь не на постійній основі в Колективних силах оперативного реагування, а делегувати свої підрозділи". Також Білорусь відкинула можливість залучення білоруських військових у бойових діях за межами своєї країни в рамках Колективних сил оперативного реагування ОДКБ [13]. Участь білоруської сторони в Колективних силах буде реалізована в рамках білорусько-російського угруповання військ в західній зоні відповідальності ОДКБ.

Наприкінці грудня 2008 року Рада Федерації ратифікувала Угоду про миротворчу діяльність ОДКБ. Угода передбачає колективні дії держав ОДКБ із запобігання, заборони і припинення військових дій між державами або в межах держав. Причому, як наголошується в угоді, дії можуть бути як мирного, так і примусового характеру, з використанням військового, міліційного і цивільного персоналу.

Рішення про проведення миротворчих операцій ухвалюватиметься Радою колективної безпеки ОДКБ на підставі офіційного звернення держави-учасниці про проведення на її території миротворчої операції або РБ ООН про проведення миротворчої операції на території держави, що не входить в ОДКБ.

Однак варто зазначити - досі чітко не окреслені місце і роль ОДКБ в європейській системі безпеки, не ухвалене й політичне рішення про взаємодію з ЄС та НАТО. У рамках організації немає навіть єдиної позиції щодо того, як реагувати на присутність НАТО на території країн-учасниць ОДКБ. Майже всі члени ОДКБ мають двосторонні відносини з Північноатлантичним альянсом. Однак на рівні ОДКБ як організації це питання «зависло у повітрі».

Існування певних суперечностей між країнами-членами ОДКБ у поглядах на розвиток відносин із Заходом, зокрема присутність на їх території формувань країн НАТО, створює певні проблеми у зміцненні єдності Організації. Тому зміцнення військового-політичного альянсу на просторах СНД й надалі залишається для Москви одним з зовнішньополітичних пріоритетів.

До того ж все-таки існує дещо спільне, що об'єднує членів ОДКБ: усі вони потребують гарантій безпеки з боку Росії. І завдяки цьому політичному інтересу ОДКБ може існувати, а військове співробітництво розвиватися.

Розбіжність в інтересах окремих держав на пострадянському просторі призвела до необхідності консолідації ними своїх зусиль переважно на двосторонньому рівні або в межах субрегіональних утворень: ЄврАзЕС, Митного союзу або/та ОДКБ. Що стосується перспектив Співдружності Незалежних Держав (СНД), то багато в чому вони залежать від позиції Росії. В цілому, за весь час свого існування СНД перетворилась на суто формальний клуб, попри досить активні політико-організаційні зусилля, що докладалися до інституціоналізації об'єднання.

Погляд, наміри та підходи Москви щодо СНД було зафіксовано в основних положеннях Концепції зовнішньої політики Російської Федерації від 23 квітня

1993 року. «Росія підтримує гнучкий «різношвидкісний» підхід до форм організації та функціонування Співдружності, що припускає у випадку неготовності тих чи інших партнерів до співпраці у певних сферах, розвиток поглибленої взаємодії за участю лише зацікавлених держав СНД» [14, 7]. Водночас містилася цільова настанова щодо конкретних держав, у поглибленні інтеграції з якими була зацікавлена російська сторона: «...Враховуючи важливість взаємин з Україною, Білоруссю і Казахстаном, необхідно вести справу до вироблення з цими державами повномасштабних політичних угод в першу чергу» [14, 15]. Планувалося також перетворити СНД на суб'єкт міжнародного права. Щоправда такий підхід вже не відповідав ані політиці, ані настроям окремих керівників пострадянських республік. Звідси – їхня послідовна відмова підписати Статут СНД. Так, 22 січня 1993 р. Статут СНД підписали лише сім держав: Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан й Узбекистан.

Концепція зовнішньої політики Російської Федерації 2000 р. не внесла кардинальних змін у політику на пострадянському просторі, але містила в собі нові важливі нюанси. В ній зазначалося: «Пріоритетним напрямом зовнішньої політики Росії є забезпечення відповідності багатосторонньої та двосторонньої співпраці з державами–учасниками СНД завданням національної безпеки країни. Наголос робитиметься на розвитку добросусідських відносин і стратегічного партнерства зі всіма державами... Практичні стосунки з кожною з них необхідно будувати з урахуванням зустрічної відкритості для співробітництва, готовності належним чином враховувати інтереси Російської Федерації» [15]. Ці позиції, однак у більш деталізованій формі, закріпив інший документ – «Концепція зовнішньої політики Російської Федерації» від 12 липня 2008 року, підписана новим президентом РФ Дмитром Медведевим [16].

Література

1. Доктрина Медведева – Пять принципов российской внешней политики. – Доступний з www.konservatizm.org/.../011009193240.xhtml
2. Киссинджер Г. Дипломатия. Пер. с англ. В.В.Львова/ Послесл. Г.А. Арбатова.- М.: Ладомир, 1997.- 848 с.
3. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Пер. с англ. Т. Велимеева., Ю. Новикова. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. -603 с.
4. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. Пер. с англ. М.Б. Левина.- М.: АСТ: Ермак, 2005.- 588 с.
5. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: Междунар. отношения, 2002. – 256 с.
6. Указ Президента РФ от 11 августа 1994 г. «Об основных направлениях государственной политики Российской Федерации в отношении соотечественников, проживающих за рубежом». – Доступний з www.rs.gov.ru/node/1255
7. Закон «О соотечественниках». – Доступний з www.materik.ru/problem/detail.php?
8. Обзор внешней политики РФ за 2007 г. – Доступний з www.mid.ru/brp_4.../3647DA97748A106BC32572AB002AC4DD
9. Послание Президента России Владимира Путина Федеральному Собранию РФ: от 26 мая 2004г.// Интеллектуальная Россия: Государственная стратегия Российской Федерации. – Доступний з http://www.intelros.ru/2007/02/05/poslanie_prezidenta_rossii_vladimira_putina_federalnomu_sobraniju_rf_2004_god.html
10. Послание Президента России Владимира Путина Федеральному Собранию РФ: от 25 апреля 2005 г.// Интеллектуальная Россия: Государственная стратегия Российской Федерации. –Доступний з

Випуск 27. Частина 2

http://www.intelros.ru/2007/02/05/poslanie_prezidenta_rossii_vladimira_putina_federalnomu_sobraniju_rf_2005_god.html

11. Терьохін С. СНД, ЄП і Митний союз – це глухий кут...- Доступний з <http://otherside.com.ua/news/detail.php?id=80250>

12. Суздальцев А. Политика впереди экономики: риски и перспективы Таможенного союза ЕврАзЭС. – Доступний з http://www.globalaffairs.ru/number/n_14564

13. Полтораков О. ОДКБ: євразійська безпекова альтернатива. – Доступний з www.uaforeignaffairs.com/article.html?id=424

14. Концепция внешней политики Российской Федерации: Утверждена распоряжением Президента Российской Федерации Б.Н. Ельцина от 23 апреля 1993г. № 284-рп.// Дипломатический вестник. — 1993. — № 1-2. — С. 3-23

15. Концепция внешней политики Российской Федерации: Утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 28 июня 2000г.// Информационный Бюллетень. – 2000. – Доступний з <http://www.mid.ru/B1.nsf/arh/19DCF61BEFED61134325699C003B5FA3?OpenDocument>

16. Концепция внешней политики Российской Федерации: Утверждена Президентом Российской Федерации Д.А. Медведевым 12 июля 2008 г. – Доступний з archive.kremlin.ru/.../2008/.../204108.shtml

Богинская И.В. Постсоветское пространство во внешней политике России.

Освещается внешняя политика Российской Федерации в отношении республик бывшего СССР на протяжении 1990-2000-х гг.

Ключевые слова: *постсоветское пространство, внешняя политика, Российская Федерация, СНГ, ЕЭП, ОДКБ.*

Boginskaya I.V. Post-Soviet region in Russian foreign policy.

Lights up the foreign policy of the Russian Federation to the former Soviet republics during 1990-2000-th.

Key words: *post-Soviet region, foreign policy, Russian Federation, CIS, CES, OCST.*

УДК 330.33.012:339.9:658.6

Власов В.І.

ЕКОНОМІЧНА ГЛОБАЛІЗАЦІЯ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті поданий короткий аналіз економічних аспектів глобалізації протягом третьої її хвилі.

Ключові слова: *глобалізація, економіка, інвестиції, торгівля.*

Всі країни світу нині об'єднані надзвичайно високою інтернаціоналізацією їх економік, початок якої дала перша промислова революція, що ґрунтувалася на створенні машинного виробництва при одночасному формуванні нових організаційно економічних відносин, що детально описано К. Марксом, який як зазначив західний інституціоналіст Д. Норт: „Розробка Марксом питання щодо зв'язку виробничих сил (під якими він, звичайно, розумів стан технології) з виробничими відносинами (під якими він розумів різні аспекти людської організації і особливо право власності) являє собою піонерні зусилля, спрямовані на поєднання меж і обмежень технології з межами і обмеженнями людської організації” [1, с. 168].

Розпочата у ХІХ ст. інтернаціоналізація виробництва в ХХ ст. повільно перейшла в науково-технічну революцію, яка дала світу не тільки нові технології, а й прискорила процес інтернаціоналізації економік світу, що забезпечило появу в ужитку наукових і політичних сил нового поняття – глобалізації, яке експерти Міжнародного валютного фонду (МВФ) визначають

як „растущую экономическую взаимозависимость стран всего мира в результате возрастающего объема и разнообразия трансграничных трансакций товаров, услуг и международных потоков капитала, а также благодаря все более быстрой и широкой диффузии технологий” [2, с. 5].

Торкаючись питань розвитку торгівлі під час поточної третьої хвилі глобалізації, слід зазначити спільну тенденцію зростання її обсягів при водночас різних темпах в окремих регіонах й угрупованнях країн за розвитком економіки (табл. 1).

1. Динаміка обсягів експорту, млн дол. США

Угруповання	Кількість країн	1980 р.	1990 р.	2000 р.	2007 р.	2003 р. до 1980 р.
<i>Світ</i>	190	2032154	3479591	6455988	13833041	6,8 рази
<i>Розвинуті країни</i>	39	1349154	2516978	4245074	8109330	6 разів
<i>Країни, що розвиваються</i>	151	597574	843904	2056407	5190026	8,7 рази
<i>Африка</i>	53	118981	106983	153072	397457	3,3 рази
Східна Африка	17	7012	7323	10204	23606	3,3 рази
Центральна Африка	9	8856	11772	17112	75129	8,5 разів
Північна Африка	6	44042	41055	54361	150907	3,4 рази
Південна Африка	5	25540	23568	35225	80192	3,1 рази
Західна Африка	16	33530	23265	36169	67622	2 рази
<i>Америка</i>	38	111345	143793	364482	765319	6,9 рази
Кариби	18	22368	11668	19000	31497	1,4 рази
Центральна Америка	8	23379	45576	180991	294696	12,6 рази
Південна Америка	12	65598	85549	164491	439126	6,7 рази
<i>Азія</i>	39	365007	590417	1534755	4018909	11 разів
Східна Азія	7	76165	280565	774897	2187136	28,7 рази
Південна Азія	9	26127	47033	92734	263281	10 разів
Південно-Східна Азія	11	73957	145284	431911	865786	11,7 рази
Західна Азія	12	188758	117535	235213	702706	3,7 рази
<i>Океанія</i>	20	2242	2710	4098	8341	3,7 рази
Транзитивні економіки у Азії	8			17782	72519	4 рази
Транзитивні економіки у Європі	8			136726	461166	3,4 рази

Насамперед, слід зазначити значне відставання за темпами приросту обсягів торгівлі деяких регіонів планети, де розташовані країни, що розвиваються – Африка та її регіони, країни Карибського басейну та Океанії. При цьому країни, що розвиваються, в цілому збільшили обсяги торгівлі значно більше за темпами порівняно з розвинутими країнами – у 8,7 рази проти 6, що зумовило зростання їхньої питомої ваги в обсягах світової торгівлі до 41,4% у 2007 році проти 33,6% у 1961 році при відповідному зменшенні цього показника розвинутими країнами з 66,4 до 58,6 %.

Слід зазначити, що такі позитивні зміни по групі бідних країн відбулися, насамперед, завдяки стрімкому розвитку економіки країн Азії, які в цілому збільшили обсяги торгівлі в 11 разів, а регіон „Східна Азія”, де головним двигуном є Китай, - в 28,7 рази. Значно відстає від інших регіонів Азійського континенту регіон „Західна Азія”, де розташовані Туреччина та арабські країни.

Природно, що розвитку торгівлі сприяло загальне зростання економіки країн світу як і, навпаки, зростання обсягів торгівлі сприяло розвитку економіки. Так, якщо у 1993 році загальносвітовий ВВП становив 22930 млрд. дол. США, то у 2007 році цей показник зріс до 54583,8 млрд. дол. США, або майже в 2,4 рази.

При цьому в розвинутих країнах він збільшився з 19150 млрд. дол. США до 39603,2 млрд. дол. США, або в 2 рази, тоді як в країнах, що розвиваються відповідно з 3780 млрд. дол. США до 14980,6 млрд. дол. США, або у 3,9 рази, тобто економіка країн, що розвиваються зростатиме під впливом глобалізаційних процесів швидше, ніж в розвинутих країнах [5,6].

Вагомою складовою глобальної фінансової системи є інвестиції в економіку, що виступають на світовій арені як одна з рушійних сил феномену глобалізації.

Послаблення контролю за переміщенням капіталу із розвинутих країн (Велика Британія, наприклад, відмінила його у 1979 році) [3], в країни, що розвиваються, формування більш прийнятної політики для інвестування капіталу в економіку своїх країн, посилили рух капіталів.

Слід зазначити, що перші ознаки формування глобальної системи перетікання капіталів підмітив представник класичної школи політекономії Дж. Міль. Він писав: “Если бы капитал перемещался в отдаленные части земного шара с такой же готовностью и при столь же незначительных побудительных мотивах, как он перемещается из одной части города в другую, если бы производители переводили свои фабрики в Америку или Китай всегда, когда в результате этого можно сэкономить хотя бы небольшую часть затрат, то размер прибыли был бы одинаков во всем мире, а все вещи производились бы только там, где при тех же затратах труда и капитала можно изготовить их в наибольшем количестве и наивысшего качества. Возможно, именно такая тенденция и обнаруживается сейчас: капитал становится все более и более космополитичным” [4].

Посиленню космополітичності капіталу сприяла лібералізація режимів прямих та іноземних інвестицій (ПІІ), впроваджена у багатьох країнах світу за 1992-2008 рр. (табл. 2) [7, с.16].

2. Внесення змін в національні режими регулювання ПІІ 1992-2008 рр.

	Середньорічні показники		
	1992-1994 рр.	1995-1999 рр.	2000-2008 рр.
Кількість країн, що внесли зміни у режими регулювання	49	66	77
Кількість змін у режимах регулювання	95	132	189
Зміни позитивні	94	121	165
Менш позитивні зміни (посилення контролю)	1	11	24

Отже, за останні роки збереглася тенденція зростання чисельності країн, що вносять зміни у режими ПІІ, кількість змін в цілому і позитивних зокрема при одночасному посиленні також тенденції контролю.

Що стосується показників ПІІ й міжнародного виробництва, то ці дані наведені в таблиці 3.

3. ПІІ та міжнародне виробництво, 1982-2008 рр. [Ibid, с.13]

Показник	Вартість в поточних цінах, млрд. дол. США			
	1982	1990	2007	2009
Притік ПІІ	58	207	1979	1697
Відтік ПІІ	27	239	2147	1858
Обсяг ввезених ПІІ	790	1942	15660	14909
Обсяг вивезених ПІІ	579	1786	16227	16206
Прибуток від ввезених ПІІ	44	74	1182	1171
Прибуток від вивезених ПІІ	46	120	1252	1273
Трансграничні злиття і придбання		112	1031	673
Обсяг продаж зарубіжних філіалів	2530	6026	31764	30311
Валове виробництво зарубіжних філіалів	623	1477	6295	6020
Сукупні активи зарубіжних філіалів	2036	5938	73457	69771
Експорт зарубіжних філіалів	635	1498	5775	6664
Зайнятість в зарубіжних філіалах (тис. чол.)	19864	24476	80396	77386
ВВП (у поточних цінах)	11963	22121	55114	60780
Валове накопичення основного капіталу	2795	5099	12399	13824
Надходження у вигляді роялті та ліцензійних платежів	9	29	163	172
Експорт товарів і нефакторних послуг	2395	4414	17321	19990

Як бачимо, обсяг ввезених ПІІ за 26 років у світову економіку зріс з 790 до 14909 млрд. дол. США, або майже у 19 разів при зростанні прибутку з 44 до 1171 млрд. дол. США, або в 26 разів і збільшенні обсягів продаж зарубіжних філіалів з 2530 до 30311 млрд. дол. США, або в 12 разів. Водночас чисельність осіб, що працюють в зарубіжних філіалах зросла до 77,4 млн осіб, або в 3,9 раза. Але слід зазначити, що економічно-фінансова криза 2008 року негативно вплинула майже на всі показники – зниження обсягів ввезених ПІІ на 4,8%, але цікаво те, що, при цьому обсяг вивезених ПІІ зменшився лише на 0,1%.

Міжнародний рух капіталів за останню чверть століття показав зростання як прямих, так і портфельних інвестицій в країнах з різним розвитком економіки. Це є дуже цікавою рисою сучасності, що на думку В. Медведєва, відрізняє характер і результати ввезення – вивезення капіталу в умовах глобалізації від тих, що були сформульовані в ленінських концепціях імперіалізму [8, с.3-10]. ПІІ на сучасному етапі мають своїм результатом не понадексплуатацію, а підвищення взаємозв'язку й ефективності національних економік країн світу.

Фактично нині простежується чітка тенденція поступового зменшення влади політичних інституцій і вихід на авансцену світової політики економічних інституцій з величезними фінансовими ресурсами. Тому дуже змістовними є висловлення російського глобаліста О. Неклесси: „Демократия как власть людей уступает место форме правления в экономическом мире: неodemократии как власти денег, манифестацией которой является привычный в рамках подобных организаций принцип принятия решений: один доллар – один голос” [9, с. 33].

Таким чином, головними аспектами економічної сфери глобалізації є розвиток торгівлі та збільшення прямих іноземних інвестицій, зростання яких

зумовлює розвиток економіки глобалізованого світу як в цілому, так і в окремих країнах зокрема.

Література

1. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки: / Д. Норт [пер. з англ.]. – К. : Основа, 2000.- С.168.
2. Цит. по И.С. Ковалеву. Введение / в кн. Оболенской В.П., Поспелов В.А // Глобализация мировой экономики «Проблемы и риски российского предпринимательства». – М. : Наука, 2001. – С. 5.
3. Глобализация, рост и бедность. – М. : Весь Мир, 2004. – 206 с.
4. Милль Дж. Основы политической экономики / Дж. Милль; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1980. – (Т.2). – С.336.
5. Доклад о развитии человека за 1996 год: [пер. с англ.]. – ООН: Оксфорд юниверсити пресс, 1996. – 228 с.
6. Доклад о развитии человека за 1996 год: [пер. с англ.]. – М. : Весь Мир, 2009. – 217 с.
7. Доклад о мировых инвестициях. Обзор 2009 : [пер. с англ.]. – Нью-Йорк, Женева ООН, 2009. – 70 с.
8. Медведев В. Глобализация экономики / В. Медведев // Проблемы теории и практики управления. – 1999. - №6. – С. 32 – 37.
9. Неклесса А. Конец цивилизации или конфликт истории / А. Неклесса // МЭиМО. – 1999. - №3. – С. 33.

Власов В.И. Экономическая глобализация: исторический аспект.

В статье дан краткий анализ экономических аспектов глобализации в течении ее третьей волны.

Ключевые слова: глобализация, экономика, инвестиции, торговля.

Vlasov V.I. Economics globalization: historical aspects

Short analyses of economy aspects of globalization during of its third wave have been done.

Key words: globalization, economy, investments, trade.

УДК 930+94

Данільсва Ю.Г.

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСЯКДЕННЯ 20-30-Х РР. ХХ СТ. В ІСТОРІОГРАФІЇ ВІД 1920-х рр. до початку ХХІ ст.

Проаналізовано історичні та історіографічні доробки вчених стосовно проблеми повсякденного життя селян радянської України в 20-30-і рр. ХХ ст.

Ключові слова: селянство, історіографія, повсякденне життя, радянська Україна, психологія, ментальність.

Останнім часом в історичній науці, як і в системі гуманітарних знань в цілому, відбулися значні зміни. Це пов'язано із загальною переорієнтацією дослідницького мислення, зміною ракурсу вивчення історичного минулого, методів його збагнення.

Українська історіографія на сучасному етапі розвитку рухається у напрямі інтеграційних процесів у світовий історіографічний простір, який, по-перше, віддає перевагу людинознавчим тенденціям в дусі соціально-психологічної, антропоцентрично спрямованої історії; по-друге, сприяє виведенню «селянознавства» в провідний напрямок сучасної історичної науки; по-третє, створює умови для відходження від стереотипів минулого та об'єктивного

висвітлення історії в умовах вільного розвитку наукових шкіл, концепцій, методологічних орієнтирів. Проблема повсякденного життя українського села у 1920-30-ті рр. приділяло увагу чимало дослідників. Ця тема не є вичерпаною, і багато питань у цій царині залишаються відкритими. Складність у дослідженнях історії повсякденності українського селянства, його ментальності, потреб, світобачень, побуту та дозвілля полягає, на думку сучасного історика О.Лукашевича, у тому, що вітчизняна історіографія немає власних глибинних традицій, а посилається на досвід західної історичної думки, прикладом якої може слугувати людинознавчі концепції школи Анналів [1].

Період, що досліджується авторкою, складний і драматичний, займає особливе місце в історії та потрапляє в зону історіографічного осмислення ідеологічних, психологічних, духовно-культурних трансформацій у повсякденному житті українського селянства, без урахування яких реальна картина селянського буття в 20-30-і рр. була би неповною. В цьому сенсі об'єктами історії повсякденності все частіше виступають сюжети, яким раніше не приділялось особливого значення, але які зіграли значну роль у розкладі історичних подій (проблеми побуту, дозвілля, родини, виховання дітей, харчування та ін.)

У статті авторка робить спробу критичного аналізу наукових праць з часів встановлення та зміцнення радянської влади (з 1920-х рр. XX ст.) до сучасності в умовах незалежної України, що торкаються різних аспектів повсякденної культури українського селянства у 20-30-і рр. XX ст..

Загалом історіографію дослідження можна поділити на: українську, в центрі уваги якої поставлено вплив політики радянської влади на розвиток українського села у 20-30-і рр. XX століття й вивчення у зв'язку з цим соціально-економічних, ідеологічних, духовно-культурних змін в українському селі та радянську, (українську і російську), яка висвітлювала та обґрунтовувала результативність політико-економічних перетворень в українському селі. Хронологічну послідовність досліджень за даною проблематикою ми розташували у вигляді періодів: 1) 1920-і роки, 2) 1930-початок 1950-х років, 3) 1950 - 1980-і роки, 4) 1990-і – початок XXI ст..

На першому етапі вивчення історії повсякденності селянського життя у 20-і рр. XX ст. передбачалося, насамперед, врахування недоліків та негативних сторін життєвого середовища селян молодого радянської країни. Історики, філософи, публіцисти та письменники критикували ті соціально-побутові умови, в яких знаходились селяни на початку 20-х рр. та вважали їх темною «спадщиною» попереднього режиму [2; 3]. Висловлювалися поради що до вдосконалення пропаганди дій радянської влади в галузі медичного обслуговування, рівня освіти, організації праці, атеїстичного виховання. Також лунали заклики змінити на краще місце жінки та зміцнити її роль у суспільному житті [4]. Проаналізуємо праці істориків, що у прямо чи опосередковано стосуються проблем повсякденності селянського життя. Початки вивчення питань розвитку українського села були покладені українською історіографією у 20-х рр. XX ст. Важливою рисою історичної думки 20-х рр. є її зв'язок із

світовими теоретичними надбаннями за даною проблематикою. Зацікавленість неподієвою історією виражено в концепціях В. Антоновича, М. Грушевського, М. Костомарова, які намагалися поставити на перший план ментальність народу, його світосприймання та відчуття [5,6]. Соціологічні обґрунтування історії повсякденності, зближення її з етнографією та етнологією спостерігаються в працях В. Дашкевича [7], історіографічних оглядах О.В. Ветухова [8], концептуальних розробках В. Петрова [9]. Д. Багалій наполягав на вивченні психології індивідуальностей і народів, бо саме вони дають ключ до розгадки історичних процесів, характерів окремих діячів і націй [10]. В історичних працях першої чверті ХХ ст. розглядався психологічний аспект відношення до перебудов у системі народного господарства, у соціальній сфері. Наголошувалось, що у даний період, коли процеси європеїзації сільського господарства відбуваються занадто повільно, коли натуральне господарство все ще не пережито, - неможливо вмиє перетворити психологію селянської маси [11]. Наприкінці 20-х років стало очевидно, що стрижнем суспільної свідомості селянства є його ставлення до влади та її політики, в першу чергу, в період НЕПу. Простежувалась залежність селянських настроїв від внутрішньої політики та навпаки. Так, наприклад, деякі вчені вважали голод 1921-1923 рр. не тільки слідством посухи як природного фактору, але й брали до уваги людський фактор (дії влади) та аналізували реакцію селянства на ці дії: « Голод доводить до здичавіння, до вчинків розпачу або одчайдушного отупіння, до безпросвітної блуканини в невилазних нетрях суперечностей сучасного ладу» [12]. Невирішеність конфлікту між індивідуалістичним укладом життя та його комунальними основами, нескінченну боротьбу суспільного з особистим змусили науковців виробити програму звичаєвоправних норм, які мали б сприяти полегшенню в переході селян до колгоспів[13].

Другий етап підсумовував діяльність радянської влади, констатувавши досягнення та зміни, що відбулися в українському селі. Але увага зосереджувалась не на нагайних потребах селян, а на виконанні замовлень та державних програм: фіксувалась участь населення у зборах та демонстраціях, кількість прочитаних книжок та журналів агітаційного характеру тощо. У цей час історична думка, в якій відбувалось протистояння між матеріалізмом та психологізмом, знаходилась під пильним контролем влади та поступово перетворювалась на заложника тоталітаризму. Зацікавленість людиною як об'єктом досліджень зникла [14]. Моральному катування підлягали вчені, які вивчали психологічні фактори в історії, підвищували роль селянства у революційних подіях, зменшували значення пролетаріату. Так, постановою ЦК КП(б)У « Про політичні помилки» та незадовільну роботу Інституту історії Української Академії наук УРСР» було висунуто вимоги викриття ідей М.С. Грушевського та виправлення помилок в історичній «дрібнобуржуазній» думці попереднього десятиріччя [15]. Як зазначив у своїй науковій праці «Політична психологія» Д. Ольшанський : « Тоталітарна система взагалі не мала потреби у знанні реальної психології мас» [16]. Цій системі потрібна була психологія майбутнього: чітка, координована, прогнозована. Пошуки винних у невдалих експериментах державної політики та її наслідках зводилися до висновків про

існування в радянському селі шкідників та ворогів соціалістичної власності [17]. Після другої світової війни було надруковано низка праць, присвячених ролі селянського фактору в аграрно-промисловому комплексі країни [18].

Пошвавлення у вивченні повсякденного життя селянства, його побуту та дозвілля в досліджуваний період почало відбуватись з часів «відлиги». Воно виявлялося, в основному, у порівнянні життя селян в доколгоспний період із новим соціалістичним устроєм життя та висвітлюванні змін в сільськогосподарському секторі на тлі соціально-економічних нововведень радянської влади. Більшість праць, що виходила друком у цей час, розповідали про «червоний» побут крізь призму більшовицького світогляду [19]. В них приділялась увага впливу культурної революції на життя та потреби українського села (культурно-освітня діяльність, роль міста у культурних перетвореннях на селі, радіофікація й кінофікація тощо) [20]. Зміни у комунах, дошкільне виховання та антирелігійні заходи в роки соціалістичного будівництва аналізував П. Денисовець [21]. Російський історик В.П. Данілов зробив внесок у розробку методології дослідження соціально-економічних відносин на селі до та під час колективізації, визначив перспективи його подальшого розвитку [22]. У цей час вийшло в світ багато праць та документальних збірників з історії селянства узагальнюючого характеру [19, 21, 23, 24, 25]. Ключовими темами більшості з них було колективізація та соціалістичний сектор в сільському господарстві, відчувалось відсутність спеціальних досліджень, які висвітлювали повсякденне життя селянства, його побутові та психолого-емоційні аспекти. Під гаслами перебудов замовчувались реальне життя мешканців села, голод та репресії, справжнє ставлення селян до цих подій.

На взаємозалежності між змінами в повсякденному житті та кардинальними соціально-економічними перетвореннями під керівництвом більшовицької влади було акцентовано в дослідженнях С.В. Кульчицького [26], С.Р. Ляха [27]. Це, на наш погляд, виявилось новим концептуальним кроком у трактуванні вітчизняної історії. Колективною співпрацею цих вчених із участю дослідника В.І. Марочко «Становление основ социалистического уклада крестьянства» [28] було звернено увагу до повсякденного життя селянства, розкрито різні сфери його життєдіяльності. Також В.І. Марочко намагався простежити наслідки панування тоталітарної системи в українському селі, що призвели до духовного спустошення народу [29].

В останні роки існування Радянського Союзу історики почали змінювати точки зору на процеси радянзації в українському селі, відходячи від ідеалізованої картини щасливого життя селян в умовах соціалістичного суспільства (С. Діброва, В. Калініченко, С. Кульчицький) [30].

З розпадом СРСР та отриманням Україною статусу незалежної держави істориками, соціологами, етнографами було здійснено спроби заповнити прогалину української історії новими фактами, архівними матеріалами, свідченнями сільських мешканців без ідеологічних обмежень, обов'язково аналізу класиків марксизму-ленінізму та жорсткої цензури і здійснити спробу відтворення правдивої картини повсякденності селян у 20-30-і рр. XX ст. В

науково-дослідницьких колах з'явилась можливість об'єктивно висловлювати свої погляди на ті чи інші історичні процеси та явища, мали місце полярні історіографічні оцінки та критичні міркування з приводу проблем повсякденного життя селян у радянські часи [31]. Слід зазначити, що важливіші питання духовних, культурних, морально-етичних та побутово- сімейних відносин розглядалися, як правило, в контексті наслідків колективізації та панування тоталітарної системи взагалі, з критикою усього, що потрапляло у площину дій радянського уряду. За 90-і роки та початок нинішнього століття автори історичних досліджень створили низку праць, що наповнили історію селянства України новим змістом, зосереджуючись на темах повсякденного життя, психології мас, осягнення духовності. Нашої уваги заслуговує праця американського вченого Вільяма Нолла «Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури» [32], що містить 400 усних свідчень мешканців села, присвячена аналізу життя українського селянства у різних його виявах: економічному, соціально-побутовому, релігійному тощо. Питання змін та труднощів, що спіткали мешканців українського села періоду існування радянського режиму, побутові умови життя селянства та задоволення його духовних потреб розкривав І.В.Рибак, але ставлення до них самих селян було розвинуто, на наш погляд, не в повному обсязі [33]. О.А. Удод, дослідник методологічних проблем історії повсякденності, вивчав побутові та духовні аспекти даного питання, характеризував загальний моральний стан українського суспільства в 20-30-і рр ХХ ст. [34]. Етнокультурні процеси українського села в період сталінізму аналізував Я.І. Мандрик [35]. Історико-психологічний портрет селянства в період руйнації його цінностей і утвердження нових патологічних форм повсякдення на тлі голоду 1932-33 рр. написав В.І.Марочко [36]. У статті «Модернізація українського суспільства перехідного періоду 1920-1930-х років» В.Марочко, оцінюючи наслідки колективізації, стверджував, що вона «зруйнувала самобутній уклад життя в українському селі, запровадивши новітню систему кріпацтва» [37]. Також ним було детально розглянуто теоретичні аспекти селянської кооперації [38]. Наукові дослідження С.В. Кульчицького, який продовжував працювати над історією українського селянства, значно збагатили історіографічну базу сучасних надбань у цій галузі [39]. Проблемами побуту населення України у 20-30і рр. ХХ ст., випробовуючи нові підходи в цьому напрямку, займався П.М. Кравченко [40]. Для історичного осмислення проблеми українського селянства у повсякденному житті зазначеного періоду інтерес викликає праця загального характеру В.Литвина «Україна: міжвоєнна доба (1921-1938)», головним завданням якої автор вважає історичне багатофакторне переосмислення життя, побуту, дозвілля, емоційно-психологічних переживань, морально-етичних та духовних норм [41]. Монографія О. Михайлюк «Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси» присвячена дослідженню селянського світогляду та способу господарювання, змінам, які відбувались у соціополітичній поведінці селян в умовах несправедливого соціального ладу, відносинам влади і селянства, міста й села [42]. Вдалою спробою дослідити соціально-психологічні

сторони колективізації та поштовхом до їх подальшого ретельнішого вивчення стала наприкінці 1990-х рр. монографія В.Коцура «Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки» [43]. Слід відзначити статті С.Дровозюка., в яких автор спостерігає динаміку суспільної свідомості українського селянства в умовах непу та українізації, вивчає соціально-психологічні аспекти радянської українізації українського селянства [44].

Проблемам повсякденного життя українського селянства у 20-30-і рр. XX ст. присвячено дисертації сучасних дослідників О.М. Лукашевича, О.О. Стасюк, О. Вовка, С.І. Дровозюка та ін. [45]. Віддаючи перевагу аналізу відносин «радянська влада – українське селянство», досліджуючи, як правило, державні методи регулювання життя на селі, автори, на наш погляд, загострюють увагу на подіях, які, по-перше, вплинули на зміни у селянському побуті та дозвіллі, по-друге, деформували традиційну культуру та духовність селян, по-третє, викликали морально-психологічні зворушення в середовищі селянської маси.

Таким чином, історіографічний огляд наукової літератури дав підстави зробити висновок, що повсякденне життя українського селянства у 20-30-х рр. XX ст. потребує комплексного дослідження проблеми у союзі з соціологічною історією, етнологією, етнографією, культурологією й народознавством та вимагає детальнішого поглиблення в мікроісторію. У подальшому авторка ставить за мету дослідити життя українського селянства у 20-30-і рр. XX ст. з акцентами на феномен української селянської ментальності - основи повсякденного існування - як головного чинника у формуванні загальнонаціональної ідеї, з'ясувати роль психологічного фактору у розвитку повсякденної культури селян.

Література

1. Лукашевич О.М. Побут та дозвілля сільського населення України (1920 – 1930 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олексій Михайлович Лукашевич. – Переяслав-Хмельницький, 2006 – 217 с.
2. Берзін А. В сільській хаті / А. Берзін // Шлях до здоров'я. – Х.; Наукова думка, 1926. - №9. – С. 6-7.; Марзеев О. Сільська хата негодяща / О. Марзеев // Шлях до здоров'я. – Х.; Наукова думка. 1925. - №1. – С. 10-12.
3. Заташанський І. Сільське господарство й большевицькі «успіхи» в ньому / І.Заташанський // Тризуб. – 1927. – № 14. – С. 9-11.; Киянин. На Україні / Киянин // Нова Україна. Безпартійний двотижневик громадського, культурного та економічного життя. – 1923. - № 10 (жовтень). – С.128-136.
4. Калашник Н. Жінка в колективах / Н. Калашник // Колгоспне село. – 1928. -№5. – С.53-57.
5. Ювілей академіка М.С.Грушевського. 1866 – 1926. Ювілейне засідання. Привітання. – К.: Видання ювілейного комітету, 1927. – 143 с.
6. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Н.И. Костомаров.– К.: Изд-во при Киевском госуд. ун - те, 1989. – 736 с.
7. Дашкевич В. Розвиток етнологічної науки на Україні за 10 років (1917 – 1927) /В.Дашкевич // Червоний шлях. – 1927. - №12. – С. 178-180.
8. Ветухов О.В. Віхи на шляху від старої статичної етнографії до сучасної динамічної етнології та краєзнавства / О.В. Ветухов // Наук. Зб. Харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури. – Ч. VII. – Етнологічно-краєзнавча секція. – Х.: ДВУ, 1927. –Вип. I. – С. 1-29.

9. Петров В. Спроби монографічного дослідження села / В.Петров // Етнографічний вісник. – 1925. – Кн. 1. – С. 84-89;
10. Багалій Д. З приводу анти критики професора М.Яворського /Д.Багалій // Червоний шлях.- 1924, - Кн.6. – С.149-160.
11. Копержинський К.П. Питання про наукову постановку справи вивчення побуту та її практичне значення / К.П. Копержинський // Червоний шлях.- 1925. - №5. – С. 103-111.
12. Єфремов С.Д. Без хліба. Проблема голоду в українському письменстві /С.Д. Єфремов // Ювілейний зб. На пошану Академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди семидесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 72.
13. Колгоспи та їх вивчення //Вісті ВУЦВК. – 1938. – II лист.
14. Дровозюк С.І. Селянський самосуд 1917-1930-х років як соціально-психологічний феномен (історіографічні нотатки) / С.І. Дровозюк // Проблеми історії України: факти судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 10. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 284-293; Дровозюк С.І. Соціально-психологічний портрет сільського «активіста» 20-30-х рр. в українській історіографії / С.І. Дровозюк // Проблеми історії України: факти судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 9. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 360-372.
15. У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Ін-ту іст. Укр. НАН України (1936 – 1956 рр.) / Зб. Документів і матеріалів: У 2-х ч. / НАН України. Ін-т іст. України. Центр держ. архів. громад. об'єднань Укр. / Упоряд.: Р.Я. Пиріг та ін.; Редкол.: В.А. Смолій (відп. Ред.) та ін.. Ч.1. (1936 – 1944 рр). – К., 1996. – 144 с.
16. Ольшанский Д.В. Политическая психология / Д.В.Ольшанский. – СПб.: Питер, 2002. – С. 397.
17. Железногорський Г. Кондратьєвщина в дії. Контрреволюційна шкідницька організація в сільському господарстві України / Г. Железногорський. – Х.: Пролетар, 1931. – 100 с.
18. Середенко М. Народне господарство України за роки радянської влади/ М. Середенко. – К.: Укрдержвидав, 1945. – 14 с.; Нариси розвитку народного господарства УРСР / Ред. кол.: Д.Ф. Вірник. – К.: Вид-во АН УРСР. Ін-т ек-ки, 1949. – 579 с.; Власюк П.А. Досягнення сільськогосподарської науки за роки радянської влади / П.А. Власюк. – К., 1957. – 72 с.
19. Кувеньова О.Ф. Громадський побут українського селянства / О.Ф. Кувеньова. – К.: наукова думка, 1966. – 136 с.
20. Михайлов О.О. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва / О.О. Михайлов. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – 160 с.
21. Денисовець. П.М. Культосвітня робота в колгоспах України і формування нового побуту на селі у відбудовний період (1921 – 1925рр) / П.М. Денисовець // Питання історії народів СРСР. – Вип. 7. – Х.: Вид-во Харківського ун-ту, 1968. –С. 61-68.; Денисовець. П.М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921 – 1925 рр. / П.М. Денисовець. – Х.: Вид-во Харківського ун-ту, 1969. – 154 с.
22. Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. Сб. статей. / [под ред. кандидата исторических наук В.П. Данилова]. – М.: Госполитиздат, 1963. – 560 с.; Данилов В.П. О характере социально-экономических отношений советского крестьянства до коллективизации сельского хозяйства / Данилов В.П. / [Материалы для обсуждения на сессию по истории советского крестьянства и колхозного строительства в СССР. (На правах рукописи)]. – М.: Ин-т АН СССР, 1961. – 60 с.; Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство / В.П. Данилов. – М.: Наука, 1977. – 319 с.; Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: Социальная структура, социальные отношения / В.П. Данилов.– М.: Наука, 1979. – 359 с.
23. Історія Української РСР: у 8 т. / [редакційна колегія П.П. Гудзенко (відп. ред.), М.Д. Березовчук, В.О. Горбик, В.М. Довгопол, С.В. Кульчицький]. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 6: Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921-1941). – 1977. – С. 24.

24. Історія селянства Української РСР. У 2 томах/ АН УРСР, Ін-т історії. / [ред. кол.: І.І. Компанієць (відп. ред.) та інші.] – К.: Наукова думка, 1967. – Т.2: Від Великого Жовтня до наших днів – 1967. – 534 с.
25. Історія колективізації сільського господарства УРСР. – 1962. – 851 с.; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. У 2-х т. / Під ред. З.П. Шульги. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1967. – 511 с.
26. Кульчицький С.В. Формування елементів соціалістичного способу життя у радянському до колгоспному селі / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1978. – №3. – С. 40-51.
27. Лях С.Р. Деякі питання суспільно-політичного життя селянства України (1921 - 1928 рр.) / С.Р. Лях // Український історичний журнал. – 1981. – №2. – С.59-64.; Лях С.Р. Становлення советского образа жизни в украинской доколхозной деревне (1921 – 1929 гг.) / С.Р. Лях. – Донецкий госуд. ун-т. – Донецк, 1980. – 118 с.
28. Кульчицький С.В. Становлення основ соціалістического укладу життя крестьянства УССР / С.В. Кульчицький, С.Р. Лях, В.И. Марочко; АН УССР, Ін-т історії. – К.: Наукова думка, 1988. – 189 с.
29. Марочко В.І. Про створення соціально-економічних засад нового способу життя у колгоспному селі УРСР (1929 – 1937 рр.) / В.І.Марочко // Український історичний журнал. – 1985. – №3. – С. 84-95.
30. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому» / С.В. Кульчицький. – К.: Україна, 1991. – 431 с.; Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду / С.В. Кульчицький. – К.:Либідь, 1989. – 38 с.
31. Діброва С.С. Сталінська колективізація: погляд крізь час / С.С. Діброва // Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / [кер. упоряд. Р.Я. Пиріг]. – К.: Політвидав України, 1990. – 605 с.; Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929) / В.В.– Калініченко Х.: Основа, 1991. – 131 с.
32. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920-1930-х років / В. Нолл – К.: Родовід, 1999. – 560 с.
33. Рибак І.В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-поч.90-х рр.) / І.В. Рибак; НАН України. Ін-т історії України. Гол. редкол. науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». – К.: Рідний край, 1997. – 165 с.
34. Удод О.А. Історія осягнення духовності / О.А. Удод. – К.: Генеза, 2001 – 192 с.; Удод О.А. Житло і побут в структурі повсякденного життя українців (30-і рр. ХХ ст.) / О.А. Удод // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвід. зб. наук. пр. Вип. 8. – К., 2003. – С. 311-321.
35. Мандрик Я.І. культура українського села в період сталінізму 1929-1938 рр. / Я.І. Мандрик. – Івано-Франківськ, 1998. – 253 с.
36. Марочко В.І. Геноцид в українському селі 1932 -1933 років: історично-політологічний аналіз / В.І. Марочко // Голодомор 1932 – 1933 рр. як величезна трагедія українського народу: Мат-ли Всеукр. наук. конференц., Київ, 15 листоп., 2002. – К., 2003. – С. 32-46.
37. Марочко В. Модернізація українського суспільства перехідного періоду 1920-30-х років: історико-теоретичний аспект / В. Марочко // Проблеми історії України: факти судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 8. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 43-51.
38. Марочко В.І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861-1929) / В.І. Марочко. – К.: Без в-ва, 1995. – 224 с.
39. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) / С.В. Кульчицький – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 836 с. – («Україна крізь віки». Том 11.); Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С.В. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, - 1995. – 203 с.; Кульчицький С.В. Комуністична доктрина і спроба її реалізації в Радянській Україні у 1919-1920 рр.: До питання про так званій «Воєнний комунізм» / С.В. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 1992. – 264 с.;

Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.) / [С.В.Кульчицький (ред.). Інститут історії НАН України, Державний фонд документальних досліджень]. – К.: Б.В., 2000. – 223 с.; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С.В. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – С. 271. – 396 с.

40. Кравченко П.М. Соціально-побутові умови на індустріальних новобудовах України (20-ті-30-ті рр. ХХ ст.) / П.М. Кравченко. – Вінниця, 1997. – 36 с.

41. Литвин В. Україна: міжвоєнна доба (1921-1938) / В. Литвин. – К.: Альтернативи, 2003. – С. 106. – 512 с.

42. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси: Монографія / О.В. Михайлюк. – Дніпропетровськ: Інновація, 2007. – 456 с.

43. Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: історіографія) / В.П. Коцур. – К.: Наукова думка, 1998. – 506 с.

44. Дровозюк С. Соціально-психологічний портрет сільського «активіста» 20-30-х рр. в українській історіографії / С. Дровозюк. // Проблеми історії України: факти судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 9. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 360-372; Дровозюк С. Селянський самосуд 1917-1930-х років як соціально-психологічний феномен (історіографічні нотатки) / С. Дровозюк // Проблеми історії України: факти судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 10. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 284-293; Дровозюк С. Динаміка суспільної свідомості українського селянства в умовах непу: історіографія проблеми / С. Дровозюк // Проблеми історії України: факти судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 14. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 442-465; Дровозюк С. Українське селянство в контексті українізації 20х років. Історіографія / С. Дровозюк // Українознавство. – 2003. – Число 1 (6). – С. 114-116.

45. Дровозюк С. І. Історіографія національно-культурного та духовного життя українського селянства 20-30-х рр. ХХ ст.: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.06 / Дровозюк Степан Іванович. - НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. - К., 2006. – 508 с.; Вовк О.В. Соціокультурні процеси в українському селі Лівобережжя в умовах радянської у 20-х – на початку 30-х років ХХ століття: дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 / Вовк Олександр Володимирович - К., 2009. – 246с.; Стасюк О.О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / Стасюк Олеся Олександрівна. – К., 2007. – 228 с.; Капустян Г.Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Г.Т. Капустян. – Дніпропетровськ, 2004. – 35 с.; Кукса Н.Г. Культурно-освітній розвиток українського селянства в період українізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н.Г. Кукса. – Черкаси, 2005. — 20 с.; Лукашевич О.М. Побут та дозвілля сільського населення України (1920 – 1930 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Лукашевич. – Київ, 2006 – 17 с. тощо.

Данильєва Ю.Г. Проблемы украинской крестьянской повседневности 20-30-х гг. ХХ ст. в историографии с 1920-х гг. ХХ ст. до начала ХХІ века.

Проанализированы исторические и историографические наработки ученых касательно проблем повседневной жизни крестьян советской Украины в 20-30-е гг. ХХ ст.

Ключевые слова: *крестьянство, историография, повседневная жизнь, советская Украина, психология, ментальность.*

Daniliyeva, J.G. The problems of Ukrainian countryside everyday life in the historiography of the 20-30th years of the XX century till the beginning of the XXI century.

Historical and historiographic creative works of scientists concerning the problems of everyday life of peasants in the Soviet Ukraine in the 20-30th years of the XX century are analysed.

Key words: *peasantry, historiography, everyday life, Soviet Ukraine, psychology, mentality.*

УДК 930+94

Довжук І.В.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ у 20-50-х рр. ХІХ ст.

Аналізується соціальний та економічний розвиток українських губерній у передреформений період. Акцентовано увагу на таких галузях промисловості як мануфактурна, машинобудівна, металообробна. Підкреслено, що утвердження товарно-грошових відносин впливало на національну самосвідомість значної частини українського етносу.

Ключові слова: Україна, українські губернії, промисловість, мануфактура, селянин, кріпосництво, гужовий транспорт, залізниці.

У другій чверті ХІХ ст. в українських губерніях розпочався промисловий переворот – перехід від мануфактурного до фабричного виробництва. Поступово долався економічний ізоляціонізм середньовічного натурального господарства, складались економічні умови формування української модерної нації. Товарно-грошове господарство, що приходило на зміну натуральному, сприяло розширенню економічних зв'язків між окремими регіонами українських земель, вносило зміни в соціальну структуру суспільства, сприяло формуванню інтелігенції, національної буржуазії, здатних генерувати ідеї національного відродження.

Мета цієї розвідки – показати соціально-економічні зміни в українських землях, що перебували під владою Російської імперії у передреформений період та їхній вплив на формування модерної української нації. Цю проблему так чи інакше розглядали у своїй працях Т.Г.Гончарук, Г.І.Марахов, Б.Д.Лановик, Т.І.Лазанська та інші науковці.

У першій третині ХІХ ст. більшість підприємств України становили міські та сільські кустарні промисли (ремісничі майстерні), мануфактури, засновані на ручній техніці та примусовій праці кріпаків. Кустарне виробництво орієнтувалось на невизначений ринок, а кустар був водночас підприємцем і виробником. Ремісниче виробництво існувало завдяки замовленням і за рахунок замовника. Ремісник докладав лише свою працю та власний інструмент. Кустарна промисловість була пов'язана з наявністю сировини та безпосереднім впливом довкілля. Важливим спонукальним чинником до занять кустарництвом ставала втрата зв'язку із землеробством у процесі поглиблення майнового розшарування селянства.

Існувало два види мануфактур – кріпосницька та капіталістична. У свою чергу кріпосницька мануфактура підрозділялася на вотчинну та посесійну. Вотчинна мануфактура ґрунтувалася на примусовій праці кріпосних селян і в основному носила натуральний характер. Посесійна мануфактура спиралася на працю селян, які були приписані для роботи на промислових підприємствах. На відміну від вотчинних, ці мануфактури створювалися в основному особами недворянського походження [1, 25]. Капіталістичні мануфактури належали переважно купцям, міщанам, та селянам, які звільнилися від кріпосної залежності. Засновані на вільнонайманій праці, ці мануфактури швидко

зростали і працювали на ринок [2, 25]. Для забезпечення мануфактури робочими руками підприємці здійснювали різноманітні заходи: оголошували про прийом на роботу, завчасно укладали трудові угоди, прикріпляли робітників до підприємства.

Чисельність промислових підприємств в Україні з 1832 до 1861 рр. зроста майже у 4 рази (з 752 до 2873), 72% з них знаходилося в селах, 10% – у губернських і 18% – у повітових містах [3, 16]. Феодальна вотчина втрачала натуральний характер і поступово перетворювалася на товарне господарство. Зростали об'єми товарної продукції та зв'язки з ринком [4, 227, 232].

Зрозуміло, що значна частина підприємств спиралася на кріпосну працю низької продуктивності, що послаблювало їхню конкурентоспроможність. Кріпосницькі промислові підприємства, засновані на примусовій праці, не витримували конкуренції з капіталістичним виробництвом і в 60-х роках перестали існувати [2, 28].

Збільшення кількості мануфактур, фабрик і заводів, що діяли на найманій праці, поява нових галузей промислового виробництва – усе це свідчило про розвиток товарного виробництва. Товарно-грошове господарство руйнувало підвалини феодально-кріпосницької системи, сприяло економічному згуртуванню українського населення. У середині XIX ст. розвивалися такі галузі виробництва, як машинобудування, металообробка. Наприкінці 50-х років в Україні діяло 11 чавуноливарних і 32 залізобудовних заводів. У 1860 р. в Донбасі видобуток вугілля становив 6 млн. пудів. Донбас за кількістю видобутого вугілля вийшов в середині століття на друге місце в Російській імперії, поступаючись тільки польській Сілезії [5, 240-242].

Розвивалися суконна, тютюнова, складувна, паперова, харчова промисловості. Особливо слід виділити цукрову промисловість, яка забезпечувала 80% виробництва цукру в Російській імперії. У 40-і рр. XIX ст. темпи розвитку цукрової промисловості дещо знизилися, але залишалися досить високими. Лише в 50-х роках розвиток цукрової промисловості значно збільшується. У 1857 р. в Україні вже діяло 218 цукрових заводів, що становило 70% від їхньої кількості в Російській імперії. У 1859-1860 господарському році цукрова промисловість України налічувала 228 заводів, з яких 113 припадало на Лівобережжя, а 115 – на Правобережжя. Загальна кількість цукрової продукції, виробленої заводами, склала близько 14 млн. руб. Для порівняння, пиво-медоварні підприємства виробили продукції у цей період на суму 379,8 тис. руб., а підприємства тютюнової промисловості – на 1,6 млн. руб. У 1860-1861 господарському році в Україні діяло 257 цукроварень, зокрема на Лівобережжі працювало 132, а на Правобережжі – 125. Високі темпи розвитку були однаковою мірою властиві як Лівобережжю, так і Правобережжю, що обумовлювалося схожими кліматично-природними умовами.

З 1844 р. політика уряду в цукровій галузі характеризувалася коливанням від помірно-протекціоністської до ліберальної, коли, незважаючи на зменшення мита на іноземний цукор та введення акцизу, уряд усіляко підтримував вітчизняного виробника, хоча безпосередньо не втручався у розвиток галузі [6, 12, 14-15].

Розвивалася військова промисловість. В Україні діяли такі військові підприємства, як завод «Арсенал» у Києві, що випускав зброю, Шосткінський пороховий завод, Луганський чавуноливарний завод, канатний і суднобудівний заводи в Миколаєві.

У середині ХІХ ст. посилюється процес формування всеукраїнського (у межах всеросійського) внутрішнього ринку. У його орбіту включаються нові території, зростають економічні зв'язки з віддаленими районами України [4, 264]. Прикладом цьому може бути інтенсивна інтеграція Бессарабії, включеної до складу Росії у 1812 р. і господарство Півдня України.

Формування всеросійського ринку об'єктивно сприяло подоланню тих соціально-економічних відмінностей, які реально існували між окремими регіонами українських земель. Велику роль у процесі інтеграції українських земель відігравали ярмарки. У 40-х рр. ХІХ ст. в Україні їх діяло 12 тис., у тому числі 178 великих і середніх. Найважливішими з них були Контрактовий у Києві, Введенський у Сумах, Хрещенський, Успенський, Покровський у Харкові, Петропавлівський у Катеринославі [7, 21].

У посиленні формування єдиного ринку, економічних зв'язків між окремими регіонами, важливу роль відіграє розвиток транспорту. Від його стану залежало подальше зростання продуктивних сил. Для України, де річкове судноплавство було розвинуто в середині ХІХ ст. слабо, а залізниць ще не було, проблема транспорту мала важливе значення. Основну роль відігравали перевезення суходелом. У 40-50-х роках у Степовій Україні перевозки волами виявлялися у 2-3 рази дешевше, ніж кіньми. Важливим напрямком перевезень у середині століття став Новоросійський край, який швидко опановувався [8, 8].

У середині ХІХ ст. в Україні переважав гужовий транспорт. Чумаки перевозили 75% хліба, який вивозився з українських губерній за кордон через азовські та чорноморські порти до 640 тис. т щорічно [5, 309].

У дореформені десятиріччя було складено ряд проектів будівництва залізниць в Україні. Проте Кримська війна не дозволила їх реалізувати. Провідна роль належала стратегічним шляхам – від Києва та від Харкова до Петербурга. Повільно розвивався річковий транспорт. У 1823 р. на Дніпрі з'явився перший пароплав. У 1838 р. створено Дніпровську судноплавну компанію. У Дніпровському басейні в 1852 р. налічувалося лише 7 пароплавів загальною потужністю 360 к.с. Після Кримської війни з'являються пароплавні товариства й компанії. У 1859 р. Дніпром і його притоками курсувало 17 пароплавів, серед них 3 пасажирських, решта – буксири. Зростав вантажообіг чорноморсько-азовських портів. Основна частина вантажообігу здійснювалася парусними суднами [5, 309]. Найбільшими портами в Україні були Херсон, Одеса, Миколаїв.

Розбудові парового суднобудування в Україні сприяло вигідне географічне розташування регіону: наявність портів Чорного та Азовського морів, багатих родовищ кам'яного вугілля, залізної руди, зростання ваги України у зовнішній торгівлі Російської імперії [9, 29].

Царський уряд сприяв суднобудівництву. У 1830 р. «для підтримки каботажного флоту на Чорному та Азовському морях було віддано купцям

Херсонську верфь» [10, 122]. У цьому ж році Микола I підписав указ про привілеї вітчизняних суден у каботажному плаванні [9, 29].

У 20-50-х роках цивільне суднобудування перебувало переважно у приватних руках. Для пасажирських і вантажних перевезень на Чорному та Азовському морях у 1827-1855 рр. суднобудівні верфі України будували: у Миколаєві – 16 пароплавів, Одесі – 1, у Київській губернії (м. Мошни) – 1, на Луганському ливарному заводі – 1. Крім того, у ці роки в Англії було придбано 28 суден [11, 108-115].

Після Кримської війни державні заводи Російської імперії будували переважно військові кораблі, бо цивільне суднобудування вважалося малоперспективним. Розвиток торговельного флоту йшов за рахунок придбання суден за кордоном. Приватне суднобудування в країні орієнтувалося на спорудження суден малого каботажу. Недооцінка великого каботажу, обмеженість коштів, будівництво таких суден у зарубіжних країнах гальмувало розвиток вітчизняного суднобудування. Росія була чи не єдиною країною Європи, де морському комерційному суднобудівництву не приділялося належної уваги [12, 788].

17 травня 1856 р. флігель-ад'ютант, капітан першого рангу М.Аркас та статський радник М.Новосельський надіслали міністру фінансів прохання про заснування на Чорному морі Російського акціонерного товариства пароплавства і торгівлі (далі – РТПіТ), основною метою якого мало бути прискорене формування на Півдні України парового торгового флоту. Уряд підтримав цю ініціативу. РТПіТ створив власну судноремонтну і суднобудівну бази. Йому передали за умовами безоплатної аренди Лазаревське Адміралтейство у Севастополі, де розпочалося будівництво суднопідйомного елінгу вантажопідйомністю 3 тис. т. В Англії, у фірми Мортон, засновники РТПіТ закупили необхідні механізми і конструкції. Будівництво елінгу тривало з 1856 по 1861 рр. [9, 30].

У середині XIX ст. починається будівництво шляхів сполучення: з'являється перша залізниця, будуються шосейні дороги, споруджуються нові канали, розширюється пароплавне сполучення на Чорному та Азовському морях [4, 244, 264]. У результаті мережа транспортних сполучень об'єднала економічно розрізнені райони України в єдиний економічний простір. На околицях імперії з'явилося більше можливостей для розгортання підприємницької діяльності [13, 7, 173].

Утвердження капіталістичних відносин у промисловості й сільському господарстві, господарська спеціалізація районів, розширення внутрішнього ринку, розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі, будівництво шляхів сполучення – усе це розхитувало господарську замкнутість окремих районів України, сприяло єдності економічного життя українського народу, етнічній консолідації, створювало підстави для націєтворення.

Одночасно відбуваються структурні зміни у складі населення України. Так, утвердження ринкових відносин в 40-50-х роках сприяло зростанню чисельності підприємців, найманих робітників, технічної та гуманітарної інтелігенції (лікарі, адвокати, вчителі). Крім селян, які традиційно були носіями

національних традицій, формувалися соціальні сили (підприємці, робітники, нова інтелігенція), які здатні творити модерну націю. За соціальним складом в середині XIX ст. серед промисловців переважали поміщики, які складали 40,5%, купці становили – 27,8%, міщани – 23,3%, селяни – 2,3% [13, 74].

Зазначимо, що головним гальмом на шляху зростання національної свідомості було кріпацтво та самодержавство, що відстоювало інтереси дворян, тримало національну людину у лещатах імперського режиму. У цей час лише поодиноким представникам із низів вдавалося, розірвавши пута кріпосної неволі, пробитися до лав вільних підприємців. Це були козаки, державні селяни, колоністи. Вони ставали власниками переважно дрібних та середніх підприємств [13, 75].

Про діяльність купецтва говорять посвідчення на підприємницьку діяльність. Посвідчень першої гільдії та першого і другого класу другої гільдії, що стосувалися великих торгових і промислових закладів, в Україні нараховувалося 4222, або 17,8% від їхнього загального числа в Європейській Росії. Посвідчень третього-п'ятого класів власникам середніх і дрібних підприємств було видано 13812, або 22,8%. Найбільш активним у підприємницькій діяльності ставало купецтво південних губерній України (видано 5249 посвідчень) та Правобережжя (видано 4761 посвідчення) [13, 80].

Початком помітного зростання кількості репрезентантів української національної буржуазії слід вважати середину XIX ст., що пов'язано з процесом становлення капіталістичних відносин. Царська влада повільно змінювала свою політику щодо підприємців, прагнучи залучити до інвестування більшість буржуазії.

Представниками нової української буржуазії були такі славетні родини, як Тарновські, Терещенки, Яхненки, Смиренки. Їхня приватна ініціатива спрямовувалася в певні сфери суспільного життя. Освічені люди отримували можливість займатися наповненою змістом суспільною діяльністю. А якщо ця діяльність наповнювалася конкретним національним змістом, то на порядок денний поставала проблема фінансової підтримки українського національного руху. Фінансова база українського відродження передбачала не лише наявність у певних членів українського суспільства вільних коштів, а насамперед українофільські погляди, моральну свідомість, національну самоповагу. Вихід на історичну арену різних типів меценатів можна вважати частиною українського національного відродження як націотворчого процесу, перетворення етнічно-мовної спільноти на самосвідому політичну й культурну еліту [14, 13, 15].

Зазначимо, що на післяреформений період припадає підприємницька діяльність родини Терещенків. Засновником імперії Терещенків був Артем Якович (?-1873), який, скориставшись указом 1803 р. «Про вільних хліборобів», викупився з кріпацтва і став займатися дрібною торгівлею. Пізніше до справи прилучився його сини Микола (Нікола), Федір та Семен. Справжній підприємницький успіх до них прийшов під час Кримської війни, коли Терещенки постачали для армії ліс, провіант тощо. Нові можливості для збагачення відкрилися перед підприємливими людьми і під час реформи 1861 р.

Ними сповна скористалися Терещенки. Вони заходилися активно скуповувати маєтки, будувати цукроварні та інші промислові заклади [13, 209].

Посівши найвищі сходинки в ієрархічній структурі суспільства та досягнувши вершин фінансового процвітання, Терещенки залучилися до традиційних занять представників аристократичного світу: меценатства та колекціонування творів мистецтва і старожитностей. За розмахом своєї меценатської діяльності Терещенки не поступалися московським купцям Третьяковим. До того ж їхнє художнє зібрання було безцінним [13, 133].

Унаслідок промислового розвитку з'являється нова українська буржуазія, яка значною мірою сприяла національному розвитку українського народу. Головним представником фірми братів Яхненків і Симиренка був Кіндрат Михайлович Яхненко. Він успадкував її у 1843 р., після смерті батьків. Уже у 20-і роки Яхненки і Симиренко володіли капіталом у 6-7 тис. руб. Але справжній розквіт і славу фірма здобула в 40-х роках, коли почала вкладати свої капітали у цукрову промисловість [13, 187-188, 190]. Їхні підприємства, зосередившись на якісному покращенні виробництва і використовуючи передову техніку та більш продуктивну найману працю, успішно конкурували з поміщицькими.

Родина Яхненків-Симиренків зробила величезний внесок в економічне процвітання краю та були видатними меценатами національної культури. На суспільні погляди та свідомість Василя Федоровича Симиренка вплинула зустріч з українськими вченими, громадівцями Ф.Кістяківським та П.Чубинським, особливо близькі стосунки склались у нього з В.Антоновичем, який став головним посередником у його громадській праці, спрямованій на розвиток освіти, науки і культури [15, 13].

Дворяни нерідко віддавали в оренду свої підприємства більш енергійним представникам інших станів. Так Ізраїль Бродський узяв в оренду у поміщика Роговського Лебединський цукровий завод на Черкащині та модернізував його¹. Одночасно Бродський орендував Матусівський цукровий завод генерала Орлова у Чигиринському повіті. Купці другої гільдії П.Лепп і А.Вальман заснували у Катеринославському повіті ливарний і машинобудівний заводи [13, 120, 126].

У середині ХІХ ст. більш інтенсивно формується українська національна буржуазія недворянського походження. Вона була зацікавлена передусім у власному збагаченні. У цілому її інтереси не відрізнялися від інтересів буржуазії інших націй. Проте в процесі капіталістичного розвитку української буржуазії доводилося дедалі частіше конкурувати в підприємницькій діяльності з капіталістами Росії, які мали більші капітали й значний практичний досвід. У цій боротьбі українська буржуазія поступово починала усвідомлювати свої національні інтереси спочатку в особі окремих її представників, а згодом і більш широкого загалу.

Підкреслимо, що царський режим насамперед відстоював імперські інтереси, проте не міг не враховувати потребу промислового розвитку окраїн,

¹ Після дворічної оренди Роговський продав завод Бродському.

їхніх природних багатств. Пряме втручання держави в економічний розвиток, політика протекціонізму (охоронні тарифи, державні замовлення, кредитування) сприяла розвитку металургійної та машинобудівної галузей України, зокрема, південних регіонів. Ця політика посилилась після Кримської війни. Держава надавала підприємцям допомогу шляхом держзамовлень, субсидій, премій, пільгових тарифів тощо. Однак у цих умовах розвиток приватної ініціативи нижчих станів був обмежений. Царський уряд доклав усі зусилля для створення ідеальних умов для підприємницької діяльності дворянства та іменитих купців [13, 8, 147, 220].

Російський уряд усіляко підтримував підприємців російського походження. Російські підприємці серед населення України, що жило з прибутків від капіталів, у середині XIX ст. становили 38,6%, українські – 29,1%, польські – 9%, єврейські – 15,7%. Торгівлею та торгово-кредитними операціями займалося 16,2% росіян, 13,4% українців, 1% поляків і 63,7% євреїв. У цей час у промисловому виробництві Півдня і Правобережжя різко зростає чисельність росіян. На Правобережжі російським дворянам за низькими цінами було продано 500 тис. дес. землі відібраної у поляків [13, 169, 175]. Лише на Лівобережжі українці та представники інших національностей могли конкурувати в підприємстві з росіянами.

Промисловий переворот сприяв формуванню робітничого класу. Одним із проявів цього процесу протягом першої половини XIX ст. було заробітчанство. Чисельність селян, які через розорення своїх господарств змушені були йти на заробітки, напередодні реформи 1861 р. становила сотні тисяч. В умовах кріпосництва розорення селянства мало риси первісного нагромадження, але специфічного, оскільки селянин звільнявся від засобів виробництва, але не ставав особисто вільним, залишаючись у залежності або від поміщика, або від імперської держави. Селяни-заробітчани поповнювали населення міст, особливо Південної України, наймаючись на купецькі та казенні промислові підприємства [16, 53].

Особливістю формування промислового пролетаріату України було те, що він поповнювався не лише за рахунок місцевого населення, але й у значній мірі за рахунок вихідців з російських губерній. Відбувалася своєрідна робітнича колонізація українських земель представниками російського походження [16, 54]. Національна строкатість робітників України накладала відбиток на сприйняття нових модерних ідей, впливала не лише на характер згуртування робітників, а й гальмувала пробудження національної самосвідомості.

У середині XIX ст. робітники поділялися на дві основні групи: вільнонаймані й кріпосні. Переважна маса робітників-кріпаків працювала в суконній, горілчаній, цукровій, полотняній, паперовій, селітроварній і скляній промисловості. На підприємствах, що належали поміщикам у більшості випадків використовувалася праця кріпаків. На багатьох поміщицьких гуральнях і цукроварнях використовувалася як кріпацька праця, так і вільнонаймана [16, 55]. Протягом цього періоду число вільнонайманих робітників неухильно зростає, а число кріпаків – скорочується. Загальна кількість робітників напередодні реформи 1861 р., зайнятих на промислових

підприємствах і в ремісничих закладах України становила 135 тис. осіб [3, 97-98]. Незважаючи на наявність значних груп робітників-кріпаків у цукровій, суконній, полотняній, паперовій і деяких інших галузях, вільнонаймана праця в промисловості України напередодні селянської реформи була переважаючою. Її питома вага дорівнювала 54% [16, 56].

Особливістю українського робітничого класу передреформеної доби був його тривалий зв'язок із сільським господарством. У передреформені десятиріччя головним джерелом формування робітничого класу в Україні було селянство. Лише пізніше машинна індустрія цілком відривала робітників від землі.

Слід підкреслити, що економічні інтереси переважної частини українського суспільства середини ХІХ ст. не співпадали з боротьбою за національне відродження і це позбавляло український національно-визвольний рух широкої соціальної бази [2, 45]. Українська національна буржуазія, яка тільки почала формуватись, була стурбована особистим збагаченням. Робітничий клас лише формувався і мало переймався усвідомленням необхідності боротьби за національне відродження. Лише тонкий прошарок інтелігенції плекав необхідність національного визволення українського народу. Особисто залежний, неосвічений селянин міг бути носієм національних традицій, але не міг усвідомити нагальних політичних завдань національно-визвольного руху, характерного для модерної нації. Боротьба проти кріпацтва ставала головною у виживанні селянства, відсувала на другий план, заміняла національні устремління.

У середині ХІХ ст. в сільському господарстві України панівною залишалася панщинна система господарства. Поміщицьке землеволодіння складало: у Лівобережній і Слобідській Україні – 68-70%, у Правобережній – 75%, у Південній Україні – 68%. Наприкінці 50-х років 34,5 тис. державних селян володіли більше ніж 86 тис. дес. землі. Значним землевласником залишалася держава [17, 330].

Розшарування селянства на заможних та бідняків підірвало основи кріпосницької системи господарства. Заможна верхівка села все більше виходила з-під залежності поміщика, а зубожілі селяни, позбавлені засобів виробництва, неспроможні були виконувати панщину й дедалі більше ставали непридатними для феодално-кріпосницької експлуатації. Напередодні реформи 1861 р. на Правобережній Україні серед поміщицьких селян панщинних кріпаків було 97,4%, у Лівобережній – 99,3%, Південній – 99,1%. Найбільше від поміщицького гноблення страждало селянство Правобережної України, яке експлуатувалося польськими поміщиками [17, 334].

У 1847-1848 рр. проведено інвентарну реформу поміщицьких селян Правобережжя. За інвентарними правилами, земля, що була в користуванні селян, закріплювалася за ними, регламентувалися повинності селян на користь поміщика. Тяглові селяни повинні були відбувати на тиждень 3 дні з упряжкою і 1 жіночий день панщини, інші селяни – 2 дні чоловічих і 1 жіночий. Городники за користування садибою і присадибною ділянкою платили оброк

або відробляли 24 дні панщини на рік. Натуральні податки скасовувались. За додаткові повинності селяни мали одержувати платню [17, 335].

Однак уведення інвентарних правил не заспокоїло селянство. Антикріпосницька боротьба селян у 40-х роках набула масового, наступального характеру. Селяни боролися проти кріпацтва, за визволення з-під влади поміщиків, за землю і волю, за те, щоб стати вільними виробниками. У 1850-1854 рр. на Лівобережній Україні відбулося 13 селянських виступів, у Новоросії – 7, на Правобережній Україні у 1850-1851 рр. відбулось 47 селянських виступів [18, 132]. У 1856-1860 рр. в Україні за неповними даними відбулось 276 селянських виступів, в яких брало участь 160 тис. осіб [19, 22]. Криза феодално-кріпосницької системи сягнула своєї вершини, вона перестала відтворювати себе.

Повстання продемонстрували поміщикам, царському урядові силу селян, козаків, військових поселенців у боротьбі за соціальні права. Вони розхитували основи феодалного ладу, наближали його падіння. Також вони будили громадську думку в Україні, сприяли формуванню визвольних революційних ідей, збагатили традиції визвольної боротьби мас проти гнобителів.

Уже за царювання Миколи I створювались «таємні комітети», які мали вирішити селянське питання. Але організований опір поміщиків змусив царя відмовитись від реалізації будь-яких проектів у селянському питанні. Але далекозоріші поміщики побоюючись, щоб селяни не почали розкріпачуватися самі (тобто за допомогою революції) подавали до уряду різні проекти звільнення селян, піклуючись у першу чергу, щоб через скасування кріпацтва поліпшити своє матеріальне становище.

Однак потреба подальшого розвитку продуктивних сил країни змусили царський уряд вдатися до скасування кріпосного права.

Поборниками звільнення селянства від кріпосницького гноблення, захисниками його інтересів були представники політичних організацій та гуртків.

В умовах наростання селянського руху політизується українське національне відродження. Так, у 1846 р. з'явилася таємна політична організація – Кирило-Мефодіївське товариство. Ліквідація кріпосного права, поділу людей на стани, здобуття слов'янської федерації держав стали головними завданнями кирило-мефодіївців. У 1856 р. в Харкові виник таємний політичний гурток, більшість членів якого ставила своїм завданням звільнення селян і заміну монархії республіканським правлінням [19, 105-106].

Співчували українському визвольному рухові представники польської інтелігенції. Наприклад, діяльність «Співдружності польського народу» під керівництвом Ш.Конарського. Діяв таємний гурток «Друзі людства», створений на початку Кримської війни. Очолив цей гурток Ю.Котковський. Під час зборів цього гуртка відбувалося читання заборонених творів, також це супроводжувалось обговоренням політичних питань: про становище селянства, Кримську війну та ін. Обговорення селянського питання проходили в душі програми Ш.Конарського, головним провідником ідей якого в таємному гуртку стала Є.Волянська. Продовжуючи традиції кирило-мефодіївців, таємний гурток

«Друзі людства» висунув у своїй програмі такі завдання: використати поразку царизму в Кримській війні для його повалення; підготувати селянське повстання [2, 25-28].

Виступи селян були зі співчуттям зустрінуті в передових громадських колах. У боротьбу включалися студенти Київського університету та інших навчальних закладів. У студентських аудиторіях проходили летючі збори, на яких обговорювалося питання про участь студентів у селянських заворушеннях [2, 31].

Селянський рух, що охопив у 40-50-х рр. XIX ст. Російську імперію, супроводжувався піднесенням національно-визвольних рухів у Польщі, Україні, Литві й Білорусії. Наприкінці 50-х – на початку 60-х років у Росії склалась революційна ситуація. Визвольний рух в Україні в цей час мав свої особливості: українці терпіли не тільки жорстоке соціальне, а й національне гноблення, їх душив і грабував не тільки царизм і українські поміщики, а також поміщики польські й російські. Відсутність належної консолідації, імперська політика царизму заважала українським, російським і польським селянам, міському населенню, трудовій інтелігенції, які страждали від гніту самодержавства і кріпосницьких порядків, об'єднати сили в боротьбі за національні вимоги [20, 23-25].

Отже, у процесі капіталістичного розвитку Наддніпрянська Україна все глибше втягувалась у Російську імперську систему. Проте утвердження товарно-грошових відносин впливало на національну самосвідомість значної частини українського етносу. Долався середньовічний ізоляціонізм, відбувалися структурні зміни у складі населення. Нова різночинна інтелігенція та кращі представники національної буржуазії стали носіями українського національного відродження.

Проблема має подальші перспективи дослідження, передусім що стосується економічного розвитку міст та містечок Наддніпрянщини у першій половині XIX ст.

Література

1. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К., 1989. – 125 с.
2. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 20-40-е годы XIX века. – К.: Вища школа, 1979. – 145 с.
3. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 1958. – 24 с.
4. Дерев'янкін Т.І. Історія народного господарства Української РСР: Економіка досоціалістичних формацій. – К.: Наук. думка, 1983. – 467 с.
5. Лановик Б.Д., З.М.Матисякевич. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. – К.: Генеза, 1994. – 368 с.
6. Буравченко Р.В. Історичні умови становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – Черкаси, 2006. – 20 с.
7. Гончарук Т.Г. Торгівля України першої половини XIX ст.: історія вивчення.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – Одеса, 1998. – 42 с.

8. Слабеев И.С. Торгово-транспортный (чумацкий) промысел и его роль в социально-экономическом развитии Украины в XVIII – первой половине XIX в.: автореф. дис. на получение науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины». – К., 1960. – 18 с.
9. Рижева Н.О. Морське суднобудування в Україні (XIX – поч. XX ст.) / Н.О.Рижева // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – 2004. – Вип. 17. – с. 29 – 32.
10. Русское судоходство. Торговое и промышленное на реках, озерах и морях. Ежемесячный журнал. – СПб, 1894-1901. – 1896. – №175. – С.122 – 134.
11. Залесский Н.А. «Одесса» выходит в море. (Возникновение парового мореплавания на Черном море. (1827-1855 гг.). – Л., 1987. – 246 с.
12. Дмитриев Н.И., В.В.Колпычев. Судостроительные заводы и судостроение в России и за границей. – СПб., 1909. – 867 с.
13. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 282 с.
14. Суровцева І.Ю. Меценатство в Україні другої половини XIX – початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – Донецьк, 2006. – 19 с.
15. Курінна Т.М. Розвиток благодійності на середньому Подніпров'ї (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – Черкаси, 2004. – 18 с.
16. Мельник Л.Г. Промисловий переворот в Росії і на Україні. – К., 1969. – 68 с.
17. Лановик Б.Д., З.М.Матисякевич. Економічна історія України і світу. – К.: Вікар, 2004. – 486 с.
18. Гуржій І.О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII століття до 1861 року). – К.: Радянська школа, 1958. – 168 с.
19. Іванова Л.Г., Р.П.Іванченко. Суспільно-політичний рух 60-х років XIX століття в Україні: до проблеми становлення ідеології. – К.: Міжнар. ін-т лінгвістики і права, 2000. – 349 с.
20. Общественно-политическое движение на Украине в 1856-1862 годах: материалы и документы. – К.: АН УРСР, 1963. – 387 с.

Довжук И.В. Социально-экономическое развитие Надднепрянской Украины в 20-50-х гг. XIX в.

Анализируется социальное и экономическое развитие украинских губерний в дореформенный период. Акцентируется внимание на таких отраслях промышленности как мануфактурная, машиностроительная, обработка металла. Подчеркнуто, что утверждение товарно-денежных отношений влияло на национальное самосознание значительной части украинского этноса.

Ключевые слова: Украина, украинские губернии, промышленность, мануфактура, крестьянин, крепостничество, гужевой транспорт, железные дороги.

Dovzhuk I.V. Socio-economic development of Dnieper Ukraine in 20-50th of the XIX century.

Social and economic development of the Ukrainian provinces in a period before reforms is analyzed. The attention is paid on such fields of industry as a manufactory, machine-building, treatment of metal. It is underlined that claim of commodity-money relations influenced on national consciousness of considerable part of Ukrainian ethnos.

Key words: Ukraine, Ukrainian provinces, industry, manufactory, peasant, serfdom, cart transport, railways.

**ІСТОРІЯ СУПЕРЕЧОК НАВКОЛО ПОГЛЯДІВ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ НА
СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА В РОСІЇ Й ІНШІ ПРОБЛЕМИ
СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ У ХІХ ст.**

У статті досліджуються першопричини суперечок навколо самобутніх поглядів В.Даля на проблеми суспільного та культурного життя в Росії у 50 – 70 рр. ХІХ ст. Розглядаються проблеми співробітництва лексикографа зі слов'янофілами при виданні «Толкового словаря великорусского языка», а також полеміка з приводу пуризму його автора.

Ключові слова: *полеміка, суперечки, скасування кріпосного права, обласничеський словник, пуризм, слов'янофіли, світогляд.*

На наш погляд, ця тема дуже актуальна для сьогодення. Як відомо, В.Даль наприкінці 50-х рр. ХІХ ст. брав активну участь у полеміці з приводу виховання й грамотності народу і був пригнічений її результатами. Більшість із так званих представників «демократичного крила» російської інтелігенції особливо з числа відомих тоді публіцистів (М. Чернишевський, М. Добролюбов, Є. Корновіч, О.Кошелєв та інші) незаслужено охрестили В. Даля «... завзятим ворогом сільської грамотності» [1, 228-229]. Насправді ж його стаття про виховання, лист і замітки про грамотність і сьогодні є зразковими в плані виникнення надзвичайно широкої полеміки з даних проблем. Багатьох і в минулому, і сьогодні не залишають байдужими проникливі слова мудрого В. Даля: «Оближность, ханжество, бесчестность, самотничество, в каких бы мелких и скрытных видах и размерах оно ни проявлялось, прилипчивее чумы и поражает вокруг себя все, что не бежит без оглядки» [2, 192].

Якщо тема полеміки навколо поглядів В. Даля на виховання та грамотність народу багато разів ставала предметом обговорення дослідниками як в минулому, так і сьогодні [3,4; 5], то історія суперечок навколо його поглядів на скасування кріпосного права в Росії й інші проблеми суспільного життя залишається не освітленою повною мірою. Ціль статті – з'ясувати першопричини цих суперечок.

І через три роки після початку полеміки з приводу його виступів про виховання й грамотність Даль продовжує говорити про свої «невдачі», що свідчить про його незадоволеність результатами цієї полеміки «Благонамеренная ограниченность» поглядів виявилася особливо яскраво ще в одному документі: «Мнение действительного статского советника В.И. Даля» (1859) про скасування кріпосного права, у якому він вимагав зберегти традиційний російський устрій, з опертям на громаду й кругову поруку, передати землі не селянам, а «кругу» за викуп, зберегти «половинную» панщину (тобто 3 дні на тиждень). Незаурядний письменник і задиристий публіцист «прекрасно розумів своєрідність соціальних процесів, визначених драматичним становищем Росії між Сходом і Заходом. Тому коли після поразки в Кримській війні 1853-1856 рр. виникли широкі дискусії про шляхи розвитку країни, він вирішив привселюдно застерегти від можливих помилок. У 1859 р. виникають різні проекти з питань скасування кріпосного права, і він пише своє

заповітне вищевказане «Мнение», що вперше побачило світ у 2001 рр. в «Далевском сборнике» [6].

Потім він зайнявся головною справою свого життя – побачити свою готову працю «Толковый словарь...» й зблизився зі слов'янофільськими колами на основі «насамперед співчутливого їхнього ставлення до його праці [7]. Членство в Московському Слов'янському комітеті (очолюваному М.П. Погодіним) і Товаристві Шанувальників Російської Словесності (голова О.С. Хом'яков), що декларувало розгляд проблем мови через вивчення народу (збирання й видання фольклору), симпатії до болгарських емігрантів (один з них став зятем В. Даля). Нагадаємо, що активізація роботи над словником в 1860 році була викликана рішенням ТШРС про збір коштів на його видання (найактивніше виступав М. Погодін). Редактор «Русской беседы» О.І. Кошелев (згодом очолив ТШРС) відразу виклав 3 тис. рублів, цієї суми вистачило на перші 6 випусків. Потім до справи підключився інший виходець із Луганщини, міністр народної освіти й почесний голова МСК Е.П. Ковалевський. Після його доповіді царю, Олександр II спромігся виділити ще 2500 рублів на завершення роботи [6].

Наступні судження знавця російського слова, відбиті у циклі «Русский словарь», були пов'язані з першим виданням «Толкового словаря живого великорусского языка» (1863-1866), що справило незабутнє враження на російське суспільство. В.І. Даль назавжди прописався в історії вітчизняної культури. «Толковый словарь...» - головна дитина Даля, праця, за якою його знає кожен, хто цікавиться російською мовою. Коли словник був зібраний й оброблений до літери «П», Даль вирішив піти у відставку і присвятити себе роботі тільки над ним. У 1859 році він поселяється в Москві на Пресні в будинку, збудованому історіографом Щербатовим, який написав «Историю Российского государства». В цьому будинку пройшов заключний етап роботи над словником, який до сьогодні неперевершений за обсягом. Дві цитати із його статті «Напутное слово» що визначають завдання, які поставив перед собою Володимир Даль: «Живой народный язык, сберегший в жизненной свежести дух, который придает языку стройность, силу, ясность, целость и красоту, должен послужить источником и сокровищницей для развития образованной русской речи»; «Общие определения слов и самих предметов и понятий - дело почти не исполнимое и притом бесполезное. Оно тем мудреннее, чем предмет проще, обиходнее. Передача и объяснение одного слова другим, а тем паче десятком других, конечно, вразумительнее всякого определения, а примеры еще более поясняют дело».

Велика мета, досягненню якої було віддано 53 роки, досягнута. Ось що написав історик Котляревський про словник: «... и русская наука, словесность, все общество будут иметь памятник, достойный величия народа, будут вполне обладать произведением, которое составит предмет нашей гордости» [8] У 1861 році за перші випуски словника В. Даль отримав Константинівську медаль від Імператорського географічного товариства, в 1868 році обраний в почесні члени Імператорської академії наук, а по виходу в світ усього словника удостоєний Ломоносівської премії. Його словник - пам'ятник величезної

особистої енергії, працелюбства й наполегливості, широкого світогляду і самобутніх поглядів на живу російську мову, викладених в статтях «Полтора слова о нынешнем русском языке» (1842), «Недовесок» до цієї статті, «О наречиях русского языка» (1852) та ін.

Однак і ця подія не обійшлася без суперечок, нападок певних осіб на результати титанічної праці Володимира Івановича з укладання унікального словника. Л. Булаховський уважав Володимира Даля взагалі «фанатичним шанувальником національної специфіки, представником винятково діяльного пуризму» [9, 174], «...найбільш високим гребенем пуристичних хвиль» [10, 100]. На ці й інші нападки Даль дав докладні відповіді в статтях «Напутное слово», «Ответ на приговор» та інших творах. Так, в «Напутном слове», открывающем словарь, читаному спочатку в Товаристві Шанувальників Російської словесності в Москві 21 квітня 1862 р., представляючи всі розряди зібраних у словнику слів, Даль не забув назвати серед них «іншомовні засвоєні й знову захожі, з перекладом», добре розуміючи, що «від виключення зі словника чужих слів їх у побуті не зменшиться». Тут же «переконання шишківських часів» про необхідність дослівного їх перекладу на російську недвозначно кваліфікуються як «помилкові»: «...ухо, привычное к эмансипации, цивилизации, гуманности, не находит этих знакомых звуков ни в одном русском слове, и потому, как ни переводи их, все многие будут отвечать: нет, это не то, – говорит Даль і продовжує. – Но стоит только, приняв, обусловить выражение, и оно будет именно то! ...Замечу здесь однако же вторично, по поводу намёка, которым старались заподозрить добросовестность собирателя, что в переводах чужих слов могут попадаться в словарь изредка вновь сочинённые слова, отдаваемые на общий суд, но в красной строке или в числе объясняемых слов, сочинённых мною слов нет [11, т. 1, XXV].

Через п'ять років після проголошення цієї промови й опублікування її в першому виданні словника Володимир Даль знову повертається до теми «чужеслів» і блискуче дає відповідь на нападки тепер уже п. Пипіна в статті «Ответ на приговор» [11, т. 1]. Зміст її свідчить про неабиякий талант В. Даля як полеміста, що чітко виявляється в наступному уривку з «Ответа на приговор»: «Но я знаю, что потомство рассудит иначе, и назовёт нареkanie это, печатно высказанное, напраслиной. Русский язык станет со временем более доступным для образованных сословий, пишущие люди сроднятся с ним, и конечно не найдут в словаре моём того, что им предсказали современники». Єто предсказание Владимира Ивановича цілком збулося.

«Если бы, до времени, открыто было в словаре моём, пишет далее Даль – не более этих трёх слов моего сочиненья, то не лишку ли сказано, что составитель делает это часто? Но первое из них, соглас, конечно, не моего сочиненья... «Второе слово, - продовжує Даль, - живуля, также сочинено не мною, оно есть в народе, и на сей раз я могу сослаться на загадку, как сделано и в словаре моём; или я сам сочинил и загадку эту? Что же мне отвечать на такое обвиненье? Я могу только просить обвинителя своего, подумать о том, что он делает, и притом наперёд подумать, а потому сказать. Живуля, в народе, нечто полуживое, или, по движеньям своим, подобное живому: Сидит живая

живулечка на живом стулечке, теребит живое мясо (младенец). Этого мало: слово это не только не выдуманно мною, оно даже и в самом значении своём, как автомат, взято из уст народа... Наконец третий пример, ловкосилие, правда слово моего сочиненья: но и его нет на своём месте, под буквою л, а оно поставлено только, как объяснительное, при слове гимнастика, и при том с вопросительным знаком. И так, из числа трёх слов или примеров, на которых основан крайне тяжкий приговор, одно слово может служить к обвиненью – но и это слово вставлено только ради объяснения, набрано теми же буквами, как все толкованья, и притом с вопросительным знаком. Правда ли после этого, что «он ставит часто, ничем их не обозначая, слова своего собственного сочиненья?» [11, т. 1, LXXVIII-LXXXVIII].

І далі звучать проникливі слова переконаного у своїй правій справі людини: «Если труд целой жизни человека поносится одним легкомысленно кинутым словом, то на это и отвечать было бы нечего; но если слово это содержит в себе прямое обвиненье, то на него отвечать должно, и отвечать, не ради личности своей, а ради дела. Чая в противнике своём честного человека, я уверен, что он за сим сделает одно из двух: либо докажет, не одним, и даже не тремя примерами, что «Даль ставит часто, ничем их не обозначая, слова своего сочиненья», либо объявит, что ошибся, и что берёт слово своё назад» [11, т. 1, LXXXVIII].

На жаль, доводиться констатувати, що незважаючи на ці щирі пояснення В. Даля своєї позиції, своїх поглядів передбачення своєї правоти, нападки на нього тривають і донині, а часом зовсім замовчується його величезний внесок у російську культуру. Незважаючи на авторитетне слово академіка В. В. Виноградова про те, що «перед Далем стояло завдання – указати засоби народного відновлення російської літературної мови ХІХ в. і шляхи звільнення її від чужорідних запозичень, відкрити російському суспільству «неисчерпаемый родник или рудник живого языка русского» [10, 101] і те, що запорізький дослідник пуризму Даля А. С. Бровко ствердно заявив у 1988 р.: «Поставлену перед собою немислимо важку мету геніальний філолог-самоучка, белетрист-практик виконав: перед широкою російською громадськістю відкрилися довгоочікувані шляхи до вічно живого джерела російської мови; цим же був нанесений чутливий удар по дворянському космополітизму» [10, 101].

Однак тривають нападки на працю цілого життя Даля «одним легковажно кинутим словом». Приміром, у 2003 р. Ю.Р. Федоровський, вочевидь, не знаючи негативного ставлення Даля до «традицій Шишкова», «приклеїв» йому ярлик «великоросійського пуриста» [9, 174]. Якщо Ю.Р. Федоровський шукає свій шлях пізнання світогляду Даля, що можна тільки привітати, то такі дослідники, як Агата Радзієвич, що поширила 8 жовтня 2003 р. на Internet-сайті статтю під недвозначним заголовком «Душа божья, тело государево, спина барская» [12], у якій у карикатурному стилі викладена біографія Даля, огульно принижене значення Даля в російській літературі, публіцистиці, медицині й т.п. Фрази типу: «Тобто письменником, суворо кажучи, Даль не був», «Восени 1823 р. гострий на язык Даль склав епіграму, що зачіпає командувача

Чорноморського флоту...», «Я любил отчизну свою и принёс ей должную мною крупицу по силам»– писала ця людина, у якої насправді не було ні краплі російської крові», принесло «...догану від власного начальства за невиконання прямих обов'язків» лікаря, «однак військовому лікареві було далеко до лаврів Радищева...», «сюртук чиновника став Далю гарним щитом для продовження улюбленого заняття...оригінального хобі збирання фольклору», «продовжував збирати народні бувальщини й небилиці без усякої академічної системи»... Зневажливо пише Агата Радзієвич про «Заметки о грамотности», «Разысканиях о убиении евреями христианских младенцев и употреблении крови их», релігійні шукання Даля, наводить реакційні слова протоієрея – академіка Кочетова.

Тут необхідно зазначити, що як «Разыскание о убиении евреями христианских младенцев и употреблении крови их», так і дослідження «О скопической ереси» слід віднести до жанру розслідування. Своєрідність їх як особливого жанру визначається якостями, що виникають під впливом предметів, цілей і методів одержання інформації (свідчення очевидців, документи офіційних розслідувань, судів і т.п.), особливостями викладу отриманого матеріалу. Предметом журналістського розслідування (як жанру) у Даля стали «кричущі» негативні явища, що відбуваються в окремих єврейських і російських релігійних сектах, не помітити які в його час було неможливо. До того ж ці негативні явища були результатом певних дій окремих людей, які вживали всіх необхідних заходів для того, щоб сховати корінь, причини того, що трапилося. Цю думку переслідує сьогодні Агата Радзієвич. Для В. Даля мета насамперед полягала в тому, щоб визначити ці корені, причини, виявити сховані пружини, що привели в дію якісь механізми, що породили цілком конкретні негативні результати.

На нашу думку, початково розшуками про убієнних євреями християнських немовлят займалися на початку 40-х років XIX ст. чиновники Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, де В. Даль з 1841 по 1849 рр. був управляючим канцелярією і, можливо, на заключному етапі написання «Разысканий...» прийняв безпосередню участь, оскільки стиль і методи викладу в ньому тотожні його дослідженням «О скопической ереси» та «Условный язык петербургских мошенников, известный под именем музыки и байкового языка» [13, 165-185].

Даль докладно й всебічно відповів на два запитання: чому і як відбуваються такі явища? Причому відповіді на друге запитання у двох розслідуваннях Даля зайняли більшу частину публікацій, що й характерно для стилю і методів далевських розслідувань, його поглядів на ці явища.

Однак як би хто не намагався принизити життєвий подвиг Даля, цього нікому не вдасться, хоча такі негідні наміри є й у наші дні. Видана в 2004 р. книга «Мир русской культуры» була покликана, на думку авторського колективу О.М. М'ячина, у доступній формі висвітлити найважливіші факти й події культурного та духовного життя Росії з моменту виникнення державності у східних слов'ян у IX столітті аж до наших днів. Дивно, але в цій книзі на 608 сторінок не знайшлося місця письменникові-публіцистові, авторові унікального

для російської культури словника, але ж видання це розраховане на всіх, хто цікавиться історією культури Росії. Зате в нього «потрапили» ще за життя письменники В.П. Аксьонов, В.М. Войнович, яких навряд чи можна поставити поруч із Великим Далем. Однак ці письменники вже перебувають, за примхою О.М. М'ячина, в «Мире русской культуры», а В. Даля немає. Звідси висновок: наполеглива й копітка робота з повернення В.І. Далю його справжнього місця в українській й російській історії, літературі, публіцистиці, лінгвістиці – одним словом, в нашій культурі повинне тривати.

Однак існують й інші думки з приводу авторства «Разыскания о убиении евреями христианских младенцев и употребления крови их» (1844). Американський публіцист Семен Резник (колишній редактор видавництва ЖЗЛ) в статті «Кровавый навет в России» писав, що справжнім автором «Записки» є директор департаменту іноземних сповідань В. В. Скрипичин, що як, би підтверджується текстологічним аналізом, а надрукована і приписана Далю ця праця виявилась лише в 1913 році, «в преддверии дела Бейлиса». Стаття Резника була опублікована в журналі «Вестник» у №26 (233) від 21 грудня 1999 р., а у 2001 р. вийшов двотомник А. І. Солженіцина «Двести лет вместе» [14], в якому наведені відгуки Миколи І про ритуальні вбивства євреями християнських немовлят: «... внутреннего убеждения, что убийство евреями призведено не было, не имею и иметь не могу». Неоднократные примеры подобных умерщвлений с теми же признаками, но всегда с недостатком доказательств, наводят его на подозрение, что существует среди евреев какая-то изуверская секта, к несчастью и среди нас, христиан, существуют иногда такие секты, которые не менее ужасны и непонятны. Николай I и его приближенные продолжали считать, что некоторые группы евреев практикуют ритуальные убийства» [14, 97-98]. Очевидно, так вважали й міністри Л. О. Перовський, так і його «права рука» В. Даль. Але це вже тема іншого дослідження.

Література

- 1.Євдокимов М. О. Історія формування поглядів Володимира Даля та їхня трансформація: Монографія / М.О. Євдокимов. – Луганськ: вид-во СНУ ім.. В. Даля, 2010. – 376 с.
- 2.Даль В.И. Мысль по поводу статьи «О воспитании» в «Морском сборнике» / В.И. Даль // Мор. сб. – 1856. - № 7. – С.
- 3.Фесенко Ю. П. Проза В.И. Даля: творческая эволюция / Ю.П. Фесенко. – Луганск; СПб.: Альма-матер, 1999. – 262 с.
- 4.Федоровский Ю.Р. В.И. Даль и общественная мысль России XIX века: вклад В. Даля в развитие славянской и мировой культуры / Ю.Р. Федоровский // Седьмые международ. Далевские чтения. – Луганск, 2003. – С. 170 – 175.
- 5.Євдокимов М.О. Із історії публічної полеміки про виховання і грамотність російського народу в ХІХ ст. за участю Володимира Даля / М.О. Євдокимов // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред.. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2010. – Випуск 34. – С. 28 – 36; Євдокимов М.О. Роль «Заметки о грамотности» Володимира Даля в історії полеміки ХІХ ст. / Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред.. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2010. – Випуск 35. – С. 48 – 54.
- 6.Мнение действительного статского советника В. И. Даля // Далевский сборник. – Луганск : Альма матер, 2001. – С. 109-119.
- 7.Євдокимов Н. А. Жанры журналистики : хрестоматия :(с коммент. автора) : учебное пособие / Н. А. Евдокимов. – Луганск : Светлица, 2006. – 328 с.
- 8.Спектор В. Как авоська веревки вила / В. Спектор // 2000. - 2007. - 8 фев.

9. Федоровский Ю. Р. В.И. Даль и общественная мысль России XIX века : вклад В. Даля в развитие славянской и мировой культуры Ю. Р. Федоровский // Седьмые Международные Далевские чтения. – Луганск, 2003. – С. 170-175.

10. Бровко А. С. Пуризм В. И. Даля / А. С. Бровко // Четвёртые Далевские чтения. – Ворошиловград, 1988. – С. 100-102.

11. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. И. Даль. – М. : ТИС, 1955-1956.

12. Радзиевич А. Душа божья, тело государево, спина барская [Электронный ресурс] / А. Радзиевич. - Режим доступа : <http://www.utro.ru/articles/2003/10/08/238802.shtml>.

13. Даль В. И. Условный язык петербургских мошенников, известный под именем музыки или байкового языка / В. И. Даль // Вопр. языкознания. – 1990. – № 31. – С. 134-137.

14. Солженицын А. И. Двести лет вместе / А. И. Солженицын. - М. : Русский путь, 2001. - 512 с.

Евдокимов Н.А. История споров вокруг взглядов Владимира Даля на отмену крепостного права в России и другие проблемы общественной жизни в XIX в.

В статье исследуются первопричины противоречий вокруг особенных взглядов В. Даля на проблемы общественной и культурной жизни в России в 50 – 70 гг. XIX в. Рассматриваются проблемы сотрудничества лексикографа со славянофилами во время издания «Толкового словаря великорусского языка», а также полемика по причине пуризма ее автора.

Ключевые слова: полемика, противоречия, отмена крепостного права, областнический словарь, пуризм, славянофилы, мировоззрение.

Evdokimov N.A. History of disputes round looks of Volodymyr Dahl to abolition of serf of right in Russia and other problems of public life in XIX century.

In the article, primary causes of contradictions are investigated round the special looks of V. Dahl to the problems of public and cultural life in Russia in 50 - 70 years of XIX century. The problems of collaboration of lexicographer with Slov'yanofils during edition of the «Explanatory dictionary of great Russian language», and similarly polemic by reason of purism of its author are examined.

Key words: polemic, contradictions, abolition of serf of right, dictionary, purism, Slov'yanofils, world view.

УДК 378.147:792.028:7.03

Євдокимова В.Д.

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОГО ХАРАКТЕРУ МАЙБУТНІХ АКТОРІВ У СУЧАСНІЙ МИСТЕЦЬКІЙ ОСВІТІ

Розглядається історична ретроспектива проблеми формування творчого характеру майбутніх акторів та роль у цьому процесі волі та пам'яті.

Ключові слова: актор, творчість, процес виховання, театральне мистецтво, воля, пам'ять, талант.

Мистецтво актора у наш час не замикається тільки у стінах театральних будівель. Шляхами кіно, телебачення, інтернету воно виходить до багатомільйонного глядача, не втрачаючи при цьому своєї глибини, емоційної напруги пристрастей та інших тонкощів впливу на публіку.

Тому процесу формування майстерності актора треба приділяти більш уваги у стінах вищих навчальних закладів. Однак, наші дослідження показали, що у сучасній мистецькій освіті цьому важливому питанню відводиться вкрай мало часу.

Ціль статті: загострити увагу всіх спеціалістів освіти, викладачів вищих навчальних закладів культури і мистецтв на необхідність вирішення цієї, на наш погляд, дуже суттєвої проблеми.

Процес творчого формування молодого спеціаліста-художника довгий і складний. Він не може обмежуватися тільки навчальним закладом, а продовжується все життя справжнього актора-творця. Він удосконалює себе, працює над собою, формує свій світогляд, зміцнює і розвиває свою волю і пам'ять. Коли видатного українського актора А. Бучму у свій час запитали, як він визначає професійну придатність актора, він відповів, що заклопотаний тільки одним – пошуками засобів якнайшвидшого визначення наявності волі. Є воля – є актор, нема волі – нема актора. З цією думкою не можна не погодитись – праця і талант – нерозривні поняття. І це доведено усією історією розвитку театрального мистецтва.

Багато років пройшло з того часу, як К. С. Станіславський написав книгу «Робота актора над собою». Закладені в ній думки і сьогодні, в ХХІ сторіччі мають виключно важливе і актуальне значення. Займаючись різними проблемами акторської творчості, К. С. Станіславський багато уваги приділяв проблемі праці в акторській справі, підкреслюючи важливість натхнення, і в той же час рішуче відкидав уяву про творчість, яка спирається тільки на «духовний стан» художника. Класик театральної школи жорстоко боровся з так званими акторами «натхнення», акторами «нутра», і надавав величезного значення вивченню творчого процесу, підготовки ґрунту для виникнення натхнення. На думку великого режисера і педагога, натхнення важливе тільки в результаті величезної систематичної праці і саме завдяки їй натхнення може стати і стає усталеним і суттєвим фактором у творчості актора.

Станіславський мріяв про те, що настане час, коли тренаж свого «апарата-інструмента» стане для актора такою ж необхідністю, якою він є для артиста балету, піаніста, скрипаля тощо. «Наша справа в більшості своєї потребує, як і гімнастика, систематичних вправ. Ті, хто захоплювалися заняттями і продовжували їх, зробили успіхи і через деякий час звернули на свою гру увагу публіки» [1, 384].

Однак, в основу сучасного виховання молодого покоління акторів недостатньо покладена глибоко пізнана і осмислена спадщина К. Станіславського, В. Мейєрхольда, В. Немировича-Данченка, Л. Курбаса, М. Чехова та інших теоретиків-практиків театру. У театральних навчальних закладах заняття з майстерності актора повинні будуватися таким чином, щоб студенти з самих перших кроків зрозуміли, що вони навчаються триматися і поводити себе на сцені за законами органічної природи. Починаючи з елементарніших задач, студенти поступово повинні зрозуміти закони органічної природи, осягти їх і оволодіти ними в сценічних умовах. Майбутнім акторам належить теоретично і практично засвоїти внутрішню техніку акторської творчості. Поряд з цим студенти зобов'язані також виконувати різного роду вправи, якими вони могли б займатися кожного дня, систематично працюючи над собою. Вони обов'язково повинні навчитися спостерігати за оточуючою їх дійсністю і користуватися результатами своїх спостережень у творчості, вести творчі щоденники, куди занотовувати все те, що їм здається цікавим, свої враження від переглянутих вистав, фільмів, цікавих зустрічей, прочитаних книжок тощо. Розкриття і удосконалення творчої індивідуальності

молодого актора, на наш погляд, повинні бути найтіснішим чином пов'язані з процесом формування його як художника з перших днів перебування його у навчальному закладі і вихователі повинні слідкувати за тим, чи прищеплює студент собі інтерес до життя, чи навчається бачити життя як процес боротьби, чи розвиває, виховує він у собі почуття нового, сучасного, чи привчає себе систематично, кожного дня займатися розвитком своїх індивідуальних даних: голосу, пластики, руху, почуття ритму, уваги, пам'яті, почуття правди і тому подібне. Іншими словами, чи зрозумів, усвідомив майбутній актор, що вибрана професія потребує від нього безперервного розвитку, удосконалення себе як людини і як матеріалу. Актор, який закінчив інститут, виносить з собою суму певних навичок і знань. Вони – база його подальшого зросту.

Та на превеликий жаль, нерідко буває так, що актор, тільки що почавши працювати в театрі, дуже швидко засвоює негативні звички, що заважають творчому процесу і удосконаленню його майстерності. Відбувається це, на наш погляд, перш за все тому, що далеко не кожен актор, що закінчив спеціальний театральний учбовий заклад, виховав у собі потребу щоденного тренування, вміння самостійно працювати над собою. Можливо, і не слід було б зупинятися на подібних поглядах, якби так думав один чи два актори. На жаль, практика театру показує протилежне: щоденним розвитком свого апарату-інструменту займаються одиниці. Причини цього різні, але основною є нерозвинена воля. Для суб'єкта волі характерне не переживання «я хочу», а переживання «треба», «потрібно», «я повинен». Відома істина, що той, хто не росте у творчому відношенні, той відстає, гальмує загальну роботу. Станіславський говорив про те, що актор, як велосипедист, якщо він не рухається вперед, то неодмінно звалиться на узбіччя дороги. Отже, актору не дано зупинятися.

Найвищим проявом здібностей людини є її талановитість. Розвинений ум, спостережливість, пам'ять, уявлення, стійка увага, емоційність, пристрасність, сильна і усталена воля – ось признаки високих здібностей людини. Згадується знамените висловлювання Гегеля про те, що ніщо велике в світі не здійснюється без пристрасі. В. Белінський постійно підкреслював необхідність безпосередньо-емоційного підходу до творів мистецтва і повторював, що такий підхід потребує величезної підготовчої роботи: «Без підготовки, без пристрасі, без праці і наполегливості у розвитку почуття витонченості у самому собі, мистецтво нікому не дається. Для істинного розуміння мистецтва, для істинної насолоди ним необхідно багато і багато завжди і завжди вчитися і при тому вчитися багато такому, що, по-видимому, знаходиться зовсім поза сферою мистецтва» [3, 196]. Саме працю і волю Белінський вважав основою розвитку і збагачення таланту. Талант поєднує в собі цілу групу внутрішніх і зовнішніх творчих здібностей, які нерозривно пов'язані між собою та з волею людини-актора. Воля, як і свідомість людини, функція мозку, продукт його складної діяльності. Воля проявляється на кожному кроці в конкретних формах самонаказу, самоконтролю, самопереконання, самоумовляння, самоухвалювання та інші. Таким чином, у творчості актора розвиток волі, її тренування має колосальне значення. Ті обставини, що художник і матеріал знаходяться в одній і тій же людині – акторі, потребує особливо

високорозвинутої волі. Для актора повинний бути звичним девіз: «Я повинен! Це необхідно!». Якщо сказати російською: «Это железное слово «надо»!». К. С. Станіславський признавав, що та внутрішня техніка, котру він проповідує і котра потрібна для створення правильного самопочуття, базується, як раз на вольовому процесі.

Талант і воля нерозривні, бо основний елемент будь-якого таланту – це воля до досягнення наміченої мети. Ось чому вихованням волі актор повинен займатися весь час у своєму повсякденному житті. Бо саме життя – це безперервний ряд вольових бажань, обрань, устремлінь, досягнення певної мети. Для виховання творчої волі важливо, щоб мета була не тільки ясною, але й привабливою, захоплюючою. М. Чехов у своїй роботі «Про техніку актора» теж надає велике значення вихованню волі: «жест і воля», «у походці людини – особливості її волі». «Якщо бажання (воля) сильне, то і жест, що його виражає, буде сильним. Якщо ж бажання слабке і невизначене – жест також буде слабким і невизначеним» [4, 392].

Щоденно укріплюючи свою волю, актор може досягти такої її натренованості, що кожного разу умітиме швидко включитися у творчий процес, залишати за стінами театру все не потрібне для творчості.

З моменту вступу до навчання творчій професії студенти «...повинні привчатись до повсякчасної систематичної праці, розвивати в собі вимогливість і самокритичність, уважне і доброзичливе відношення до товаришів, непримиримість до всякого роду нездорових явищ у творчому колективі, до ліні, дурного характеру, егоїзму, прем'єрству, кар'єризму, зазнайству, любові до себе у мистецтві» [5, 41].

Дуже часто від студентів можна почути, що їм важко запам'ятовувати тексти, безліч інформації, яку вони отримують під час навчання. «У мене погана пам'ять» – говорять вони. Мабуть вони не усвідомлюють, що пам'ять тісно пов'язана з волею. У актора повинен бути величезний запас багатого, цікавого і корисного емоційного матеріалу, а щоб це накопичувалося, у нього повинна бути тренувана пам'ять. Завдяки пам'яті наші відчуття, сприйняття, думки, почуття, що мали місце у минулому не зникають безслідно для нервової системи, а ніби залишають у ній сліди. Важливо, щоб актор умів осмислювати, відчувати і закріплювати емоційно все те, що відбувається з ним у повсякденності. Вирішальну роль при цьому відіграє пам'ять. У різних людей вона не однакова. Хтось відразу запам'ятовує, інші – повільно. Актору необхідно знати види пам'яті:

- словесно-логічна – пам'ять, котра краще всього зберігає думки, поняття, що відтворюють зміст, суть явищ;

- рухова пам'ять – все те, що характеризує відтворені в пам'яті образи тих чи інших дій – форма, величина, швидкість, амплітуда рухів, їх послідовність;

- емоційна пам'ять – людина зберігає в своїй пам'яті краще всього і перш за все почуття і умови, котрі породили ті чи інші переживання;

- наглядно-образна пам'ять – коли людина краще за все фіксує картини, речі, обличчя, кольори тощо.

У кожної людини проявляються всі види пам'яті, але якийсь з них може бути натренованим краще. Станіславський підкреслює, що пам'ять має величезне значення у творчості актора і що специфіка його творчості потребує високорозвинутої і тренованої наглядно-образної пам'яті. Для тренування цього виду пам'яті актор виконує певні вправи. Величезне значення Станіславський надавав емоційній пам'яті. З цього приводу він нагадував учням про те, що чим ширша емоційна пам'ять – тим більше в ній матеріалу для внутрішньої творчості, тим багатіша і повніша творчість артиста. Підводячи підсумок сказаному, робимо висновок: власні враження від життя, переживання, почерпнуті із дійсності – є самим дорогоцінним матеріалом для актора. У своєму прагненні до самовдосконалення актор повинен кожен день підраховувати свої маленькі перемоги, підводити «баланс дня» на користь виховання волі і розвитку пам'яті – саме це буде сприяти формуванню його як творця, художника-професіонала. І тоді глядачі у театрі, кіно, телебаченні будуть повсякденно заряджатися від його гри енергією і радістю життя.

Література

1. Станиславский К. С. Работа актера над собой / К. С. Станиславский. Собр. соч. в 8-и т. – Т. 2. Ч. 1. Работа над собой в творческом процессе переживания. – М.: Госиздат «Искусство», 1954. – 422 с.
2. Станиславский К. С. Собрание соч. в 8-и т. / К. С. Станиславский. – Т. 1. Моя жизнь в искусстве. – М.: Госиздат «Искусство», 1954. – 515 с.
3. Белинский В. Г. Литературные мечтания / В. Г. Белинский. Собр. соч. в 3-х т. – Т. 1. Статьи и рецензии. – М.: ОГИЗ, 1948. – 799 с.
4. М. А. Чехов. О технике актера / М. А. Чехов. – М.: Артист. Режиссер. Театр, 2003. – С. 372-385.
5. Г. Кристи. Воспитание актера школы Станиславского / Григорий Владимирович Кристи. – М.: Искусство, 1968. – 453 с.

Евдокимова В.Д. Исторические аспекты формирования творческого характера будущих актёров в современном творческом образовании.

Рассматривается историческая ретроспектива проблемы формирования творческого характера будущих актёров и роль в этом процессе воли и памяти.

Ключевые слова: актер, творчество, процесс воспитания, театральное искусство, воля, память, талант.

Evdokimova V.D. The Historical aspects of creative character forming of future actors in modern creative education.

The historical retrospective view of problem of creative character forming of future actors and role in this process of will and memory is examined.

Key words: actor, creation, process of education, dramatic art, will, memory, talent.

**ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОК У ВІДБУДОВІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
ДОНБАСУ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1943 - 1945 рр.)**

Висвітлюється проблема участі жінок у відбудові сільського господарства Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: *сільське господарство в роки війни, відбудова народного господарства, жіночі ініціативи, жінка.*

Ще в радянські часи була встановлена завіса секретності над питаннями участі жінок у війні. Як немає до сьогодні офіційних даних щодо військових втрат серед жінок під час військових дій, так й відсутні будь-які офіційні статистичні дані про їхню участь у відновленні народного господарства в роки цієї страшної війни, зокрема і господарства Донбасу. І хоча до питання участі жінок у відновлювальному процесі в роки Великої Вітчизняної війни автори зверталися неодноразово, як в перші роки відбудовчого періоду [1], так і в подальші десятиріччя [2], проте, тема продовжує бути актуальною і мало вивченою. Свого часу до даної проблеми зверталися дослідники О.Ф.Шмельова, В.С.Мурманцева, М.Ф.Хорошайлов, В.І.Кисельов, М.В.Коваль, В.Я.Галаган, а також автор статті [3]. Але ця проблема залишається настільки глобальною і багатогранною, що у рік святкування 65 річниці Великої Перемоги вона продовжує привертати увагу істориків.

Головною метою статті є вивчення питання участі жінок у відбудові сільського господарства Донбасу з моменту звільнення регіону від німецько-фашистських загарбників і до закінчення Великої Вітчизняної війни, аналіз кількісних показників чисельності жінок у колгоспах та радгоспах регіону, а також визначенні ролі жіночого руху у відбудовчих процесах в роки війни.

Колективізація селянських господарств зіграла складну роль в історії нашого суспільства. У свідомості радянських людей слово «колективізація» завжди викликало глибоку суперечливу реакцію. Впродовж десятиріч ми з переконаністю повторювали, що це була велика революція - друга після Жовтневої революції. На рахунок колективізації відносилось і те, що було отримане завдяки ній, і те, що було досягнуте, не дивлячись на неї. Підсумкова оцінка відлилася у відому формулу: «Революція зверху за підтримки знизу». Проте трудівники Донбасу напередодні війни перетворили його не лише в найбільший промисловий район країни, а і в край високорозвиненого сільськогосподарського виробництва.

Але під час німецько-фашистської окупації сільське господарство регіону піддалося руйнуванню і розграбуванню. Гітлерівські окупанти розграбували колгоспи і радгоспи Донбасу, зруйнували все МТС, трактори і причіпний інвентар були приведені в непридатність, жваве тягло повністю знищено [4]. Досить сказати, що на момент звільнення Сталінської області німецько-фашистські загарбники зруйнували 1117 колгоспів з 1118, з 54 машинно-тракторних станцій 35 підірвали, а обладнання було приведене в непридатність [5]. З 61 млина, що діяли до війни, в області залишилось лише 13, решта були

зруйновані [6]. Збиток, який був нанесений колгоспам, тільки по Сталінській області, виражався в сумі 10.706.160.300 карбованців [7], а загальна сума збитків, які були нанесені німецько-фашистськими загарбниками сільському господарству Донеччині обчислювалася в 18.080.160.000 карбованців в держаних цінах 1941 року [8].

Із звільненням Донбасу встали величезні завдання по якнайшвидшому відродженню сільського господарства, що стало одним з першочергових господарських завдань. Робота по його відновленню ускладнювалася не лише тим, що визволені райони були зруйновані окупантами, але і тим, що на першому етапі відновлювальні роботи доводилося проводити в безпосередній близькості від лінії фронту.

Постановою ЦК КП(б)У від 26 квітня 1943 р. і наказом командування Південно-Західного фронту в строк до 10 травня 1943 р. населення районів Сталінської і Ворошиловградської областей, що знаходилися у безпосередньої близькості від місць бойових дій, підлягало обов'язковому відселенню за межі 25-30-ти кілометрової зони від лінії фронту [9]. Для того, щоб зберегти посіви на площі в 14 тисяч гектарів, обробити їх, прибрати урожай, були організовані спеціальні бригади колгоспників, які по особливим перепусткам від військових частин допускалися для проведення робіт у прифронтівій зоні. Проте станом на 27 травня 1943 р. лише 28000 з 57230 осіб покинули зону прифронтівій дій [10]. Причини невиконання місцевими жителями даного наказу криються в тих заходах, які проводилися для досягнення поставленого завдання. Органи НКВД, які були відповідальні за виконання даного розпорядження, зіткнувшись з опором місцевих жителів (а їх реакція була цілком з'ясовна - вони були вимушені залишати обжиті місця, своє майно, будинки, словом все те, що вони з такими зусиллями змогли зберегти під час німецько-фашистської окупації), почали застосовувати звичні для них дії - арешти, суди Військового Трибуналу з мірою покарання не нижче 6-10 років позбавлення волі з ураженням в цивільних правах, і навіть розстріли [11]. Така репресивна політика не могла сприяти підвищенню авторитету радянської влади і її підтримки з боку народу, не породжувала трудового ентузіазму.

Але найбільшу складність у відновленні сільського господарства регіону представляла проблема відсутності необхідного працездатного сільського населення. У порівнянні з довоєнними роками чисельність населення значно зменшилась, в колгоспах і радгоспах залишилося мало людей масових професій. Лише за 22 місяці гітлерівської окупації в Сталінській області було вбито, замучено, розстріляно близько 180 тис. осіб, відправлено на німецьку каторгу понад 252 тис. громадян [12]. У Ворошиловградській області сільське населення скоротилося за період окупації на 227744 особи і склало на момент звільнення 404449 осіб [13].

Слід зазначити, що більшість чоловіків у цей час знаходилися у лавах Червоної Армії і основний тягар відновлювальних сільськогосподарських робіт несли на своїх плечах жінки і підлітки. Так, у Ворошиловградській області жінки складали 66,8% сільських жителів, а в Сталінській області відсоток жінок серед населення сіл був ще вищий і досягав 76,3% [14].

Відновлення колгоспів, радгоспів, МТС розпочалося негайно із звільненням території від німецько-фашистських загарбників. Як писала газета «Правда»: «На второй же день после изгнания фашистов колхозники вновь восстанавливали свои колхозы, избирали правление, свозили припрятанный от гитлеровских грабителей инвентарь, сводили сохранившихся лошадей и другой рабочий скот. Буквально на пепелище и руинах возрождались колхозы, машинно-тракторные станции и совхозы» [15].

Програмою дій для трудівників цієї галузі народного господарства стала постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відновленню господарства районів, визволених від німецької окупації», а також постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 9 грудня 1943 р. «Про відновлення МТС, МТМ і ремонтних заводів в районах Української РСР, визволених від фашистських окупантів» [16]. У них висувалося завдання в найкоротший строк ліквідувати наслідки ворожої окупації, організувати якнайшвидше відновлення сільського господарства, надавати всемірну допомогу районам, визволеним від ворога. Тому вже до грудня 1943 р. було відновлено 1997 колгоспів, 99 МТС [17] і 229 радгоспів [18]. Колгоспи і колгоспники Донбасу здали до фонду Червоної Армії 65545 центнерів зерна та 2158 центнерів сояшника [19].

Проте далеко не все йшло так благополучно, як може здатися на перший погляд. Заготівки зерна, овочів, сояшнику, картоплі і іншої сільськогосподарської продукції проводилися виключно насильницькими методами. Завищені керівниками областей показники не могли бути виконані іншим шляхом, бо внаслідок окупації в регіоні практично не залишилося зерна і інших продуктів харчування, за винятком особистих заощаджень колгоспників. Саме їх і пропонувалося на добровільній основі селянам здати державі. Але тоді б вони прирекли себе на голодну смерть. Коли ж партійне керівництво регіону усвідомило всю неспроможність даних методів, а план хлібозаготівель опинився під загрозою зриву, бо був виконаний лише на 6,4%, у тому числі по лінії «Заготзерно» - на 4,5%, для потреб Червоної Армії - 8,4%, йому довелося вдаватися до останнього засобу - насильницькому вилученню зерна і продуктів харчування у населення. Хто чинив опір даній політиці, був притягнутий до кримінальної відповідальності за саботаж. В результаті план хлібозаготівель удалося підняти до 78% [20]. Але хто візьметься підрахувати скільки сімей, дітей, людей похилого віку і жінок було приречено на жебрацьке, голодне існування внаслідок непродуманої політики партійних і господарських керівників областей, що бажали на угоду вищестоящому керівництву країни, відрепортувати про виконання плану. Скільки з них не змогли витримати і вижити в тих страшних, суворих умовах війни?!

Нова постанова СНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 березня 1943 р. «Про державний план розвитку сільського господарства на 1943 рік» передбачала збільшення посівних площ на 6,4 млн. гектарів (з урахуванням визволеної території від ворога) у порівнянні з посівними площами 1942 року [21]. У зв'язку з цим об'єм відновлювальних робіт у сільському господарстві значно зріс і для його виконання було потрібно і збільшення робочої сили, основну

частку якого в цей час складала жінки. Вони очолювали колгоспи і сільські ради, працювали бригадирами і ланковими на фермах і в полі, були трактористами і комбайнерами, доярками, свинарками і пташниками. Словом, вони складала основну робочу силу на селі. Лише по Наркомату радгоспів Сталінської області з 18934 працівників 10913, або 57,6% складала жінки [22].

Самовідданою працею прославили своє ім'я трактористи жіночих тракторних бригад Паші і Наді Ангеліних Старобешевського району Сталінської області [23], комбайнер Марина Фоменко колгоспу «Червоний трудовик» і бригада городників Олени Курнос колгоспу «Радянська Україна» Мар'їнського району [24], доярка Уляна Ковальчук колгоспу «Червоний колос» і трактористи Марія Сальгіна і Єфросія Водоп'янова колгоспу ім. Леніна Амвросієвського району [25] і десятки, сотні інших прославлених передовиків сільського господарства, які, відродивши зруйноване окупантами, добилися високих показників в роботі.

Але якнайповніше уявлення про наявність трудових ресурсів сільської місцевості дає співвідношення чоловічого і жіночого населення за період з 1941 по 1943 рік. Станом на 1 січня 1943 р. спільна маса трудових ресурсів колгоспів тилових областей склала лише 80,5% від початку 1941 року. Поряд з цим вони значно погіршали і якісно. Якщо перед війною працездатні чоловіки складала 35,5% загальної маси трудових ресурсів, що працювали у сільському господарстві, то на 1 січня 1943 р. їх доля впала до 18,4%, тобто зменшилася удвічі. Одночасно питома вага жінок зросла за цей період з 39,1% до 48,9% [26]. Показовими є дані і по Донецькому регіону, які представлені в наступній таблиці [27].

ПРАЦЕЗДАТНІ РЕСУРСИ КОЛГОСПІВ ДОНЕЦЬКОГО РЕГІОНУ

Рік	Працездатні			Співвідношення у % до 01.01.1941 р.
	Чоловіки	Жінки	Всього	
1941 р.	657 988	986 977	1 644 965	100
1943 р.	292 772	778 130	1 070 902	65,1
Співвідношення у % до 1941 р.	- 12,7	+ 12,7		- 34,9

Вони підтверджують спільну тенденцію, що спостерігалася в цілому по країні. За період з 1941 по 1943 рік спільна маса трудових ресурсів колгоспів в Донбасі скоротилася на 34,9% і склала в 1943 р. 1070902 людини проти 1644965 на початок 1941 року. При цьому спостерігається і якісна зміна складу трудових ресурсів. Так, кількість працездатного чоловічого населення за даний період скоротилася на 12,7%. У свою чергу, приріст долі жіночої праці в 1943 р. склав також 12,7%, що привело до підвищення питомої ваги жінок в колгоспах Донбасу до 72,6%.

Не менш складне положення утворилося з трудовими ресурсами в радгоспах. До 1943 р. середньорічна чисельність постійних робітників Наркомату радгоспів скоротилася до 369,4 тис. осіб проти 419,3 тис. в 1941 р., або на 11,9%. Чисельність жінок за цей час зросла з 33,7% до 75,3%, а їх доля серед працездатного населення піднялася з 47,6% до 72,7%. Серед сезонних і тимчасових робітників до літа 1943 р. їх доля піднялася до 72,9% [28].

Це середні показники по країні. Цікаво їх порівняти з даними по Донецькому регіону. До війни чисельність постійних робітників Наркомату радгоспів в Донбасі складала 75505 осіб, з яких у Ворошиловградській області було 28356, а в Сталінській - 47149 осіб, при цьому більше 50% працівників складали жінки [29]. До 1943 р. кількість робітників різко скоротилася. Так, наприклад, в Сталінській області з 47149 осіб в радгоспах залишилося лише 19924 робітника, при цьому чисельність жінок зросла з 50% до 66,6% і склала 13283 особи від загальної кількості тих, хто працював у 1943 р. У Ворошиловградській області доля жіночої праці в радгоспах була ще вища і складала 74,3% або 10139 з 13669 працівників області [30].

За даний період сталися і якісні зміни трудових ресурсів. До кінця 1943 р. середньорічні показники виробітків працездатних колгоспників у порівнянні з 1940 р. піднялися на 20,3%. Значніший приріст виробітку дали жінки - 26,4%. Не менш показове і неухильне зростання виробітку працездатних чоловіків - 8,3%. І це з урахуванням того, що у попередні роки виробітки цієї групи населення і так були досить високими, а за період війни село майже повністю втратило здорову, працюючу частку чоловіків. Між тим, у 1943 р. виробітки працездатного чоловіка в 2,8 рази і працездатної жінки в 2 рази перевищила обов'язковий мінімум трудоднів, встановлений урядом в 1942 році [31]. Таким чином, жінки працювали, не жаліючи зусиль, знаючи, що вирощений хліб і інша сільськогосподарська продукція потрібні країні для остаточної перемоги над ворогом, зміцнення її могутності.

У своїх спогадах П.Н.Ангеліна писала: «Колхоз остался без лошадей, коров, без семян. А пришло время сеять озимые. За 25 км от Старобешево можно было достать семена. В первый рейс пошли колхозницы Ольга Михайлова, Мария Серафимова, Александра Бурлаева. Под вечер начался большой дождь. Но их ничего не остановило. Целую ночь шли, утопая в грязи. А дождь лил не переставая. Было темно, и женщины сбившись с дороги, долго искали ее в степи, падая и опять поднимаясь, они продолжали свой нелегкий путь, неся на плечах семена в мешках.

В новый рейс пошли 25 колхозниц. Это был путь победы. За 3 дня колхозницы перенесли все зерно для посева. Коровами вспахали и засеяли в лучшие агротехнические сроки 47 гектаров озимых культур. Победили воля и упрямство советского человека, его вера в силу колхозного строя. Люди понимали, что преодоление трудностей зависит от них самих, от самоотверженного всепобеждающего труда» [32].

У даній обстановці Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У прийняли нову постанову «Про залучення до робіт корів і доведення до кожної корови норми орання в 2 гектари» [33]. Проте це не вирішувало проблеми. Тому в грудні 1944 року в Донбасі розвернулося змагання за зразкове проведення ремонту тракторів та інших сільськогосподарських машин, ініціаторами якого виступили жінки - трактористки Старобешевської МТС Сталінської області на чолі з Прасковією Ангеліною. У своєму зверненні «До всіх працівників МТС, МТМ і ремонтних заводів Радянського Союзу» вони писали: «1945 год должен стать годом более высоких показателей в работе машинно-тракторных станций. Решающим условием для этого должна быть своевременная подготовка к весне

тракторів и машин, и, прежде всего, высокое, безупречное качество их ремонта» [34].

Ініціативу старобешевців підтримали всі трудівники сільського господарства України. Так, в колгоспі «Шлях до культури» Олександрійського району Ворошиловградської області Любов Цибаненко, Дарина Ольховська, Надія Гаврюшина зібрали 3 трактори із запасних частин, зібраних в полі під час підготовки до весняної посівної компанії [35]. Всього за період з грудня 1944 по квітень 1945 року лише у Ворошиловградській області було відремонтовано 175 тракторів, 3164 плуги, 17402 борони, 1129 культиваторів, 2362 сіялки і 6563 одиниць іншого дрібного сільгоспінвентарю [36]. А на весні 1945 р. на полях України працювали 38163 трактори, 6574 комбайни, 12116 молотарок і багато іншої відремонтованої техніки [37].

В результаті державний план хлібоздачі був виконаний достроково на 107,8%. Крім того, колгоспи Сталінської області здали понад плану до фонду Червоної Армії 619 тис. пудів хліба, а план заготівки овочів виконали на 103,4% [38]. У Ворошиловградській області річний план заготівки овочів, картоплі і сіна був виконаний на 114,2%, по зерну - на 104,5% [39].

Але що стоїть за цими сухими цифрами? Важка, інколи нелюдська праця, що звалилась на крихкі жіночі плечі. Не зважаючи на будь які труднощі, ні турбуючись про своє здоров'я, про свою жіночу красу і молодість, жінки і в спеку і в холоднечу, в дощ і під пекучим сонцем по 10-12 годин на добу працювали в полі. Інколи не вистачало простих знарядь праці, тяглової сили. І тоді, вставши в упряж з плугом, жінки орали на собі. Величезних зусиль коштував жінкам кожен гектар зораної землі. Вони йшли по полю стомлені від війни і роботи, вбиті горем втрат батьків, синів, чоловіків. Спотикалися, падали, але кожного разу вставали і йшли вперед. Лише вперед, в ім'я тих, хто залишилися живим, в ім'я Перемоги.

Таким чином до кінця 1945 р. сільське господарство Донеччини було піднято з руїн завдяки зусиллям жінок. Це стосується і відновленню кадрів на селі, де у цілому до кінця 1945 р. серед трактористів МТС жінки складали 81%, комбайнерів - 62%, а в середньому серед механізаторів - близько 55%. За два роки війни (з 1943 по 1945 рік) в країні було підготовлено більше 2 млн. механізаторів, з них 1,5 млн. - жінки [40], з яких 45035 осіб масових професій для МТС було підготовлено в Донбасі, план підготовки трактористів був виконаний на 113,8%, комбайнерів - на 111,8% [41]. Долаючи труднощі воєнного лихоліття, трудівниці ланів успішно провели сів, зібрали гарний урожай і виконали план хлібопоставки державі на 110%, по сояшнику - на 106%, по овочам - на 103,4% [42]. В цілому наприкінці війни завдяки героїчній праці колгоспників на Донеччині було відновлено господарство всіх колгоспів і радгоспів, освоєно 85% довоєнних посівних площ [43]. І головне значення у цьому процесі відіграли жінки.

Література

1. Героини Отечественной войны. - Красноярск: Краевое изд-во, 1943. - 84 с.; Женщины в Великой Отечественной войне /Сб. материалов из газет/. - Ижевск: Удмуртгосиздат, 1943. - 72 с.; Женщины в дни Отечественной войны. - Челябинск: Челябингиз, 1943. - 64 с.; Женщины -

героини Великой Отечественной войны. - М.: Военмориздат, 1943. - 72 с.; Мищанова О.П. Советская женщина в Великой Отечественной войне. - М.: Госполитиздат, 1945. - 85 с.; Советская женщина в Отечественной войне. - Рига: Республикан. изд-во, 1945. - 65 с. та інші.

2. Карасева Л.Е. Женщины в колхозах - большая сила. - М.: Госполитиздат, 1949. - 68 с.; Араловец Н.Д. Женский труд в промышленности СССР. - М.: Профиздат, 1954. - 175 с.; Морехина Г.Г. Рабочий класс - фронту. Подвиг рабочего класса СССР в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). - М.: Изд-во соц.-экон. лит-ры, 1962. - 480 с.; Митрофанова А.В. Рабочий класс СССР в годы Великой Отечественной войны. - М.: Наука, 1971. - 575 с. та інші.

3. Шмелева А.Ф. Советские женщины в Великой Отечественной войне. - М.: Политиздат, 1947. - 217 с.; Мурманцева В.С. Советские женщины в Великой Отечественной войне: 1941-1945 гг. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Мысль, 1979. - 293 с.; Коваль М.В. Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 рр.) //Укр. іст. журн. - 1975. - № 12. - С. 34-46; Киселев В.И. Воссоздание рабочих кадров Донбасса в годы Великой Отечественной войны // История СССР. - 1975. - № 4. - С. 11-120; Хорошайлов М.Ф. На відбудові. З історії відбудови Донбасу. - Донецьк: Донбасс, 1946. - 179 с.; його ж. Деятельность Коммунистической партии по возрождению Донбасса 1943-1945 гг. - К.: Вища школа, 1973. - 240 с.; його ж. Возрождение Всесоюзной кочегарки. Из истории восстановления Донбасса в 1946-1950 гг. - Донецк: Донбасс, 1974. - 152 с.; Галаган В.Я. Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны. - К.: Вища школа, 1986. - 303 с.; Єсіп І.М. Учуть жінок у відродженні легкої та харчової промисловості Донбасу (1941-1945 рр.) //Нові сторінки в історії Донбасу: Ст. Кн. 5. - Донецьк, 1997. - С. 141-150; його ж. Трудова діяльність жінок Донбасу (червень 1941-1942 рр.) //Нові сторінки в історії Донбасу: Ст. Кн. 6. - Донецьк, 1998. - С. 183-189; його ж. Внесок жіноцтва у відбудову соціальної сфери Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни (1943-1945 рр.) //Схід: аналітично-інформаційний журнал. - 2009.- № 5 (96) липень - серпень. - С. 62-67; його ж. Жіночі ініціативи щодо забезпечення видобутку вугілля в Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни (1943-1945 рр.) //Історичні і політологічні дослідження. - 2009. - № 1 (41). - С. 134-140 та інші.

4. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО України). - Ф. 2. - Оп. 7. - Спр. 655. - Арк. 1.

5. Центральний державний архів громадських організацій України (далі ЦДАГО України). - Ф. 1. - Оп. 23. - Спр. 336. - Арк. 63.

6. Державний архів Донецької області (далі ДАДО). - Ф. 326. - Оп. 2. - Спр. 37. - Арк. 17; Спр. 132. - Арк. 73.

7. Там само. - Спр. 58. - Арк. 371-372.

8. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Док. и матер.: В 3-х т. - Т. 3. - Док. № 195. - С. 257-258.

9. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 23. - Спр. 195. - Арк. 10.

10. ДАДО. - Ф. 326. - Оп. 2. - Спр. 58. - Арк. 10; Спр. 37. - Арк. 4.

11. Там само. - Спр. 37. - Арк. 5-6.

12. Там само. - Спр. 38, Арк. 73.

13. Підраховано автором по: Державний архів Луганської області (далі ДАЛО). - Ф. Р-2519. - Оп. 6. - Спр. 3. - Арк. 5 - 6, 9, 12; Оп. 5. - Спр. 11. - Арк. 1.

14. ДАЛО. - Ф. Р-2519. - Оп. 6. - Спр. 3. - Арк. 12.

15. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Док. и матер.: В 3-х т. - К., 1985. - Т. 3. - Док. № 227. - С. 303-305.

16. Там само. - Т. 2. - Док. № 247. - С. 333-335; Док. № 269. - С. 370-371.

17. ДАДО. - Ф. 326. - Оп. 2. - Спр. 48. - Арк. 82.

18. ЦДАВО України. - Ф. 5059. - Оп. 1. - Спр. 12. - Арк. 96-97.

19. ДАЛО. - Ф. Р-2519. - Оп. 6. - Спр. 3. - Арк. 5; Оп. 5. - Спр. 46. - Арк. 1, 4, 11.

20. ДАДО. - Ф. 326. - Оп. 2. - Спр. 32. - Арк. 24-27.

21. Великая Отечественная война, 1941-1945 гг. События. Люди. Документы: Краткий исторический справочник. - М.: Политиздат, 1990. - С. 142.

Випуск 27. Частина 2

22. Підраховано автором по: ЦДАВО України. - Ф. 5059. - Оп. 1. - Спр. 5. - Арк. 42; Спр. 14. - Арк. 24, 73; ДАДО. - Оп. 2. - Спр. 43. - Арк. 6, 21, 22, 60, 55, 59, 57.
23. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 23. - Спр. 414. - Арк. 2-3.
24. Соціалістичний Донбас. - 1945. - 29 червня. - С. 1.
25. Колгоспна правда. - 1944. - 9 вересня. - С. 2; 13 квітня. - С. 1.
26. Советский тыл в период коренного перелома в Великой Отечественной войне (ноябрь 1942-1943 гг.). - М.: Наука, 1989. - С. 119.
27. Підраховано автором по: ДАЛО. - Ф. Р-2519. - Оп. 6. - Спр. 3. - Арк. 5, 6, 9, 12; Оп. 5. - Спр. 11. - Арк. 1; ДАДО. - Ф. 326. - Оп. 2. - Спр. 38. - Арк. 73; Ф. Р-4249. - Оп. 2. - Спр. 43. - Арк. 6, 21, 22, 55, 57, 59, 60.
28. Зеленин И.Е. Совхозы в СССР (1941-1950 гг.). - М.: Наука, 1969. - С. 35-36.
29. ДАЛО. - Ф. Р-2519. - Оп. 5. - Спр. 6. - Арк. 2.
30. Підраховано автором по: ЦДАВО України. - Ф. 5059. - Оп. 1. - Спр. 14. - Арк. 24, 34, 73; ДАДО. - Ф. Р-4249. - Оп. 2. - Спр. 43. - Арк. 6, 21-22, 60, 55, 57, 59.
31. Историчний архів. - 1962. - № 6. - С. 52-53.
32. Ангелина П.Н. Люди колхозных полей. - Сталино: Обл. книж. изд-во, 1959. - С. 64-65.
33. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 23. - Спр. 631. - Арк. 63; ДАДО. - Ф. 326. - Оп. 2. - Спр. 32. - Арк. 34, 49.
34. Соціалістичний Донбас. - 1944. - 26 грудня. - С. 1.
35. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 23. - Спр. 188. - Арк. 2.
36. ДАЛО. - Ф. 179. - Оп. 2. - Спр. 325. - Арк. 168.
37. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Док. и матер.: В 3-х т. - Т. 3. - Док. № 251. - С. 334.
38. Там само. - Док. № 268. - С. 353.
39. ДАЛО. - Ф. Р-2519. - Оп. 5. - Спр. 43. - Арк. 4, 7.
40. Мурманцева В.С. Советские женщины в Великой Отечественной войне: 1941-1945 гг. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Мысль, 1979. - С. 64.
41. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Док. и матер.: В 3-х т. - Т. 3. - Док. № 227. - С. 304.
42. ДАДО. - Ф. 326. - Оп. 1. - Спр. 82. - Арк. 152.
43. Очерки и истории Донецкой областной партийной организации. - Донецк: Донбасс, 1978. - С. 336.

Есип И.М. Деятельность женщин в восстановлении сельского хозяйства Донбасса в годы Великой Отечественной войны (1943-1945 гг.).

Освещается проблема участия женщин в восстановлении сельского хозяйства Донбасса в годы Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: сельское хозяйства в годы войны, восстановление народного хозяйства, женские инициативы, женщина.

Yesip I.M. Activity of women in renewal of agriculture of Donbas in the years of Great Patriotic war (1943-1945).

Lights up the problem of participation of women in renewal of agriculture of Donbas in the years of Great Patriotic war.

Key words: rural economy in the years of war, renewal of national economy, womanish initiatives, woman.

УДК 27+261.7+261.8

Захарків М.Р., Степанова О.Г.

**ДО АНАЛІЗУ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ТА СТРУКТУРНОГО РОЗВИТКУ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ У XVII столітті**

Розглянуто окремі аспекти функціонування православної церкви на українських теренах у XVII ст. Висвітлено особливості існування православної церкви в умовах соціальних та політичних зрушень. Виокремлено деякі особливості інституційної специфіки українського православ'я. Показано особистий вплив видатного діяча митрополита Петра Могили на формування певних специфічних рис українського православ'я.

Ключові слова: християнство, унія, православ'я, братства, козацтво, митрополія, канонічність, ставропігія, культурне відродження, національна самобутність, конфесійна обмеженість, екуменізм.

Історія розвитку християнства в Україні носить складний та суперечливий характер. Це обумовлено, насамперед, особливим геополітичним місцем, яке займає Україна – між Європою та Азією. Тому існує нагальна необхідність вивчати не тільки історичні події, але роздивлятися їх через призму філософсько-релігійних пошуків. Однією з таких подій в історії розвитку релігії в Україні було укладання унії з католицькою церквою. Основним завданням цієї статті, автор бачить, висвітлення наслідків яки викликала ця унія, розкриття специфічних рис яких набула православна церква після укладання цієї угоди, відзначити особистий внесок у формування та збереження специфіки українського православ'я митрополита Петра Могили, показати особливості існування православної церкви в умовах соціальних та політичних зрушень у середині XVII ст.

Актуальність вивчення саме цього періоду обумовлена насамперед необхідністю з сучасних позицій розглядати та усвідомлювати досвід минулого. Особливо сьогодні, коли весь християнський світ говорить про необхідність пошуків шляхів для порозуміння між християнськими конфесіями та об'єднання навколо християнських цінностей.

На сьогоднішній день існує досить багато досліджень в сфері історії християнства на українських землях. Ці дослідження проводились у царській Росії [1], в Українській незалежній державі початку XX ст. [2; 3], у радянський період [4] та у період сучасної України [5; 19]. Особливість нашого дослідження полягає у тому, що автор узагальнює досвід, набутий попередниками, спирається на архівні джерела, та, не претендуючи на остаточне висвітлення проблеми, намагається викласти події минулого з сучасних, об'єктивних позицій.

Однією з найважливіших подій, які обумовили релігійно-історичні процеси в Україні XVII ст., було укладання Берестейської унії у 1596 р. Берестейська унія вважається продовженням Ферраро-Флорентійської примиренської унії. Але наслідки цієї події для релігійного життя України не є однозначними. З одного боку, статус українського православ'я як автокефальної Помісної східної церкви визнали Папа Римський та Католицька церква, і, як вважають деякі дослідники, з цим українська церква отримала всі патріарші права, з іншого боку, підписання цієї унії здебільшого було продиктовано політичною кон'юнктурою та особистою волею, а не було

обґрунтовано потребами віруючих. До того ж уніатська церква одразу не знайшла особливої підтримки серед значної частини українців [6]. Так, навіть православні ієрархи – Львівський і Перемишльський владика – не підписали унії. Але вже їхні наступники приєдналися до неї, хоча і майже через 100 років. Таким чином, доля православної церкви стала епіцентром релігійної, політичної та культурно-національної боротьби українського народу протягом XVII ст.

На початку XVII ст. лише уніатська вважалася легальною церквою «грецького» обряду в Україні, Білорусі та Литві [7, 37 – 46]. Православні громади на певний час залишилися без канонічно висвячених єпископів. Українська шляхта поступово переходила в католицизм, дедалі менше опікуючись захистом політичних та громадянських прав православних.

Велику роль у підтримці православного церковного життя відіграли своєрідні організації мирян – братства. Вони виникли в останній третині XVI ст. як вияв давньоруської родової організації. Визначальними в їхньому становленні були також західні цехові зразки самоврядування серед міщанської верстви. Братства зазнали також впливів європейської Реформації. З одного боку, релігійний характер братств, їхня церковність живилися прагненням плекати християнські чесноти любові, милосердя, взаємодопомоги, а з іншого – братства усвідомлювали кризу церковного устрою, занепад ієрархії та потребу захисту основ віровчення та впорядкування церковного життя. Найвизначнішими осередками захисту православ'я були такі установи, як братські школи та братські друкарні. Першими впливовими церковними братствами в українських та білоруських землях Речі Посполитої стали Львівське Успенське та Віленське Святої Трійці (з 1605 р. – Братство Святого Духа) [6]. Вони перетворилися на центр потужного руху, згуртувавши навколо себе й постійно підтримуючи чисельні братства в менших містах. Розвинулися й набули надзвичайної актуальності визначальні риси братського руху: його всестановий характер, а також імунітет найпотужніших братств від влади місцевих єпископів (ставропігія) [6].

Діяльність православних братств (найвідомішими з них у XVII ст. були Львівське, Луцьке, Перемишльське, Віленське, Київське) загалом позитивно вплинула на церковну дисципліну, освіту, видавничу справу, будівництво храмів тощо. Братства намагалися виборювати громадянські та релігійні права православних у судах та виборних представницьких органах влади – сеймиках та сеймах. Проте дуже ускладнилися стосунки братств із православним єпископатом, владу якого братства всіляко обмежували. Православні ієрархи прагнули зберегти свою владу в церкві та над паствою від небажаного і, як вважалося, антиканонічного «народоправства», а також домогтися офіційного статусу «грецької релігії» у Речі Посполитій [8, 76]. Це привело до переорієнтування діяльності деяких братств на суто соціальні потреби без відстоювання інтересів православної церкви, або, навіть, до заміни православної віри католицькою чи протестантською.

Православні братства, основою яких було міщанство, знесилювалися внаслідок економічної та соціальної дискримінації у феодальному становому

суспільстві. Проте вже з 1610-х років до оборони Православної церкви та інтересів віруючих активно прилучилася нова суспільна верства – козацтво. Історичною подією став вступ у 1615 р. до Київського Богоявленського братства гетьмана Петра Сагайдачного разом з козацьким Військом Запорізьким. Під впливом такого союзництва активізувалося церковне життя.

У 1620 р. за сприяння гетьмана Сагайдачного та Київського братства був канонічно відновлений православний єпископат. Єрусалимський патріарх Феофан висвятив митрополита Київського Йова Борецького та п'ятьох єпископів. Феофан мав повноваження від Константинопольського патріарха, юрисдикція якого на той час поширювалася на Київську митрополію [6].

Проте за визнання нової української православної ієрархії довелося вести тривалу боротьбу з королівською владою та потужною партією католицького духовенства й шляхти, яка домінувала тоді в органах представницької та судової влади. Православний єпископат і всю церкву було легалізовано лише протягом 1632 – 1633 рр., вже після смерті короля Сигізмунда III, запеклого ворога православ'я. Легалізацію вдалося здійснити завдяки рішучим домаганням козацтва й православної шляхти і лише тоді, коли новим митрополитом Київським, архімандритом Києво-Печерської лаври став Петро Могила [9, 53].

Петро Могила походив з роду молдавських господарів, мав родичів серед польських магнатів і сам володів рицарським званням, яке здобув за хоробрість у Хотинській війні з турками у 1621 році. За час свого перебування на митрополичому престолі (1632 – 1647) здійснив докорінне реформування церковного життя. Могила прагнув піднести матеріальне й суспільне становище Православної церкви. Було збережене й примножене майно, що належало митрополії й монастирям, насамперед Києво-Печерській лаврі. Впорядковуючи внутрішнє життя церкви, Могила запровадив постійний нагляд за дисципліною духовенства, за порядком богослужінь тощо. Церковна юрисдикція була зміцнена шляхом введення консисторських судів [10]. Митрополит досить успішно порозумівся з братствами та козацтвом. Оновлюючи духовні святині православ'я, він реставрував храм святої Софії, Трьохсвятительську церкву та церкву Спаса на Бересті, Михайлівський, Видубицький монастирі в Києві; було відновлено церкву на місці славетної Десятинної – першого кам'яного храму Київської Русі [11].

Особлива увага приділялася культурно-освітній справі та впорядкуванню богословсько-культової діяльності церкви. Петро Могила створив у Києві колегію на кшталт західноєвропейських високих шкіл з викладанням грецькою, латинською та слов'янською мовами [12, 82]. У друкарні Києво-Печерської лаври видавалися богослужбові книги, богословські твори та шкільні підручники. Велику цінність мали дуже поширені «Служебник» та «Требник», виправлені та уніфіковані під проводом Могили [9, 53; 13]. Найбільша богословська заслуга Петра Могили – написання у співпраці з православними вченими київського гуртка відомого твору – «Православне сповідання віри», затвердженого Київським Собором 1640 року [14]. Згодом саме ця книга стала

символічною книгою світового православ'я, загальноновизнаним викладом віровчення.

Оцінюючи ситуацію у християнському світі Петро Могила із своїми прибічниками розробили власну концепцію подальшого існування православної церкви в Україні та світі. Основними її засадами були, насамперед, теза про те, що християнська церква одна на землі, київська церква повинна бути автономною, Петро Могила закликав до скликання Вселенського собору з присутністю низового духовенства та дворянства та вирішення всіх спірних питань між Східною та Західною церквами.

За Петра Могили легалізована православна Київська митрополія намагалась зберегти лояльність до польської влади, а також не втратити зв'язків з одновірною московською. Тому вище духовенство почало стримано ставитися до козацького руху, який вже в 30 – 40-х роках набув соціально загостреного спрямування. Тому неможливо однозначно оцінити роль вищих церковних кіл у національно-визвольному русі та їхнє ставлення до ідеї державності самостійної України. В церкві боролися та співіснували як пропольські або промосковські, так і самостійницькі течії. Відомо, що наступник Могили митрополит Сильвестр Косів урочисто вітав вступ Богдана Хмельницького до Києва в 1648 році [15]. Але так само він зміг вплинути на литовського гетьмана Януша Радзивіла та його військо і втримати їх від грабежу Києва, коли вони незабаром окупували місто (1651 р.) [16]. Проте Визвольна війна 1648 – 1654 рр. під проводом гетьмана Богдана Хмельницького усвідомлювалася широкими масами саме як «війна за віру». До того ж маса рядового духовенства (парафіяльного та чернецтва), пов'язана з народним життям і економічно, і соціально, і культурно, була речником національно-демократичних вимог. Та й митрополит Косів у цілому лояльно ставився до української автономії та державності, яку будували козаки-переможці. І під час самого повстання, і під час розбудови козацької держави – Гетьманщини – на чолі з Хмельницьким, це забезпечило належну релігійну санкцію та ідеологічну підтримку національно-визвольним та державницьким змаганням українського народу.

Православна церква виявилася важливим чинником національно-культурного й державного відродження України в середині XVII ст., під час розквіту козацької держави [17, 138].

Розвиток Православної церкви у XVII ст. позначився, мабуть, третьою (після реформаційного руху XVI ст. та унії 1596 р.) спробою асимілювати західний вплив на культуру України. Як і перші спроби, ця спроба мала на меті подолання кризи слов'янсько-візантійської культури того часу. На відміну від перших спроб, ця спроба ґрунтувалася на традиційних національних силах, догматичних особливостях та організаційних засадах. Але окрім негативних наслідків, як-то соціальної, релігійної та національної напруженості, привела до непересічних здобутків, що мали універсальне значення та багато в чому окреслили культурну самобутність українського народу.

У першій половині XVII ст., особливо за Петра Могили, досяг кульмінації процес активної взаємодії на українському терені культурних ареалів та

культурних формацій. Саме тоді в Україні відбувалося трохи запізніле європейське Відродження з його духом гуманізму, універсальної єдності людства. Система освіти справді універсальна – слов'яно-греко-латинська, що долала конфесійну обмеженість та розширювала горизонти світу, почала вибудовуватися в XVI ст. та набула найбільшого розвитку в Київській колегії за Петра Могили. Саме ця освіта стала першим «вікном у Європу» для України, а також і для Росії, якщо згадати, хто були там перші вчителі [18].

Взаємодія культур на нашому терені виявилася плідною не лише для України чи Росії. Адже за Могилянської доби Православна церква в Україні завдяки своєму загальнокультурному потенціалові та суспільному авторитетові виявилася фактичним провідником Вселенського православ'я. Вселенське православ'я (головними центрами якого на той час були Москва та Константинополь) через певні історичні та політичні обставини втратило два головних чинники, які підносили Східну церкву протягом попередніх століть.

Перший чинник – засвоєння культурної спадщини величезного ареалу, яким був античний та середньовічний Близький Схід. У XV – XVII ст. на терені традиційних центрів православ'я – Близькому Сході та Балканах – через іноземне та іновірне панування стався культурний занепад. Московська ж Русь, новий центр східного християнства візантійської моделі, демонструвала спотворену форму ортодоксії – крайній ізоляціонізм, часом фанатичний [19, 63].

Другий чинник – це взаємодія з державою, традиція «симфонії». Візантія втратила національну державність, якої завжди трималося православ'я, а Москва вдалася до жорстоких цезаропапістських форм взаємодії церкви й держави [20, 22]. Таким чином, на початку XVII ст. виявилось, що Вселенське православ'я збулося благодійного стабілізуючого поєднання культурної висоти й гармонійних стосунків з державною владою [26, 177].

В Україні через специфічність культурного розвитку долався ізоляціонізм та нагромаджувався унікальний досвід суспільного існування православ'я в чужорідній державі за підтримки автономної і досить сильної соціальної верстви. Свідчення цьому – «Катехізіс», створений в Києві. Книжки, видані у Києво-Печерській друкарні, читав весь православний світ [11]. Ще однією специфічною рисою українського православ'я доби XVII ст. було те, що за умов занепаду традиційної ортодоксії систематизувалася, розвивалася та поширювалася православна наука. Засади соборності в церковному житті не було втрачено: православний люд зберігав право обирати собі пастирів. Ці здобутки православної спільноти в Україні XVII ст. мають історичне значення.

Культурний та суспільний розвиток української православної церковності у цьому столітті не можна, проте, назвати позбавленим суперечностей. Лояльність до традиційної влади, яка в Україні саме через трагічну «традицію» ніколи не була національною, завжди ставила перед церковними колами проблему дотримання національних інтересів. Універсалізація освіти на тодішній європейський лад з використанням не лише іноземного, а й іновірного досвіду загострювала проблему збереження національної самобутності. Адже за Могилянської доби поряд із згаданими вже процесами європеїзації

української культури відбувалося активне засвоєння національних культурних здобутків у культовій практиці, проникнення до богослужіння народної мови тощо. Інакше кажучи, йдеться про формування етноконфесійного комплексу, своєрідність якого засвідчувала дійсне існування українського православ'я [19, 155].

Важливою віхою в історії Православної церкви України було з'єднання з Москвою внаслідок угоди 1654 р. Ця подія для життя церкви мала суперечливе значення. З одного боку, московська світська та церковна влада прагнула інтегрувати Київську митрополію до складу Московського патріархату, позбавити православ'я в Україні самостійності. Водночас, коли Україна була поділена між Московією та Річчю Посполитою за угодами 60 – 70 років XVII ст., Москва деякий час заважала польському урядові відкрито розколоти Київську митрополію, підпорядкувати православних Правобережжя Римському Престолові. На Лівобережній (Гетьманській) Україні Православна церква з другої половини століття отримала статус державної, набувши на деякий час нових імпульсів для внутрішнього розвитку та для впливу на суспільство (матеріальне забезпечення, повернення майна, припинення дискримінації тощо).

Тим часом централізаторські тенденції, притаманні абсолютистському режимові, що народжувався у Московському царстві, зумовили поступову інкорпорацію Київської митрополії до московської державно-політичної системи. Слід зазначити, що передумови для промосковської орієнтації православних на українських землях об'єктивно склалися ще в XVII ст. Після політичного занепаду Константинополя, та особливо після Берестейської унії московські цар та патріарх поступово набували в очах православного світу значення опікунів та захисників Вселенського православ'я [21, 209]. Цьому сприяли занепад традиційних світових центрів православ'я та релігійний тиск католицької спільноти в самій польсько-литовській державі. Промосковські настрої особливо поживилися під час Визвольної війни. До того ж ідея пошуку в московського «православного царя» захисту від релігійних утисків поєднувалася з ідеєю політичної злуки, яка й реалізувалася 1654 року. Щоправда, вище духовенство і сам митрополит Сильвестр (Косів) намагалися зберегти автономний статус Київської митрополії щодо Москви й після 1654 р., відстоюючи давні права Української церкви на спеціальних переговорах у Москві. Проте ситуація значно ускладнилася внаслідок поділу України між Річчю Посполитою та Московським царством та особливо у зв'язку з «Руїною» – громадянською війною в Україні. Тоді значно зросла політична залежність Лівобережжя від Москви, занепад церковний устрій. Київська митрополія часом мала аж двох митрополитів, підтримуваних відповідно Москвою і Варшавою, а часом не мала жодного [22]. Необхідність заміщення вакантної митрополичої кафедри і складність зносин з Константинополем (інша та ще й далека держава) стали основними аргументами на користь московських претензій включити Київську митрополію до Московського патріархату.

Акція з'єднання Київської митрополії з Московським патріархатом була проведена протягом липня – листопада 1685 р. частиною промосковськи

орієнтованої ієрархії та гетьманом Самойловичем. Обраного Київським митрополитом Гедеона Четвертинського посвятив у Москві патріарх Йоаким. Ця акція дістала підтримку тодішнього Константинопольського патріарха Діонісія. На вимогу підкупленого московськими послами великого турецького візиру і за щедрі дари патріарха Єрусалимський Досифей та Константинопольський Діонісій погодилися передати Київську митрополію під юрисдикцію Москви [23; 24]. Канонічність цієї акції доволі сумнівна: Діонісія невдовзі було позбавлено патріаршого престолу. Одне із звинувачень проти нього полягало в тому, що не канонічно передав Київську митрополію Москві. Неканонічність цього акту була остаточно офіційно визнана 1924 р. томосом (декретом) Константинопольської патріархії про надання автокефалії Православній церкві в Польщі [25, 174].

Згідно з обіцянками московської царської та патріаршої влади Київська митрополія, приєднуючись до Москви, мала зберігати значну автономію. Проте, ті обіцянки поступово забувалися. Підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові призвело до втрати самобутності релігійно-церковного та національно-культурного життя України. Українська етнокультурна специфіка поступово нищилася, церква перетворювалася на ідеологічне знаряддя російської імперської політики. Вже 27 січня 1688 року митрополитові Гедеонові було заборонено вживати стародавнього титулу «митрополит київський і всієї Русі», а наказано підписуватись «митрополит київський і галицький і Малия Русі». Стародавнього титулу почав уживати московський патріарх [3].

Таким чином, приєднання Київської митрополії до Московського патріархату наприкінці XVII ст. започаткувало процес втрати Православною церквою в Україні своєї організаційної самостійності, а також національної самобутності в культовому та церковно-громадському житті. Ознаками церковного життя подальших двох століть на території Російської імперії стали занепад громадянської ініціативи, нівеляція культу та церковної культури, формалізація релігійності та обрядовіства, послаблення ролі церкви у сферах культури та моральності. Православна церква на Правобережній Україні, що належала до Речі Посполитої, руйнувалася та занепадала під прихованим, а часом прямим тиском державного католицизму, наvertsалася на унію з Римською церквою, часто обманом, примусом та насиллям.

Література

1. Знаменский А. Руководство к русской церковной истории / Знаменський А. – Казань, 1870.– 324с.
2. Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні / Грушевський М.С. – К.: Освіта, 1992. – 220 с.
3. Огієнко І.І. Українська церква: Нариси з історії Української Православної Церкви: у 2-х т. / І. І. Огієнко – К.: Україна, 1993. – Т. 2.– 284 с.
4. Карташов А.В. Очерки по истории Русской Церкви: в 2-х тт / А. В. Карташев. – Париж, 1959. – Т. 1. – 197 с.; Аксьон М. Особливості віровчення і культу православ'я / М. Аксьон. – К.: Знання, 1970.– 63 с.; Білецький П.О. Українське мистецтво 2-ї половини XVII – XVIII ст. / П. О. Білецький. – К., 1981. – 270 с.; Голубцова Н.И. У истоков христианской Церкви / Н. И.

- Голубцова. – М., 1967. – 144 с.; Гордиенко Н.С. Современное русское православие / Н. С. Гордиенко. – Л.: Лениздат. 1988. – 250 с.
5. Головащенко С.І. Історія християнства / С. І. Головащенко. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.; Колодний А.М., Бодак В.А. Український християнський обряд / А. М. Колодний, В. А. Бодак. – К., 1997. – 197 с.; Колодний А.М., Филипович Л.О. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан / А. М. Колодний, Л. О. Филипович. – Львів: Логос, 1996. – 212 с.
6. Св. С. Голованов. Мост между Востоком и Западом. Греко-католическая церковь Киевской традиции с 1596 г. по наше время [Електронний ресурс] / С. Голованов. – Режим доступу: http://www.krotov.info/lib_sec/04_g/gol/ovanov_01.htm#_Точ468949488.
7. Григоренко А. Уния в истории Украины-Руси / А. Григоренко. – Новосибирск: Паритет, 1991.
8. Ісаєвич Я. Братства та їх роль у розвитку української культури XV – XVIII століть / Я. Ісаєвич. – К.: Наукова думка, 1966.
9. Велика історія України: в 2-х т. / [вступ Крипякевича І.П., ред. Мусієнко Т.М.]. – К.: «Глобус», 1993. – Т. 2. – 400 с.
10. Історія України від найдавніших часів до початку ХХ ст. Українські землі під владою Речі Посполитої. Церковна реформа Петра Могили [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.vn.ua/book/zno2010/44.html>.
11. Петро Могила – Митрополит Київський і Галицький, просвітител, засновник Києво-Могилянської академії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ebk.net.ua/Book/biographies/mogyła.htm>.
12. История Украинской ССР. Краткий очерк. Пер. с укр. / Кондуфор Ю.Ю., Клоков В.И., Кульчицкий С.В. та інш. – К.: Наукова думка, 1982. – 542 с.
13. Требник митрополита Петра Могили. Київ 1646. – К.: Інформаційно-видавничий центр Української православної церкви, 1996. (факсимільне видання).
14. Життя та діяльність Київського митрополита Петра Могили [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cerkvamaria.ucoz.ua/index/0-4>.
15. Православна церква в Українській козацькій державі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bzakon.org/home.php?chapter=258>.
16. В.Заславський. Блаженні миротворці або Покровська вулиця та її герої / Заславський В. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/relig_tourism/religious_region/19912/.
17. Історія православної церкви в Україні / [упоряд. Яременко В. А. та ін.]. – К.: Знання, 1997.
18. Діак І.В. Українське відродження або нова русифікація / І. В. Діак – К., 2000. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://one.xthost.info/newbabilon/ukrvidr/r1_2.html.
19. Саган О.Н. Православ'я в його інституційному розвитку: історіософський аналіз: дис. ... доктора філос. наук: 09.00.11 / Саган Олександр Назарович – К., 2004. – 455 с.
20. Саган О.Н. Православ'я в його інституційному розвитку: історіософський аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос.наук: спец. 09.00.11 – «Релігієзнавство» / О. Н. Саган. – К., 2004. – 35 с.
21. Власовський І.Ф. Нарис історії Української Православної Церкви: у 4-х т. / І.Ф.Власовський. – Нью-Йорк: Укр. Православ. Церква в З.Д.А., 1955 – 1966. – Т. 2. – 1956 – 398 с.
22. Київська митрополія (1620 – 1685) [Електронний ресурс] – Режим доступ: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Київська_митрополія_\(1620-1685\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Київська_митрополія_(1620-1685)).
23. Приєднання Київської митрополії до московського патріархату [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Приєднання_Київської_митрополії_до_Московського_патріархату
24. Архів Південної та Західної Росії. – Ч. 1. – Т. V. – С. 166 – 177.
25. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. – К.: Наука, 1994.

26. Історія релігії в Україні : навчальний посібник / [ред. Колодний А.М., Яроцький П.Л.]. – К.: Знання, 1999.

Захарків М.Р., Степанова О.Г. К анализу функционального и структурного развития православной церкви в Украине в XVII веке.

Рассмотрены отдельные аспекты функционирования православной церкви на украинских территориях в XVII в. Осветлены особенности существования православной церкви в условиях социальных и политических изменений. Выделены некоторые особенности институциональной специфики украинского православия. Показан личный вклад выдающегося деятеля митрополита Петра Могилы на формирование некоторых специфических черт украинского православия.

Ключевые слова: христианство, уния, православие, братства, казачество, митрополия, каноничность, ставропигия, культурное возрождение, национальная самобытность, конфессиональная ограниченность, экуменизм.

Zakharkiv M.R., Stepanova O.G. To the analysis of functional and structural development of orthodox church are in Ukraine in XVII century.

The separate aspects of functioning of orthodox church are considered on Ukrainian territories in XVII of century. The features of existence of orthodox church are defecate in the conditions of social and political changes. Some features of institutional specific of Ukrainian orthodoxy are distinguished. The personal deposit of prominent figure of metropolitan Peter Mohyla is shown on forming of some specific lines of Ukrainian orthodoxy.

Key words: Christianity, uniya, orthodoxy, fraternities, the Cossacks, metropole, canon, stavropigion, cultural revival, national originality, confessional narrow-mindedness, ecumenism.

ББК Т3 (4Укр55) 625-298

Касьянова Н.М.

РОЛЬ ОРГАНІВ ОСВІТИ У СТАБІЛІЗАЦІЇ РІВНЯ ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (НА ПРИКЛАДІ ДОНБАСУ)

Висвітлюється діяльність органів освіти щодо стабілізації ситуації з рівнем дитячого безпритульництва у перші повоєнні роки в Донбасі. Автор досліджує основні функції органів освіти та аналізує результативність їх діяльності.

Ключові слова: безпритульність, бездоглядність, діти-сироти.

Якщо людство звертається до питань дитинства, то безумовно, у першу чергу, розглядаються проблеми виховання та матеріального забезпечення підростаючого покоління, адже здорова та освічена молодь є запорукою майбутнього держави. Чи не найперше місце у цьому процесі (не враховуючи батьків) посідають органи освіти, які забезпечують дошкільну, базову та професійну освіту, беруть на себе функції утримання, забезпечення та виховання дітей-сиріт. Радянська влада, як відомо, приділяла особливу увагу вихованню дітей і важкі післявоєнні роки не були виключенням. Усі структури державного управління були мобілізовані на боротьбу з дитячим безпритульництвом та волоцюжництвом. Органам освіти наряду з органами внутрішніх справ відводилась головна роль у цій справі.

Метою даної статті є виявлення головних функцій Міністерства Освіти УРСР у справі подолання дитячої безпритульності, а також аналіз результативності діяльності всіх підрозділів Міністерства Освіти.

Історіографія проблеми досить обмежена [1] та вимагає залучення додаткової літератури суміжних дисциплін – педагогіки, психології, правознавства [2] – для більш чіткого розуміння особливостей в роботі органів освіти, а також широкої бази архівних джерел. Це насамперед звіти дитячих будинків по роках, звіти відділів народної освіти про влаштування безпритульних та дітей-сиріт, звіти та інформації обласних, районних та міських комітетів партії по боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю, що містяться у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, а також у державних архівах Луганської та Донецької областей.

У справі допомоги дітям-сиротам, безпритульним та бездоглядним Міністерство Освіти УРСР спиралося на обласні, районні, міські відділи народної освіти. До їх компетенції входило: виявлення та облік дітей, що залишилися без батьків; влаштування дітей-сиріт до дитячих виховних установ, на виховання до родин трудящих, на навчання та працевлаштування; здійснення контролю за умовами, у яких перебували знедолені діти. Серед обов'язків органів освіти було й утримання дитячих будинків, а саме: їх фінансування, забезпечення керівним та виховним складом працівників, обстеження матеріально-побутових умов.

Щоквартально районні та міські відділи народної освіти звітували перед обласним відділом народної освіти (ОблВНО) про облік та влаштування дітей-сиріт. На підставі цих відомостей ОблВНО складав зведення по області і один примірник цього зведення надсилав до Міністерства Освіти УРСР. Такі щоквартальні та річні звіти зберігаються у архівному фонді Міністерства Освіти УРСР, у фондах обласних відділів народної освіти Донбасу, а також у фонді центрального комітету комуністичної партії України [3]. Вони дозволяють простежити рівень активності органів освіти у справі влаштування дітей-сиріт по всіх напрямках, як то усиновлення, опіка, влаштування до дитячих будинків, на індивідуальний та колгоспний патронат, працевлаштування.

Найпоширенішим видом влаштування дітей було влаштування їх до дитячих будинків. На другому місці був патронат, потім опіка, працевлаштування і усиновлення. Такий розподіл був закономірним, бо процес соціалізації у першу чергу був покладений на органи державної влади, які запропонували дитячі будинки як спосіб утримання знедолених дітей. Інші ж види допомоги дітям-сиротам базувалися на активності громадськості, рівень якої незважаючи на підтримку та заохочення з боку держави все ж таки був невисоким. Значною була й кількість дітей, які продовжували чекати на подальше влаштування.

Кожен квартал районні та міські відділи народної освіти уточнювали й кількість патронованих дітей. Також раз на рік вони проводили перепис патронованих та складалі відповідні звіти. Під час переписів обстежували умови життя дітей. Зазвичай обстеження виявляли їх скрутне матеріальне становище. З фонду Міністерства освіти УРСР місцеві органи освіти надавали

допомогу патронованим дітям. Так, упродовж 1945 р. Сталінський ОблВНО видав для патронованих через міські та районні відділи народної освіти: 1 630 костюмів, 1 363 сукні, 27 спідниць, вісім пар шкарпеток, 145 пар валянок [4]. При загальній кількості патронованих дітей у 1945 р. по Сталінській області – 3 098 – така кількість промислових товарів не дозволяла суттєво покращити їх матеріальне становище. Однак, у сукупності з іншими видами матеріальної допомоги від інших установ та організацій, становила суттєвий внесок у справу матеріального забезпечення дітей-сиріт. Не виключенням був й поганий контроль за патронованими. Так у Сталінському, Харцизькому та Краснолиманському районах у 1946 р. не було навіть актів обстеження умов, в яких перебували патроновані діти. У деяких районах ОблВНО та виконкоми районних рад депутатів трудящих не стежили за правильністю використання асигнувань на патронат, у зв'язку з чим мали місце розбазарювання грошових та товарних фондів. Таким прикладом можуть слугувати Єнакіївський, Старобешівський, Амвросіївський райони Сталінської області [5]. У 1951 р. на патрування дітей Ворошиловградської області було асигновано 3 446 800 крб., а використано лише 2 958 000 крб. [6]. Наявність неповного використання коштів було прямим наслідком поганого контролю з боку органів освіти за розподілом грошей на місцях призначення. Винних у використанні грошей не за призначенням притягували до судової відповідальності. Так, за результатами ревізії Сталінського обласного відділу народної освіти від 8 червня 1946 р. було виявлено привласнення 36 604 карбованців завідувачим Єнакіївським райВНО Гутовським. Він здійснював розкрадання коштів за рахунок використання матеріальної допомоги, яка призначалася патронованим дітям та планувалася для розподілу по дитячих будинках. Гутовський був звільнений з роботи та засуджений [7].

Патроновані діти отримували щомісячну допомогу від районних та міських відділів народної освіти в розмірі 50 крб. [8]. Утім були випадки, коли з боку робітників відділів народної освіти допускалися зловживання службовим становищем. Так, завідувач Новосвітловським районним відділом народної освіти Матюнін передав дитину на патронат громадянці Городовиченко з 1 червня 1945 р. Однак на 1 червня 1946 р. договір так і не було укладено, а грошова допомога на утримання дитини не надавалася [9].

З вересня 1945 р. систему контролю за умовами перебування дітей під патронатом було посилено. Після здійснення перевірок міськими та районними відділами народної освіти, патронованих дітей, які не були забезпечені речами першої необхідності, не отримували належного догляду і виховання, знімали з патронату та влаштовували до дитячих будинків. Багато дітей дійсно перебували в умовах непридатних для повноцінного виховання. Так, лише у Ямському та Амвросіївському районах Сталінської області довелося зняти з патронату 28 дітей [10].

Здійснювати постійний контроль за патронованими, всиновленими і підопічними інспектурі ОблВНО та районним і міським відділам народної освіти допомагали позаштатні інспектори по боротьбі з дитячою

безпритульністю та бездоглядністю, які виділялись районними відділами народної освіти. Вони набиралися зазвичай з вчителів, робітників дитячих будинків та садків. Ділянкою їх роботи була школа з прилеглим мікрорайоном. Залежно від кількості дітей на такій ділянці могли працювати два або більше інспектори.

Робота позаштатного інспектора переважно спрямовувалась вказівками відділів народної освіти. Разом з тим вони проводили роботу й за власною ініціативою. Завдяки зв'язкам з громадськістю та населенням позаштатні інспектори, як правило, вчасно дізнавалися про дітей, які потребували влаштування та додаткової допомоги. Окрім повсякденного нагляду, двічі на рік вони проводили контрольне обстеження всіх дітей, які перебували під опікою та на патронаті [11].

ОблВНО постійно стежив й за функціонуванням дитячих будинків та робив усе можливе для покращення їх роботи: зміцнював їх матеріальну базу, намагався забезпечити необхідною кількістю педагогічного персоналу. І якщо в перші повоєнні роки якісний склад працівників дитячих виховних установ був на низькому рівні, то поступово увага до вирішення кадрових питань посилюється. Так, у серпні 1947 р. Міністерство освіти УРСР відправило у Сталінську область інспектора, який протягом двох тижнів вивчав роботу сектору дитячих будинків облВНО. За результатами цієї перевірки з роботи були звільнені п'ять директорів та десять завучів [12]. На директорів дитячих будинків, де неодноразово були зафіксовані випадки втеч, відділи народної освіти накладали адміністративні стягнення, а інколи й притягували до карної відповідальності. Наприклад, директора Корсунського дитбудинку Барцехівського, який не створив належних умов для дітей, що призвело до масової їх втечі було знято з роботи, а справу передано до суду. Директору Волноваського дитячого будинку Морозову Н.К. за погану організацію побуту дітей і випадки їх втеч у грудні 1946 р. було оголошено догану [13].

Інспекторські перевірки виявляли багато фактів, коли продукти харчування, що видавалися для потреб дитячих будинків не доходили до місць призначення. Так, директор Селідовського дитячого будинку Шерстюк у необмеженій кількості виписував харчі з комор дитбудинку для себе та бухгалтера. За рахунок дитячої норми використовувалися й продукти для харчування співробітників. Ревізією Петровського спеціального дитячого будинку була виявлена розтрата на суму 456 270 крб. Бухгалтера Мілько та завідувачу продовольчою частиною Іванову було знято з роботи, а їх справи передані прокурору [14]. Таким чином, дрібні крадіжки в дитячих будинках були розповсюдженим явищем не лише серед виховного та обслуговуючого персоналу, але й серед керівництва, що ускладнювало процес їх виявлення. Утім, як свідчать документальні дані, злочинці все ж таки діставали покарання.

ОблВНО підтримував систематичний і тісний зв'язок з усіма відомствами, які проводили роботу по ліквідації дитячої безпритульності, особливо з відділом по боротьбі з дитячою безпритульністю і бездоглядністю Міністерства внутрішніх справ, обласним відділом здоров'я, обкомом комсомолу [15]. Так спільно з органами внутрішніх справ органи освіти брали участь у рейдах по

виявленню безпритульних, з органами охорони здоров'я співпрацювали по лінії надання медичної допомоги виявленим дітям, спільно з комсомольськими організаціями активно займалися справою виховання дітей-сиріт.

Таким чином діяльність центральних, обласних та районних відділів народної освіти була спрямована на мінімізацію негативних наслідків війни для неповнолітніх громадян. За підтримки обкомів партії, обкомів ЛКСМУ та громадськості місцеві органи освіти налагодили чітку систему дій, яка характеризувалася систематичним контролем за дітьми-сиротами, а саме: за їх кількістю, влаштуванням, матеріально-побутовими умовами.

Література

1. Добров П.В. Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни: [монографія] / П.В. Добров, М.О. Бистра. – Донецьк: Норд-Прес, 2006. – 273 с.; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР / відп. ред. Бондар А.Г. – К.: Радянська школа, 1967. – 482 с.
2. Ершова Н.М. Опека и попечительство над несовершеннолетними по советскому праву / Н.М. Ершова. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1959. – 108 с.; Михеева Л.Ю. Опека и попечительство: Теория и практика / Л.Ю. Михеева; под. ред. Р.П. Мананковой. – М.: Волтерс Клувер, 2004. – 368 с.
3. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 15, спр. 25, 73, 165, 292; ДАЛО, ф. 1067, оп. 4, спр. 144; ДАДО, ф. Р 2852, оп. 1; ЦДАГОВУ, ф. 1, оп. 73, спр. 132, 243.
4. ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 6.
5. Там само, арк. 95.
6. ЦДАВОВУ, ф. Р 2605, оп. 8, спр. 594, арк. 284.
7. ДАДО, ф. Р 2852, оп.1, спр. 367, арк. 258.
8. Там само, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 6.
9. ДАЛО, ф. П 179, оп. 3, спр. 550, арк. 16.
10. ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 7.
11. Ершова Н.М. Вказ. праця. – С. 26.
12. Соловей М.О. Кадри дитячих будинків Сталінської області в 1943-1958 рр. / М.О. Соловей // Нові сторінки історії Донбасу: зб. наук. ст. / [редкол.: З.Г. Лихолобова (голов. ред. та ін.)]. – 2007. – Кн. 13/14. – С. 237.
13. ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 119.
14. Там само, ф. Р 2852, оп. 1, спр. 367, арк. 26.
15. Там само, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 96.

Касьянова Н.Н. Роль органов образования в стабилизации уровня детской беспризорности в первые послевоенные годы (на примере Донбасса).

В статье на основе анализа литературы и архивных материалов рассматривается деятельность органов образования, направленных на стабилизацию уровня детской беспризорности в первые послевоенные годы в Донбассе. Автор исследует основные функции органов образования и анализирует их результативность.

Ключевые слова: беспризорность, безнадзорность, дети-сироты.

Kasianova N. The role of organs of education in stabilizing of level of child's homelessness in the first post-war years (on the example of Donbass).

The problem of activity of organs of education in stabilizing of level of children's homelessness in Donbass in the first years after war is analyzed in the article on basis of the literature and archive materials. The author shows the basic functions of organs of education and analyses their effectiveness.

Key words: homelessness, dereliction, children-orphan.

УДК 930+94

Клеймьонова О.О.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ ВЗАЄМВІДНОСИН ОСІЛИХ І КОЧОВИХ НАРОДІВ ПІВДНЯ РУСІ (VIII – початок XIII ст.)

У статті висвітлюються особливості соціально-економічного розвитку кочових народів південноруських степів під впливом контактів з осіло-землеробським населенням Давньої Русі.

Ключові слова: *номади, цивілізація, „кочова імперія”, осіло-землеробські народи, взаємовпливи.*

У процесі формування історичної науки інтерес до розгляду номадів та їх ролі в історії окремих народів не вщухає. Наприкінці XIX – на початку XX ст. аналіз цієї проблематики було представлено з позиції протиставлення слов'ян і кочовиків, так званої споконвічної „боротьби лісу зі степом”. В середині XX ст. отримали поширення концепції про обов'язкову седентаризацію номадів, продовжились дискусії щодо „кочового феодалізму”. Осмислення специфічності суспільно-історичного і політичного розвитку кочових суспільств дозволило виділити низку проблем, що потребують подальшого розгляду. Зокрема, чи можна називати кочові імперії державами, та які фактори вважати визначальними в їх формуванні.

Наприкінці 80-х рр. XX ст. стосунки степових племен з осіло-землеробськими народами розглядають в аспекті взаємодії двох історико-культурних ареалів. Зокрема, актуальності набуло питання визначення ролі неосілих скотарів у розвитку цивілізацій Євразії. В пострадянський період як українські, так і російські дослідники продовжили наукові розвідки в цьому напрямку. Відомий український археолог П.Толочко, проаналізувавши взаємозв'язки кочовиків і Русі, пише про мирне входження тюркських племен у державно-територіальну й етнічну структуру Русі [1]. Важливий внесок у сучасну історіографію проблеми зробив О.Моця. Так, дослідник розглянув роль степових народів в історії південної України, зробивши акцент саме на взаємодії кочовиків і слов'янського населення регіону [2]. Актуальним за сучасних умов стало дослідження історії Південної Русі в контексті впливу тюркської цивілізації. У книзі А.Хазанова „Кочевники и внешний мир”, розглянуто питання соціополітичної організації кочових народів, виділено чинники, що визначали рівень політичної інтеграції номадів, та їх прояв за різних екологічних умов. На думку автора, особливості суспільного розвитку номадів обумовлено характером їхніх взаємовідносин із зовнішнім середовищем [3]. Своє бачення історичних подій, пов'язаних із формуванням взаємин руського народу з кочовими племенами півдня Русі, пропонує сучасний російський історик В.Каргалов [4].

Радянські вчені більше уваги приділяли соціально-економічній історії кочових суспільств, марксистська методологія виходила зі способу виробництва номадів. Історичні дослідження, побудовані на принципах формаційного підходу марксистської історичної науки, останнім часом

відходять на другий план. У новітній літературі з історії кочових суспільств все частіше вживають поняття „цивілізація”. За А.Тойнбі, історичний розвиток людства – це історія розвитку цивілізацій. У свою чергу, відносини між цивілізацією й варварами поступово перероджуються. Близькість до цивілізації привчає варвара жити за чужий рахунок, і він стає паразитом цивілізації. Щодо цивілізації як виду суспільства, дослідник називає основні види діяльності, властиві будь-якій цивілізації – розширення кордонів, поповнення робочої сили й асиміляцію сусідніх варварів [5]. Близьким до цивілізаційного підходу є світ-системний, розроблений у середині 70-х рр. ХХ ст. На думку Ф.Броделя, за рівнем цивілізації кочовики й скотарі слідують за первісними народами, і навіть примітивні хлібороби вищі за них. Водночас, народи, які живуть щільними масами, мають безліч технічних засобів і переваг [6]. Підтриманий деякими сучасними науковцями, цей підхід надає можливість проаналізувати етнополітичний розвиток людства. Світ-системний аналіз останнім часом набув значного поширення в Росії. Російський історик, антрополог й археолог М.Крадин аналізує взаємовідносини Русі з кочовим світом з цієї позиції.

Особливості соціально-економічного розвитку осілих і кочових народів не могли не позначитися на характері їх взаємовідносин. Так, нестабільність степових екосистем обумовила формування особливого психо-фізичного складу степовика та значною мірою вплинула на канву всього історичного процесу [7]. Мирному, землеробському населенню степовики видавались жорстокими, схильними до постійних завоювань, варварськими народами. Відтак, англійський дослідник Ричард Нельсон Фрай зазначає існування великої образи осілих народів на кочові, адже останні експлуатували землі та привласнювали результати господарської діяльності землеробських народів. У зв'язку з цим номадів і стали розглядати як абсолютно нездатних до творчості експлуататорів. Ніби на протигагу, осілі народи прагнули до розширення та використання власних земель, тобто творчої, як на їхню думку, діяльності [8]. Водночас, С.Уолкер підкреслює, що кочівник "здатний вижити там, де неодмінно загине звичайний представник цивілізації". Однак, прямий і дружелюбний, він буває "занадто довірливий, навіть легковірний, а добродушність його мінлива, як і самий клімат його рідних степів" [9]. Скотарство, незважаючи на деякі переваги, дійсно лише нетривалий час могло забезпечити постійний та стабільний розвиток економіки й рівня життя, адже постійно залежало від природних умов і зовнішньополітичних обставин. Це, в свою чергу, змушувало його еволюціонувати значно швидше, аніж землеробство.

Важливою вважаємо й таку характерну особливість степових народів, яку простежуємо у більш ранній період на прикладі гунів: з підкоренням германських племен і встановленням контактів з римським світом вони засвоювали менш грубий і „мандрівний” спосіб життя [10]. Необхідно відмітити деяке військове ослаблення варварів з переходом на службу цивілізації. Сама можливість постійного доходу підривала їхню агресивність та боєздатність [11].

З метою захисту рубежів на Русі стає поширеною традиція поселення кочовиків на кордонах держави. На першому етапі (друга половина XI ст. – середина XII ст.) тюркські гарнізони розміщалися в прикордонних містах Київського й Переяславського князівства, другий етап розміщення степовиків на Русі характеризується виникненням тюркських військових поселень у прикордонній південній смузі Руської землі [12]. Їхні землі створили природну перешкоду на шляху „нових” кочових орд. За рахунок ясів та інших степових народів давньоруські князі намагалися зміцнювати власні кордони [13]. Подібної політики дотримувався й Хозарський каганат. Особливо „своїми” у військово-політичній системі Русі стали торки та чорні клобуки. З часом між торками й руським населенням встановилися більш міцні зв’язки: вони разом виступають і проти зовнішніх, і проти внутрішніх ворогів Давньої Русі [14]. Основним районом розселення торків стали басейни річок Рось і Росава. Поселення васальних печенігів і торків знаходились на південній Київщині, під Черніговом, Переяславем на Трубежі, Білою Вежею.

Характерно, що кочовики прагнули не стільки до розширення пасовищ, скільки до підкорення територій з іншим господарсько-культурним типом. Вони не були зацікавлені в постійній окупації осілих утворень, а вважали за краще підтримувати навіть слабких імператорів [15], що можна віднести до „мирної” форми адаптації. При цьому степові імперії номадів часто не лише контролювали сусідні народи, а й підтримували зв’язок з віддаленими поселеннями. Зокрема, спостерігаємо дистанційне управління й навіть зародки автономного існування земель у складі Хозарського каганату.

М.Крадин підкреслює, що землеробство й осілість завжди розглядали як альтернативу способу життя номадів. Це відбувалося навіть на психологічному рівні, коли приналежність до землеробів вважали образою для степовика [16]. Для кочовиків було характерним тяжіння до осілих центрів, що породжувало різні форми синтезу кочової та землеробської культур. Так, відомості етнографічного та археологічного характеру свідчать про постійну взаємодію двох типів економічних укладів, про мирне співіснування в степу землеробського і скотарського господарсько-культурних типів.

Протягом історії в кочовиків була тенденція до осідання на землю, однак часто вона не реалізовувалася, так як могла бути пов’язана зі втратою незалежності і підкоренням державами осіло-землеробських областей [17]. При цьому грабіж сусідів та отримання данини кочовики вважали цілком природним способом забезпечення своїх екзистенційних потреб та отримання предметів розкоші.

Коли обидві сторони, кочовики та осіле населення, зберігають свою політичну самостійність, набіги стають нестабільним шляхом експлуатації. Для номадів більш вигідним було заставити осіле населення сплачувати регулярну данину в обмін на своє заступництво [18]. Цілком обґрунтованим є висновок, що ворожі відносини були вигідні кочовикам до тих пір, поки вони внаслідок часткового осідання чи обмеження територій кочувань не ставали доступними для нападів з боку осілих сусідів, а зі зміною співвідношення сил намагалися підтримувати мирні стосунки з сусідами [19].

Державність у формі „кочових імперій” мала розвиток у номадів лише в тих регіонах, де вони змушені були мати тривалі та активні контакти з більш високоорганізованими землеробсько-міськими суспільствами...” [20]. Важливим є уявлення про комплексність господарства кочових утворень, до складу яких могло входити й землеробське населення. Найбільш складними є ті кочові імперії (за типологією М.Крадїна, данницькі та завойовницькі), що включали до свого складу землеробське населення [21].

Імперії номадів були ніби мілітаристичними „двійниками” аграрних цивілізацій, адже залежали від продукції, що поступала звідти. Ступінь централізації кочовиків був прямо пропорційний розміру сусідньої землеробської держави, доведеним є й той факт, що в періоди кризи та розпаду осілих суспільств скотарі вимушені були вступати в більш міцні зв’язки з землеробами та міським населенням [22]. Війна та торгівля – два основні канали взаємин між цивілізацією, що на грані розпаду та її зовнішнім „пролетаріатом” [23]. Власне сам процес еволюції суспільно-економічного ладу кочових народів відбувався практично за єдиною схемою. Вона передбачала спочатку військовий контакт з місцевим слов’янським населенням, у подальшому – взаємовпливи в різних галузях: політичній, військовій, економічній. Наступним кроком ставала господарська взаємозалежність, що лише посилювала взаємні впливи й переводила їх на якісно новий рівень – соціально-політичний. Щодо запозичення, то економічний елемент сприймався з найбільшою готовністю, за ним політика, а вже на останньому місці – культурний елемент [24].

В економічному плані спостерігається взаємозалежність землеробського й кочового господарств. Важливим для обох сторін був обмін товарами та господарською продукцією. Контакти степовиків із осіло-землеробськими державами мали цілком цивільні наслідки – підсилення соціальної організації в номадів. Протистояння з кочовиками впливало на розвиток слов’янської цивілізації – воно спричинило міграційні процеси й колонізацію нових земель.

Контактуючи з розвиненими державами, зокрема, Руссю та Візантією, номади намагалися максимально зберегти кочовий тип господарства, компенсуючи відсутність власної продукції землеробства військовими трофеями та отриманням додаткових прибутків через активізацію власної участі в торгівлі, зокрема посередницькій. Взаємовплив у галузі економіки та господарства відбувався досить повільно. Це зумовлено не лише приналежністю до різних господарських комплексів, а, передусім, системою цивілізаційної унікальності. Для кочовика перехід до землеробства був ознакою нужденності, так само як і для землероба втрата землі, хоч би навіть заради іншої форми отримання прибутків. Разом з тим, у деяких сферах економіки, наприклад, у торгівлі, процес взаємовпливів здійснювався дуже активно. Подальше вивчення цієї проблеми потребує висвітлення питання щодо ролі номадів в торговельних відносинах держав середньовіччя.

Література

1. Толочко П.П. Київська Русь / П.П. Толочко, О.П. Толочко. – К.: Альтернативи, 1998. – С. 136.
2. Моця О.П. Південна „Руська земля” / Моця О.П. – К.: Корвін прес, 2007. – С. 15 – 24.
3. Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир / Хазанов А.М. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000. – С. 257.
4. Каргалов В. Русь и кочевники / Вадим Каргалов. – М.: Вече, 2008. – 480 с.
5. Тойнби А.Д. Цивилизация перед судом истории / Тойнби А.Д. – М.: Айрис-пресс, 2003. – С. 99, 312.
6. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв. : в 3 т. / Фернан Бродель. – М.: Прогресс, 1986. – Т.1. – С. 69.
7. Боталов С.Г. Номады / Боталов С.Г. – Челябинск: Рифей, 2000. – С. 242.
8. Фрай Р.Н. Наследие Центральной Азии: От древности до тюркского нашествия / Ричард Нельсон Фрай. – Душанбе: Сурушан, 2000 – С. 54.
9. Уолкер С.С. Чингиз-хан / Уолкер С.С. – Ростов н/Д: Феникс, 1998. – С. 26 – 27.
10. Альфан Луи. Великие империи варваров. От Великого переселения народов до тюркских завоеваний XI века / Альфан Луи. – М.: Вече; СПб.: Евразия, 2006. – С. 28.
11. Тойнби А.Д. – Вказана праця. – С. 32.
12. Тайді Т.Ю. Союз чорних клобуків (тюркське об'єднання на Русі в XI - XIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 „Всесвітня історія” / Т.Ю. Тайді. – К., 2005. – С. 8–9.
13. Бубенок О.Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.) / Бубенок О.Б. – К.: Логос, 1997. – С. 93.
14. Ляскоронский В.Г. К вопросу о переяславльских торках / В.Г. Ляскоронский // ЖМНП. – 1905. – апрель. – С. 291.
15. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг) / Омелян Прицак. – К.: Обереги, 1997. – С. 85.
16. Крадин Н.Н. Кочевые общества (проблемы формационной характеристики) / Крадин Н.Н. – Владивосток: Дальнаука, 1992. – С. 58.
17. Марков Г.Е. Кочевники Азии: структура хозяйства и общественной организации / Марков Г.Е. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1976. – С.279.
18. Хазанов А.М. – Вказана праця. – С. 355.
19. Плетнева С.А. Кочевники средневековья (поиски исторических закономерностей) / Плетнева С.А. – М.: Наука, 1982. – С. 61.
20. Крадин Н. Номады / Н. Крадин // Родина. – 1997. – № 3–4. – С. 18.
21. Крадин Н.Н. Кочевники Евразии / Крадин Н.Н. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – С. 84.
22. Там само. – С. 100.
23. Тойнби А.Д. – Вказана праця. – С. 25.
24. Там само. – С. 25.

Клеймёнова О.А. Социально-экономический аспект взаимодействия осёдлых кочевых народов юга России (VIII – начало XIII века).

В статье освещаются особенности социально-экономического развития кочевых народов южнорусских степей под влиянием контактов с оседло-земледельческим населением Древней Руси.

Ключевые слова: *номады, цивилизация, „кочевая империя”, оседло-земледельческие народы, взаимовлияния.*

Kleymyonova O.A. Social-economic aspect of cooperation of settled-agricultural and nomadic peoples of South Russ (VIII – the beginning of XIII century).

In the article the features of social-economic development of nomads of Southrussian Steppes under influence of contacts with the settled-agricultural population of Ancient Russ are lighted.

Key worlds: *nomads, civilization, „Nomadic Empire”, settled-agricultural people, mutual influence.*

УДК 94[(420+73) 55] «1922/1924»

Ласкавий Д.В.

«НАФТОВА ПОЛІТИКА» ВЕЛИКОБРИТАНІЇ В ПЕРСІЇ І США (1922–1924)

Доведено, що Великобританія зуміла використати впроваджуваний США принцип «відкритих дверей» проти них самих і не дозволила американським компаніям реалізувати концесію на північно-перську нафту.

Ключові слова: Великобританія, США, боротьба, нафта.

Боротьба Великобританії за нафту в Ірані, почавшись більше століття тому з англійської концесії У. Дарсі, триває і сьогодні, продовжуючи «підігрівати» складну міжнародну ситуацію навколо експорту іранської нафти та кидаючи тінь на сумнів на, здавалося, на непохитність англо-американського нафтового союзу, витоки формування якого у значній ступені беруть свій початок у цій самій боротьбі.

Разом з тим аналіз відомої історіографії переконує в тому, що актуальній темі «нафтової політики» Великобританії в Персії та боротьбі Англо-перської нафтової компанії проти американських монополій не присвячено жодної роботи. Що стосується тих робіт, у яких означена тематика згадується (щоправда, буквально парою строчок), то до їх числа можна віднести праці Г.Н. Валіахметової, А.З. Арабаджяна, Д.С. Рождественської, М. Аббасова, Р. Фер'є, М. Хогана та інших, чиї точки зору, до того ж, суперечать одна одній [1, 123; 2; 3, 4; 4, 570; 5, 188].

Таким чином, метою даної статті є дослідити «нафтову політику» Великобританії в Персії у 1922–1924 роках, зосередивши головну увагу на вивченні англо-американської боротьби за нафту у Північній Персії, що розгорнулась у той час навколо колишньої російської концесії А. Хоштарії.

Взимку 1921–1922 років «Стандард ойл» і Англо-перська нафтова компанія, підтримані відповідно американською та англійською дипломатіями, вкотре обвинуватили одна одну у загарбанні чужої концесії на північно-перську нафту. Однак у супереч очікуванням інших учасників боротьби за «спадщину» Хоштарії, у керівництві обох компаній, тісно пов'язаному з правлячими колами своїх держав і під їх впливом, аби не доставляти радощів конкурентам та зважаючи на постійно зростаючу взаємозалежність у міжнародних справах, вирішили спробувати розійтись миром, а не війною.

Лід тронувся 4 березня 1922 року. Того дня під час чергової зустрічі американського та британського дипломатів посланник США Вен Інгерт заявив, що «опозиція британській участі у концесії зникає і що справжньою причиною непорозумінь була стаття, за якою «Стандард ойл» залишала за собою право відмовитись від цілої концесії», тобто не запитуючи Англо-перську нафтову компанію [6, 113]. За його словами, «він був уповноважений Вашингтоном пояснити, що ця стаття передбачена виключно на випадок, якщо «Стандард ойл» знайде концесію непідходящою пропозицією, про що також уже повідомлено прем'єр-міністру» [6, 113].

Американський дипломат також висловив думку, що концесія може бути надана на правах рівної участі обох сторін і тоді вочевидь спірна стаття буде вийнята із договору, а якщо її залишити, то концесія номінально належатиме тільки «Стандард ойл». Його британський колега Персі Лорейн «був схильний оцінювати почуті слова як доказ існування більш сповненого надії положення справ» [6, 113]. Отже, вперше за останні декілька місяців з'явилась бодай найменше сподівання для обох держав і їх компаній знайти вихід із суперечливої ситуації двостороннього пату, коли у боротьбі за концесію Хоштарії жоден із суперників не стільки не хотів наступати або відступати першим, вичікуючи на помилку один одного, скільки просто не був у змозі.

Через три дні, 7 березня, між П. Лорейном і перським прем'єр-міністром Мушир-ед-Доуле відбулася чергова зустріч, яка, наскільки можна зрозуміти з аналізу логіки подальших подій, мала далекосяжні наслідки. Під час неї прем'єр перший зачепив тему концесії «Стандард ойл» на північно-перську нафту, до участі в реалізації якої не була допущена Англо-перська нафтова компанія. Однак, британський дипломат, явно уникаючи подальшої розмови, м'яко оминаючи гості кути, багатозначно заявив, що «якщо перський уряд забажає уникнути незручностей, то він не бачить можливості допомогти в цьому» [6, 117]. Тобто яким би не було рішення Тегерану, це буде самостійний крок перського уряду, а не англійського і тиснути ніхто ні на кого не збирається, принаймні так мав зрозуміти Мушир-ед-Доуле слова Лорейна, хоча насправді справа обстоюла зовсім інакше.

Важко сказати, що хотів почути голова перського кабінету міністрів, заводячи розмову по такому лоскитливому для англійського посланника питанню, чи то нові аргументи на користь правоти Форін оффісу або і ще щось. У будь-якому разі слова Лорейна, як і завжди, мали носити якщо не відвертий антиамериканський характер, то, принаймні, віддзеркалювати незгоду з офіційною позицією перського уряду по цій проблемі, але нічого такого Мушир-ед-Доуле не почув, чим, авжеж, вочевидь був здивований. І в цій нейтральній лінії поведінки англійського посланника, так нехарактерній ні йому, ні його попередникам останніх років, і справді було щось підозріле, так би мовити, лякаючи заспокійливе.

У дійсності ця зустріч по своїй суті стала першим своєрідним випробуванням на міцність для розпочатого англо-американського діалогу. Після неї Лорейн телеграфував у Форін оффіс, що діяв у повній згоді зі своїм американським колегою [6, 117]. Наступного дня британський посол у Вашингтоні сер Окленд Гіддіс доповів у Лондон, що отримав від Державного департаменту Сполучних Штатів телеграму, у якій їхній посланник підтверджує слова Лорейна про їх гармонійну співпрацю [6, 117]. «Державний департамент цілком погодився з думкою представників обох держав, що кращі результати можна отримати за допомогою вичікувальної політики, якщо перський уряд провалить ратифікацію концесій», – телеграфував посол [6, 117].

В принципі прибічники такої тактики мали рацію та неодмінно мали дочекатися свого, але за однієї умови – якби Англо-перська нафтова компанія та «Стандард ойл», в обличчі утвореної ними на рівних правах Персько-

американської нафтової корпорації, були єдиними претендентами на північно-перську нафту. В протилежному випадку вони самі власними руками могли штовхнути перський уряд в обійми своїх конкурентів, яким для успіху й докладати зусиль було не треба. Такий сценарій комусь може здатися надто надуманим і навіть певною мірою фантастичним. І це справді було б так, якби цього не трапилось у дійсності.

Поки Англо-перська нафтова компанія та «Стандард ойл» зайняли вичікувальну позицію, будучи повністю впевнені у своїй беззаперечній перемозі, влітку 1922 року із пропозицією такої самої позики у десять мільйонів доларів в обмін на нафтову концесію у Північній Персії виступила інша могутня американська компанія «Сінклейр ойл». 28 червня П. Лорейн телеграфував у Лондон, що названа компанія представила на розгляд перському прем'єрові свої міркування щодо майбутнього співробітництва у нафтовій сфері [6, 143]. За інформацією англійського посланника, компанія у своїх пропозиціях зробила наголос на тому, що займатися розробкою та експлуатацією північно-перської нафти мають виключно американці та перси, тобто без участі англійців. Такий підхід «Сінклейр ойл» до справи Лорейн розцінив як «порушення принципу «відкритих дверей», дотриманням якого всіма так сильно опікується уряд Сполучених Штатів» [6, 143].

Однак у Вашингтоні було своє розуміння принципу «відкритих дверей» і власне бачення ситуації, що склалася. На закиди Форін офісу щодо порушення «Сінклейр ойл» правил гри державний департамент відповів, що уважно слідкує за діями обох американських компаній і «в подальшому буде продовжувати дотримуватися прийнятої лінії поведінки, спрямованої на безсторонність і неупередженість, надаючи особливе значення виключній зацікавленості британців у південній концесії» [6, 147]. Іншими словами, у Вашингтоні дали зрозуміти своїм лондонським колегам, що, не ставлячи під сумнів концесію Дарсі, жодним чином не втручатимуться у нафтові справи «Стандард ойл» і «Сінклейр ойл» чи будь-якої іншої американської компанії, яка діятиме у Північній Персії, надаючи усім їм за принципом «відкритих дверей» рівні можливості.

В результаті після року зусиль «Сінклейр ойл», маючи вільні руки та вміло використавши чергову антибританську компанію у Тегерані, 14 червня 1923 року завчасно отримала від меджлісу концесію на північноперську нафту, договір на яку між компанією та перським урядом був підписаний 20 грудня [4, 579]. Проте, вигравши боротьбу у «Стандард ойл» і Англо-перської нафтової компанії, «Сінклейр ойл» так і довелося скористатися плодами своєї перемоги. Пообіцяти величезну суму грошей перському уряду виявилось легше, ніж їх надати. Керівництво компанії зіткнулося із неподоланими труднощами у пошуку необхідних для надання позики коштів, що не могло не відбитися на їх справах у Персії.

Наслідки фінансових труднощів були ускладнені погіршенням відносин з російськими представниками, чий вплив у неспокійній Північній Персії залишався доволі відчутним. І все б нічого, якби не гучний скандал про хабарі «Сінклейр ойл», який вибухнув у січні 1924 року навколо справи про незаконну

експлуатацію компанією у штаті Вайомінг родовищ, зарезервованих для потреб воєнно-морського флоту і врешті-решт призвів до її руйнації. І хоча «Сінклейр ойл» вдалося уникнути відповідальності, компанія була більше не спроможна виконувати взяті на себе зобов'язання, у тому числі в Персії [4, 581].

Відтак, на думку Р. Фер'є, саме ці обставини, а не вбивство американського консула у Тегерані майора Роберта Імбрі, яке трапилось 18 липня того самого року, змусили відмовитися «Сінклейр ойл» від уже отриманої концесії на північноперську нафту [4, 581]. Інший погляд на означені події має М. Аббасов. Він вважає, що саме вбивство дипломата, вчинене навіть не без участі агентів Англо-перської нафтової компанії у час, коли «Сінклейр ойл» тільки-но домовилася з перським урядом щодо обіцяної позики, та спричинене цією подією різке погіршення американо-перських відносин на тлі збільшення тиску англійців змусило компанію в кінці жовтня 1924 року відмовитися від реалізації своєї нафтової концесії [2].

Своєрідним епілогом до цієї історії стало повідомлення у лондонській газеті «Таймс» від 28 жовтня того самого року, що «через вбивство у Тегерані віце-консула майора Імбрі відносини між США і Персією загострились впритул до розриву» [7, 43]. Отже, про реалізацію концесії на північно-перську нафту жодною з американських компаній, чи то «Сінклейр ойл» або «Стандард ойл», уже не могло бути і мови. Однією єдиною компанією, яка могла реально претендувати на неї, залишилась Англо-перська нафтова компанія.

Таким чином, Великобританія, вчасно відступивши від своєї традиційної для перського напрямку наступальної зовнішньої політики, зуміла використати впроваджуваний американцями принцип «відкритих дверей» проти них самих. Англо-перська нафтова компанія і Форін оффіс, взявши на озброєння чи не головний девіз державного департаменту про рівні можливості, встали на початку 1922 року на шлях не спротиву, а співпраці зі «Стандард ойл».

Використовуючи інший принцип зовнішньої політики Білого дому про невтручання у конкурентну боротьбу самих американських компаній, англо-перська компанія, блискуче ізолювавшись від суперництва, тим самим не тільки уникнула виснажливої боротьби спочатку зі «Стандард ойл» і згодом зі «Сінклейр ойл», а й ще сприяла їх зіткненню між собою. Зайнявши таким чином місце третього радіючого, Великобританія в кінці 1924 року повернула, здавалося назавжди втрачену, надію на оволодіння дуже перспективними родовищами нафти у Північній Персії й, відповідно, встановлення повної нафтової монополії на Середньому Сході.

Що стосується США, то вміло використавши панівні у перському суспільстві антибританські настрої та сильне бажання багатьох представників правлячої верхівки в Тегерані налагодити тісні відносини з Вашингтоном, не в останню чергу в піку Лондону, вони змогли досить швидко отримати бажану концесію на північно-перську нафту. Здавалося, що ключ від заповідного, багатого нафтою Середнього Сходу вже був у руках американської дипломатії, але, як кажуть не судилося. Зайнявши позицію невтручання у конкурентну боротьбу свої двох компаній, державний департамент прогледів, як Форін оффіс у тісній зв'язці, хоча й не позбавлений внутрішні протиріч, з Англо-

перською нафтовою компанією, вміло маневруючи не тільки опанували ситуацію, а й майстерно використали його хитрощі проти нього самого та обох американських компаній.

Однак, чи зуміли скористатися англійці плодами своєї перемоги та чим відповіли американці, є питаннями для окремого дослідження.

Джерела та література

1. Валиахметова Г. Н. Борьба великих держав и нефтяных компаний за иракскую нефть (1912–1928 гг.): дис. ... канд. ист. наук.: 07.00.03 / Валиахметова Гульнара Ниловна. – Екатеринбург, 1999. – 212 с.
2. Abbasov M. The Anglo-American oil controversy in Iran 1919–1924 / M. Abbasov // Journal of Azerbaijani studies. – 1998. – № 4, vol. 1. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.khazar.org/jas/text/politics.html>.
3. Арабаджян А. З., Рождественская Д. С. Эволюция экономических связей США с Ираном // Ближний и Средний Восток: Сб. науч. тр. / А. З. Арабаджян, Д. С. Рождественская [Отв. ред. Ю. В. Ганковский]. – М.: «Наука», 1983. – С. 3 – 23.
4. Ferrier R. The History of British Petroleum Company / R. Ferrier. – Cambridge: Cambridge University Press, 1982. – Vol. 1. – 801 p.
5. Hogan M. Informal Entente: Public Policy and Private Management in Anglo-American Petroleum Affairs, 1918–1924 / M. Hogan // Business History Review. – 1974. – № 48. – P.187–205.
6. Foreign countries report. – 30th November 1921 – 8th March 1922. – № 57–64. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-155.pdf>.
7. Обзор английской прессы за 1924 год // Архив внешней политики Российской Федерации Историко-документального департамента Министерства иностранных дел Российской Федерации. Ф. 69, оп. 12, папка 39, д. 114. – 1924 г.

Ласкавий Д.В. «Нефтяная политика» Великобритании в Персии и США (1922–1924).

Доказано, что Великобритания сумела использовать внедряемый США принцип «открытых дверей» против них самих и не позволила американским компаниям реализовать концессию на североамериканскую нефть.

Ключевые слова: Великобритания, США, борьба, нефть.

Laskavyy D.V. Oil policy of Great Britain in Persia and the USA 1922–1924.

It is proved that Great Britain has managed to use a principle introduced by the USA of «open doors» against them and has not allowed the American companies to realize concession on north Persian oil.

Key words: Great Britain, USA, struggle, oil.

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО - КУЛЬТУРНИХ, МОВНИХ
ТА ОСВІТНІХ ПОТРЕБ РОСІЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ
ПІД ЧАС УКРАЇНІЗАЦІЇ (20 - ті – поч. 30 - х рр. ХХ ст.)**

Аналізується забезпечення національно-культурних, мовних та освітніх потреб російського населення Донбасу під час українізації 20 - х – поч. 30 – х рр. ХХ ст.

Ключові слова: мова, Донбас, українізація, росіяни, освіта.

Політика українізації, що здійснювалася в УСРР у 20 - ті – на поч. 30 - х рр. ХХ ст., зіштовхнулася з багатьма проблемами, які є актуальними й сьогодні. Саме тому, дослідження становища російського населення Донбасу в умовах українізації набуває сьогодні особливої актуальності, адже сучасний пошук шляхів врегулювання «російського питання» в Україні неможливий без вивчення досвіду минулого.

Починаючи з 90 - х рр. ХХ ст. вітчизняними істориками активно досліджувалися найрізноманітніші аспекти українізації. Дослідники В. Даниленко та П. Бондарчук вивчали проблеми українізації робітників південних промислових регіонів УРСР [1]. Українізації педагогічних кадрів Донбасу присвячено дослідження І. Богінської [2]. Політичні дискусії з приводу національної політики та різних аспектів національно - культурного життя, що тривали в 20 - х рр. минулого століття, знайшли своє висвітлення в статтях О. Криворучко, Д. Бачинського, О. Борисьонок [3]. Проте, питання щодо забезпечення національно – культурних, мовних та освітніх потреб російського населення Донбасу в період українізації розглядалося лише побіжно, що й обумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета даної статті: дослідити проблему забезпечення національно – культурних, мовних та освітніх потреб російського населення Донбасу під час здійснення політики українізації у 20 - ті – на поч. 30 - х рр. ХХ ст.

На початку українізації російська етнічна спільнота мала виняткові переваги у задоволенні своїх національно - культурних потреб, порівняно з українцями та іншими етнічними групами Донбасу. Нова національна політика повинна була виправити диспропорцію між питомою вагою росіян серед населення краю (26 %) та майже абсолютним домінуванням російської мови у найважливіших сферах суспільного життя [4,93-99]. Вона мала також сприяти розширенню сфери використання як української мови, так і мов інших етносів, що компактно проживали в регіоні.

У Донбасі політика українізації майже відразу зіткнулася з негативним її сприйняттям росіянами. Таке ставлення до українізації посилювали чутки, що ширилися в робітничому середовищі, нібито мета нової національної політики полягає в тому, щоб вигнати росіян із місцевих промислових підприємств або примусити їх відмовитися від російської мови та культури [5]. Чи були в російського населення Донбасу об'єктивні причини вважати так?

Ще на початку українізації, у постанові ВУЦВК та РНК УСРР від 1 серпня 1923 р., було проголошено рівноправність української та російської мов, а

також підкреслено значення останньої як засобу взаємин з найбільшою національною меншиною на Україні й з народами всього СРСР, зокрема з російським народом та засобу прилучення української культури до високо розвинутої, що має світове значення російської культури [6,108]. А в тезах доповіді уряду УСРР Раді національностей СРСР «Про роботу серед національних меншин в УСРР», датованих 1927 р., зазначалося, що права російського населення «...повинні забезпечуватися нарівні з іншими нацменшинами, за особливого, однак, значення російської мови порівняно з мовами інших нацменшин (мова значної частини робітників, а в промислових центрах – більшості робітників)» [7].

Отже, українізація не припинила функціонування російської мови у найважливіших сферах суспільного життя Донбасу, лише запровадила паралельне використання української. Наприклад, важливі державні документи: декрети, постанови, накази ВУЦВК, РНК та центральних відомств, а також округових виконкомів та міськрад повинні були оприлюднюватися як українською, так і російською мовами [8]. В округах, де російськомовне населення становило значний відсоток, російська використовувалася як друга офіційна мова. Наприклад, відповідно до постанови Сталінського ОВК від 31 серпня 1925 р. усі акти публічно - правового характеру, а також бланки, штампи, вивіски, тощо на території Сталінської округи повинні були складатися двома мовами: українською та російською. Оскільки російська мова в СРСР фактично була державною, то вона використовувалася у діловодстві установ та підприємств, які мали загальносоюзне значення й підпорядкування, а також у листуванні з іншими регіонами держави. Приміром, у вересні 1925 р. у всіх заводоуправліннях металургійного тресту «Південсталь» було поширено циркуляр з наказом, за яким усі відносини з центральними й місцевими українськими установами та організаціями, а також українським населенням треба було здійснювати українською мовою, а з правлінням тресту, а також діловодство самого правління та заводоуправлінь – російською [9].

Російська мова збереглася як навчальний предмет у національних школах УСРР, де її вивчали спочатку за вибором (Постанова РНК УСРР від 27 липня 1923 р. «Про введення у навчальних закладах української або російської мови за вибором нацменшин»), а з 1926 р. – як обов'язковий предмет (Постанова Колегії НКО від 26 жовтня 1926 р. «Про обов'язкове вивчення в школах нацменшин 3 - х мов: української, російської та рідної») [10,100;108]. А національний перепис робітників та службовців України, який відбувся у жовтні - листопаді 1929 р. засвідчив, що й через шість років після початку українізації, розмовною мовою 75 % робітників та службовців Донбасу залишалася російська при тому, що етнічні росіяни становили серед них 50 % [11].

Зберігався й значно вищий, ніж у інших народів Донбасу, рівень забезпечення культурного дозвілля росіян. У 20 – 30 - ті рр. головними осередками культури в регіоні були робітничі клуби, які діяли при підприємствах. У них проводилися різноманітні культурно - просвітницькі

заходи: бесіди, лекції, читання літератури в голос. Тут працювали гуртки, давали вистави як професійні, так і аматорські трупи. У січні 1927 р. у Донбасі було проведено обстеження роботи 100 клубів спілки гірників з метою з'ясування, якою мовою ведеться робота. Обстеження показало, що в клубах російською мовою проводилося 99 % бесід та лекцій, 60 % художніх вистав, 85 % «живих газет». Також 78 % гуртків здійснювали свою роботу саме російською. Для порівняння зазначимо, що за той самий період татарською мовою відбулося лише 3 вистави, й працювало 2 гуртки [12]. Під час цього обстеження було з'ясовано, що серед періодики, яку виписували клуби гірників Донбасу, російськомовні газети становили 81 %, а журнали – 90 %. Тоді як газети мовами інших національних меншин становили лише 1,5 % підписки, а журнали – 1 % [13]. Обстеження 150 фабзавкомів Донбасу по спілках гірників, металістів, залізничників, радторгслужбовців, проведене у тому ж році, показало, що у всіх них російськомовна періодика складає від 83 % до 99 % колективної підписки [14]. Загалом по республіці в клубах індустріальних профспілок та профспілок транспорту й зв'язку більш як 50 % лекцій та бесід проводилося російською мовою, тоді як у спілках працівників розумової праці та сільгосппрацівників – українською [15, 17]. У липні 1933 р. за завданням ВУРПС спеціальні бригади провели обстеження чотирьох підприємств вугільної, металургійної та хімічної промисловості Донбасу з метою з'ясувати рівень забезпечення культурних та мовних прав національних меншин. Обстеження показало, що національні права росіян на цих підприємствах забезпечені значно краще, ніж представників найбільш чисельної національної спільноти регіону – українців. Серед недоліків у обслуговуванні російських робітників було відзначено лише те, що всі кінокартини, якими «Укрфільм» забезпечує клуби, мають винятково українські титри, а також зменшення обсягу російської літератури, що надходила в бібліотеки [16].

Дійсно, у другій половині 1920 - х рр., у зв'язку з постановою ЦК РКП (б) від 6 лютого 1924 р. «Про партійне керівництво пресою», яка передбачала максимальне скорочення у національних республіках обсягів видавництва і передрукування російських книг, намітилася тенденція до зменшення питомої ваги російської книжки у видавництвах України [17, 33]. Але, незважаючи на це, російськомовна література продовжувала посідати значне місце на українському книжковому ринку переважно за рахунок реалізації у великих обсягах продукції видавництв РСФРР. Так, у 1928 р. російська книга склала десь близько 80 % всієї книжкової маси на українському ринку [18]. Щодо бібліотек, то наприкінці 20-х рр., як і раніше, основна частина їх фондів складалася з російських книжок, хоча частка української літератури, порівняно з попередніми роками, дещо зросла. Так, наприклад, в бібліотеці м. Луганська, серед відвідувачів якої нараховувалося 67 % росіян, 21 % українців, 11 % євреїв та 1 % читачів інших національностей, книжок російською мовою було 77 %, українською – 13 %, іншими мовами – 10 % [19]. Таким чином, хоча обсяги щорічного надходження російських книг до бібліотек та книгарень Донбасу мали тенденцію до скорочення, завдячуючи значній кількості російських книг у

фондах бібліотек, російське населення Донбасу не відчувало браку літератури виданої рідною мовою[20].

Талановиті робітники могли реалізувати свої літературні здібності в російській пролетарській літературній організації «Забой»[21,63]. З 1923 р. в Донбасі виходив однойменний літературний журнал (у 1932 р. перейменованій в «Літературний Донбас») [22]. У ньому співпрацювали відомі на той час російські пролетарські письменники, які пізніше увійшли до російської секції Спілки радянських письменників України: М. Тардов, Ю.Черкаський, В. Торін [23].

Політика коренізації сприяла дерусифікації освіти в Донбасі.

Таблиця 1

Динаміка кількості національних шкіл в Донбасі протягом 1922 - 1933 рр. [24]

Мова викладання	1922 р.	%	1923 р.	%	1928 р.	%	1933 р.	%
Російська	900	92,0	1454	86,2	416	20,4	252	11,0
Українська	7	1,0	7	0,4	1308	64,2	1542	65,0
Російська й національні	-	-	138	8,2	-	-	37	1,0
Українська й російська	20	2,0	69	4,1	110	5,4	368	16,0
Інші змішані	46	4,0	-	-	46	2,0	38	2,0
Інші національні	10	1,0	19	1,1	156	8,0	118	5,0
Разом	983	100	1687	100	2036	100	2355	100

Як показує табл. 1, протягом 11 років питома вага російських шкіл в освітній системі Донбасу неухильно зменшувалася. Якщо у 1922 р. вони становили 92 % від загалу, то вже в наступному 1923 р. їх частка зменшилася до 86,2 %, а в 1928 р. вона вже становила 20,4 %, й, нарешті, у 1933 р. склала 11 %. Як бачимо, починаючи з 1923 р. зменшувалися не лише відносні показники кількості російських шкіл, а й абсолютні. За 10 років кількість російських шкіл зменшилася з 1.454 до 252, тобто майже в шість разів. Скоротилася також кількість шкіл з двома мовами навчання: російською та мовою певної національної меншини. Так, якщо в 1923 р. у регіоні працювало 138 таких шкіл (8,2 %), то в 1933 р. їх було лише 37 (1 %). На противагу цьому зросла кількість українських шкіл з 7 (1 %) у 1922 р. до 1.542 (65 %) у 1933 р. Збільшилася також чисельність шкіл з двома мовами викладання: українською та російською. Так, у 1922 р. таких шкіл в Донбасі нараховувалося 20 (2 %), в 1923 р. – 69 (4,1 %), 1928 р. – 110 (5,4 %), 1933 р. – 368 (16 %).

Отже, за 10 років українізації в Донбасі було ліквідовано диспропорцію між питомою вагою російського населення та кількістю російських шкіл. Але це не означає, що росіяни втратили можливість навчатися російською мовою. Так, за даними наркомату освіти УСРР на початку 1933 / 1934 навчального року в школах Донбасу навчалася близько 49.252 дітей російської та 398.437 дітей української національності. Отже, пересічно на одну російську школу (не враховуючи шкіл з двома мовами викладання) припадало десь по 195 учнів росіян, тоді як на одну українську школу по 258 учнів українців [25]. До того ж в російських національних районах, Сорокинському та Верхне - Теплівському, російські школи становили абсолютну більшість, відповідно 85 % та 77 % від загалу [26].

Щодо професійної освіти в Донбасі, то українізація не створила жодних перешкод для російського населення у навчанні, оскільки мовою викладання в них, як і раніше, залишалася здебільшого російська мова. Наприклад, у 1930 р. в гірпромучах, ФЗУ та профшколах Луганщини, особливо індустріальних, які офіційно вважалися українізованими, українською мовою викладали переважно загальноосвітні дисципліни, а спеціальні, через відсутність україномовних викладачів – російською. У Вечірньому робітничому технікумі з 31 навчального предмету 26 викладалися російською. Викладання фахових дисциплін повністю здійснювалося російською мовою, оскільки викладачами були інженери з виробництва [27]. В Донецькому кооперативному технікумі 33 з 62 дисциплін викладалися російською мовою [28].

Педагогічну освіту російське населення Донбасу мало можливість отримати в Єнакієвській російській учительській школі. У Луганському педагогічному інституті існував російській сектор, який готував вчителів історії та географії [29]. Вчителі шкіл Верхнє-Теплівського та Сорокинського російських національних районів мали змогу підвищувати свою кваліфікацію в Дніпропетровському російському педтехнікумі, за яким були закріплені [30].

Але не можна заперечувати й існування певних проблем. На початку українізації були спроби її запровадження у районах компактного проживання російського населення: Станично-Луганському, Петровському та Сорокинському. Там було створено комісії з українізації [31]. Щоправда, невдовзі вони були скасовані. Щоб забезпечити збереження національної мови і культури росіян в місцях їх компактного проживання, з 1925 року, коли українізація набрала обертів, було розпочато створення російських національних адміністративно – територіальних одиниць: сільських та селищних рад, а також районів [32]. Органи влади в них використовували в роботі з населенням винятково російську мову [33]. З метою виявлення недоліків в обслуговуванні російських районів та національних сільрад Донбасу, в другій пол. 1920 - х рр. проводилися спеціальні обстеження. Найпоширенішими недоліками були: погане забезпечення бланками та формами, які дублювалися українською та російською мовами; скорочення надходження в шкільні бібліотеки російських підручників; випадки українізації шкіл; недостатня кількість у сільбудах сільськогосподарської літератури, виданої російською мовою [34]. У російських районах Луганської округи надсилання до козацьких сільрад протоколів та інших розпоряджень, а також плакатів й підручників для шкіл українською мовою викликало обурення в частини козацтва та прагнення приєднатися до Північно - Кавказького краю РСФРР [35, 36]. Луганський ОВК змушений був звернутися до всіх округових установ з вимогою направляти до російських районів та сільрад листи, документи та інші матеріали винятково російською мовою [36]. Так само й Сталінський ОБНМ звернувся до Президії ОВК з проханням надати розпорядження усім округовим відділам та РВК щодо надання громадянам російської національності права звертатися до них рідною мовою як усно, так і письмово, а також отримувати відповіді тією ж самою мовою [37].

Таким чином, українізація, яка була спрямована на розширення сфери функціонування української мови, спричинила зменшення кількості російськомовних загальноосвітніх шкіл в Донбасі, обсягів видання російськомовної літератури та преси. Але це не створило перешкод для задоволення національно – культурних, мовних та освітніх потреб російської громади регіону. Держава гарантувала росіянам право на вільний розвиток своєї мови та культури нарівні з іншими етнічними спільнотами республіки. Російська мова, яка отримала офіційний статус мови міжнаціонального спілкування, вивчалася у школах, використовувалася у зносинах із іншими союзними республіками, в офіційному діловодстві. Це забезпечувало їй збереження міцних позицій у Донбасі. До того ж не можна не враховувати, що українізація в цьому регіоні просувалася досить повільно й російська мова продовжувала домінувати у багатьох сферах суспільного життя, таких, наприклад, як професійна освіта, культмасова робота тощо. У Донбас з Росії регулярно надходила російськомовна література та преса. Для кращого забезпечення прав російського населення в місцях його компактного проживання було створено російські національні райони, селищні та сільські ради, рівень обслуговування яких перебував під постійним державним контролем, про що свідчить проведення спеціальних обстежень.

Література

1. Даниленко В.М. Проблеми «українізації» робітників південних промислових регіонів УРСР (1920 рр.) / В.М. Даниленко, П.М. Бондарчук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 370 – 375; Бондарчук П.М. Політика українізації і профспілки УРСР (1920 - ті рр.) / П.М. Бондарчук. – К., 2002. – 161 с.
2. Богінська І.В. Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920 – 1930 -ті рр.) : автореф. дис...канд. іст. наук / І.В. Богінська. – Донецьк, 2000. – 18 с .
3. Криворучко О.І. Український державотворчий процес та становлення національної культури в 1920 - х рр. через призму політичних дискусій / О.І. Криворучко // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє. Зб. наук. пр. – К., 1999. – С. 219 - 225; Бачинський Д.В. Громадсько - політична дискусія щодо змісту політики українізації (1920 - ті рр.) / Д.В. Бачинський // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. Вип. 6. – К., 2002. – С. 204 - 217; Борисьонко О.Ю. Обговорення проблем українізації вищим партійним керівництвом у 1922 - 1923 рр. / О.Ю. Борисьонко // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 90 - 99.
4. Малярчук Н.Г. Росіяни в суспільно-політичному, економічному та культурному житті Донбасу на початку проведення політики українізації / Н.Г. Малярчук // Історичні і політологічні дослідження. – 2003.– №5/6. – С. 93 – 99.
5. ЦДАГО. - Ф.1, оп.20, спр.2894, арк.106.
6. Декрет ВУЦИК і РНК УСРР про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови // Український історичний журнал. – 1990. – № 11. – С. 108.
7. ДАДО.– Ф. Р – 1169, оп. 2, спр. 171, арк. 218.
8. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо - селянського уряду України. – 1927.– Ч. 34. I, арт. 157.
9. ДАДО. – Ф. Р - 231, оп. 1, спр. 582, арк. 7, 81.
10. Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции. По материалам Центральной комиссии национальных меньшинств при ВУЦИК. – Харьков, 1927. – 109 с.

11. Підраховано автором за матеріалами: Національний перепис робітників та службовців України (жовтень-листопад 1929). – Харків: Український робітник, 1930. – С. 76 - 81, 96, 98, 100.
12. Підраховано автором за матеріалами: ДАЛО. – Ф. Р - 164, оп.1, спр. 655, арк. 116.
13. Підраховано автором за матеріалами: там само. - спр. 55, арк.117.
14. Підраховано автором за матеріалами: там само. – Ф.П - 34, оп. 1, спр. 458, арк. 79.
15. Підсумки статистичного обслідування культустанов профспілок України. На 1 жовтня 1929 р. – Харків: Український робітник, 1930. – 61 с.
16. ЦДАВО України. – Ф. 2605, оп. 4, спр. 195, арк. 4 – 33, 29, 33.
17. Скрипник М.О. Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб меншин УСРР, зокрема російської / М.О. Скрипник // Промова на засіданні колегії НКО УСРР 14.02.33 р. – Харків, 1933. – 36 с.
18. ДАЛО. – Ф. Р - 1270, оп. 2, спр. 3, арк. 93 зв.
19. Там само. – Ф. Р. 243, оп. 1, спр. 147, арк. 40.
20. ДАДО. – Ф. 326, оп. 1, спр. 150.
21. Діяльність наркомосвіти УРСР за 1924 - 1925 рік. – Харків, 1926. – 63 с.
22. ДАДО. – Ф. 326, оп. 1, спр. 11, арк. 45.
23. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 6218, арк. 146.
24. Таблиця складена автором за матеріалами: Народное образование Украины на 1 января 1922 г. Учреждения социального воспитания. Статистика Украины № 39. Серия VII. Статистика народного образования. Вып. 3. – Т.2. – Харьков, 1924. – С. 4; Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь - февраль 1923). Итоги обследования школьных и просветительных учреждений Донбасса на 1-е января 1923 года. – Т.4. Ч.II. – Харьков, 1923. – С. 28; Народня освіта України. Установи соціального виховання. На 1 грудня 1928 р. Статистика України № 196. – К., 1930. – С. 12 - 13; Районы Донецкой области на 1934 г. (картотека). – К. – Сталино, 1934.
25. Підраховано автором за матеріалами: Освіта на Україні в цифрах (Статистичний довідник за 1933/1934 - 1935/36 роки). – Харків, 1936. – С. 24.
26. Районы Донецкой области на 1934 г. (картотека). – К. – Сталино, 1934.
27. ДАЛО. – Ф. П - 34, оп. 1, спр. 1126, арк. 9.
28. Там само. – Ф. Р - 243, оп. 1, спр. 667, арк. 9.
29. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 6643, арк. 23 - 25, 38.
30. Бюлетень НКО. – 1931. – № 43. – арт. 497.
31. ДАЛО. – Ф. П. - 34, оп. 1, спр. 458, арк. 111.
32. Малярчук Н.Г. Створення російських національних адміністративно – територіальних одиниць в Донбасі в 20 – на початку 30 – х рр. ХХ ст. / Н.Г. Малярчук // Нові сторінки історії Донбасу. – 2007. - № 13 / 14. – С. 274 – 291.
33. Декрет ВУЦВК та РНК УСРР „Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови” // Україна в ХХ ст. (1900 - 2000). – К., 2000. – С. 88 - 89.
34. ЦДАВО України. – Ф. 413, оп. 1, спр. 399, арк. 13 - 16; Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 27 - 30 ноября 1930 года. – Харьков, 1930. – 99 с. ; ДАЛО. – Ф. П - 34, оп. 1, спр. 979, арк. 45; ДАДО. – Ф. Р. - 2, оп. 1, спр. 1000, арк. 94.
35. Материалы Луганского окружного организационно-партийного совещания. – Луганск, 1926. – 51 с.
36. ДАЛО. – Ф. Р. 681, оп. 1, спр. 35.
37. ДАДО. – Ф. Р. - 2, оп. 1, спр. 85, арк. 36.

Малярчук Н.Г. Обеспечение национально – культурных, языковых и образовательных запросов русского населения Донбасса во время украинизации (20 – е – нач. 30 - х гг. XX в.).

Анализируется уровень обеспечения национально – культурных, языковых и образовательных запросов русского населения Донбасса в период украинизации 20 - х – нач. 30 - х годов XX века.

Ключевые слова: язык, Донбасс, украинизация, русские, образование.

Malyarchuk N. G. Meeting the national-cultural, linguistic and educational requirements of Russian population of Donbas during Ukrainization (1920-30ss of the XXth century).

The peculiarities of national-cultural inquiries satisfaction of Russian population in Donbas during the period of Ukrainization in 1920-30ss of the XX century are being analysed in this article.

Key words: language, Donbas, Ukrainization, Russian, education.

УДК 930+94

Михайлюк В.П., Бельдюгін В.А.

**МОЛОДЬ У КОНТЕКСТІ БОРОТЬБИ ЗА РЕАЛІЗАЦІЮ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.):
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

Проаналізовано історіографічні доробки вчених стосовно історії молодіжного й студентського руху в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: молодь, студентський рух, історіографія, національна ідея.

Сьогодення української держави має багато рис, що притаманні періоду зламу ХІХ – ХХ століть. Це стосується як соціально – економічних, так і суспільно – політичних явищ. Тому звернення до минулого може допомогти краще розібратися в сучасному, і накреслити позитивні напрямки майбутнього розвою. Сказане в значній мірі стосується проблеми формування світогляду, духовної та ідейної позиції молоді, зокрема, питань, що пов'язані із часовим та просторовим визначенням впливу української національної ідеї, її практичного втілення в молодіжному середовищі.

Зазначимо, що молодь, насамперед її інтелектуальна частина, завжди брала активну участь у національно – визвольних змаганнях на всіх етапах національного відродження. Саме вона в значній мірі сприяла тому, що наприкінці ХІХ століття були розроблені основні засади національно – визвольного руху та створені перші організаційні форми поширення національної ідеї серед українського населення.

На початку ХХ ст. молодь також була надієвішою частиною суспільства, вона не тільки сприйняла, але й втілювала в життя національну ідею в запеклій політичній, а згодом і в збройній боротьбі за українську державність.

На сучасному етапі державотворення молодь розуміє, що від її активності залежить і майбутнє України. Тому без участі молодих людей не відбувається жодна значуща подія в державі. Але складне соціальне становище молоді та студентства спонукають їх до більш організованої боротьби не тільки за соціальні, а й політичні права. Тому проблема дослідження історії молодіжного

й студентського руху в Україні, який має глибокі корені, є не тільки актуальною, а й має практичне значення. Це в повній мірі стосується й історіографічного аспекту, який автори обрали предметом свого вивчення.

Зазначена проблема має свою специфічну історіографічну традицію. Вона стала предметом наукового дослідження ще під час подій другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У сучасній історіографії існує декілька підходів дослідження українського молодіжного руху в контексті української національної ідеї періоду: хронологічний, проблемно-історичний та ін. У своїй роботі автори намагались врахувати існуючі підходи і запропонували власну періодизацію історіографії досліджуваної проблеми. Перший етап дослідження – це дорадянський (ХІХ ст. – 1920 р.), коли дописувачі були безпосередніми учасниками суспільно-політичного життя України. Характерною ознакою відповідних робіт цього періоду стає те, що вони мали й джерельний характер, визначною мірою як і джерела. Другий етап тривав від 1920-х до 1950-х років. На початку цього періоду вчені ще мали можливість відносно об'єктивно висвітлювати події які стосуються зазначеної теми дослідження. Але з подальшим укріпленням командно-адміністративної системи вивчення національно-визвольного руху унеможлиблювалося. В період від 1950-х до 1970-х років радянська історіографія виявила підвищену увагу до українського молодіжного і військового руху, що ми вважаємо за третій етап розвитку історіографії даної проблеми. Але дослідження боротьби молоді, селян і робітників подавалось як практична реалізація політичного курсу РСДРП. Діяльність інших політичних партій, організацій в тих подіях замовчувалося або фальсифікувалося. Розвиток історіографії у 80-ті роки припадає на четвертий етап. Дослідникам удалося значно поширити коло робіт із даної теми. Але більшість із них подавалась в контексті боротьби робітників і селян. З початку 1990-х років розпочався новий, п'ятий етап у розвитку історіографії суспільно-політичних рухів рубежу ХІХ – ХХ століть. Цей етап характеризується новими концептуальними підходами до аналізу й оцінки ролі молоді і студентства в розвитку суспільства,

На першому етапі діячам національного і суспільно – політичного рухів належить заслуга наповнення змістом української національної ідеї. Так у трактаті невідомого автора «Історія Русів» [1] розвиваються патріотичні настрої, де історія українського народу трактується як окрема самостійна історія.

Основними ідеологами національної ідеї в ХІХ столітті були М.Грушевський [2], М. Драгоманов [3], В. Антонович, І. Франко [4] Д.Бантисш-Каменський, О.Мартос [5], М.Максимович, М.Костомаров [6], І.Срезневський та інші. Використовуючи праці зазначених авторів, можна прослідкувати еволюцію і синтез української національної ідеї в історичному аспекті.

Важливе значення у встановленні особливостей національно-визвольного руху, у тому числі й молодіжного руху України, у роки Першої світової війни має робота В.Винниченка. У своїй роботі про відродження нації він указав на три напрямки орієнтації революційних і демократичних сил України в нових політичних умовах. Один із них В.Винниченко вбачав у російській демократії,

під впливом якої царизм після перемоги у війні дасть націям волю, а народу парламентську форму правління. Другий – полягав в орієнтації на Німеччину, як корисніше лихо для українського народу. І третій – орієнтація на власні сили українського народу, до якого належали політичні партії переважно соціалістичної течії. Така схема національно-визвольного руху України в роки війни прийнята й сучасними дослідниками [7].

Відродження української державності, проблеми військового будівництва і спроби їх вирішення відображені у працях провідних діячів Центральної Ради, Генерального Секретаріату, Ради Народних Міністрів М. Грушевського [2], Д.Дорошенка [8], В. Винниченка [7], С. Петлюри [9]. У цих роботах залучено широкий фактичний матеріал, який дає можливість детальніше відобразити події того часу. Нотатки провідних діячів Центральної Ради, Генерального Секретаріату, Ради Народних Міністрів дозволяють глибше з'ясувати обґрунтованість та внутрішню мотивацію схвалюваних на державному рівні рішень.

Чимало цікавих фактів про участь молоді в українському національному русі та у боротьбі за реалізацію української національної ідеї по створенню Української держави дає уважне вивчення мемуарної літератури видатних діячів українського національно-визвольного руху, сучасників подій. У зв'язку із цим автори уважно вивчили спогади Ю. Артюшенко. [10], М.Галагана [11], М. Грушевського [2], М.П. Драгоманова [3], Ю. Колларда [12], І. Лоського [13], Г. Юртика [14] та інших. У працях цих авторів, написаних по гарячих слідах подій, є багато історичної інформації про політичне, соціально-економічне життя народу, діяльність різних українських молодіжних організацій. Проте, використання мемуарної літератури авторами є критичним. Як відомо, погляди мемуаристів на події та процеси є дуже суб'єктивними. Не раз вони переоцінюють власну роль в перебігу подій, часто з позицій власних політичних переконань різко протилежно пояснюють здобутки і прорахунки різних українських урядів часів національно-демократичної революції, причини їх поразки. Це позначилося і на оцінках ролі молодіжних формацій у розгортанні національно-визвольної революції на Україні.

За жанром ці праці є досить специфічними, оскільки мають характерні риси як історичних джерел, так і дослідницьких праць з елементами аналізу й оцінками діяльності представників суспільно – політичного руху. Дуже важливо, що ці праці написані сучасниками – учасниками процесу створення нових політичних українських партій і тому набувають особливої цінності як свідчення безпосередніх очевидців.

Також до робіт такого характеру, найбільш значущих для розробки теми дослідження, що пропонується, можна віднести «Українські політичні партії. Їх розвиток і програми» П.Гайдалемівського [15], «Народні вчителі і українська школа», та «Нова сім'я. Було, є, буде.» Б.Грінченко [16], «Русское учительство и украинский вопрос» В.Садовського [17]. У цих працях послідовно описується процес розвитку і програми українських політичних партій, зрушено питання боротьби вчителів і учнівської молоді за українську школу, наводиться оцінка позиції Міністерства народної освіти стосовно цих подій, що дозволяє

простежити зміну політики держави щодо навчальних закладів.

Таким чином, із самого початку на цю проблему побіжно звертали увагу тільки безпосередні учасники суспільно-політичного руху в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Питання участі молоді в українському національному русі та її ролі в наповненні змістом і реалізації української національної ідеї не знайшли повного й об'єктивного висвітлення в історичній літературі. Характерною ознакою відповідних робіт цього періоду став їх напівджерельний, суб'єктивний характер. Це зумовлювалось насамперед двома чинниками: 1) пошуками ознак української національної ідеї і наповненням її змістом, з наступним синтезом існуючих теоретичних підходів; 2) заснуванням і першими кроками реалізації української ідеї.

Другий етап – від 1920-х до 1950-х років. Певне уточнення у визначенні змісту революційної діяльності учнівської молоді робить дослідження М.Гуревича «Робітнича молодь Одеси в революції 1905р.» [18]. Автор розглядає антиурядову діяльність тільки тієї робітничої й частково учнівської молоді, яка перебувала під впливом більшовиків, що не дає повної картини суспільно-політичної діяльності молоді. Ці проблеми були також властиві і роботі М.Переламана. «Катеринославська пролетарська і шкільна молодь 1905 року» [19]. Питання участі сільської молоді в суспільно – політичному русі частково висвітлені у Риш Ара про селянські спілки в Україні. Де він на фактичному матеріалі описав практичну діяльність різних партій по керівництву селянськими спілками і селянським рухом взагалі [20].

Виразніший пробільшовицький характер має робота Б.Тітлінова про учнівський рух в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Важливе значення мають у ній окремі дані про таємні учнівські організації, особливо на Півдні України [21]. Вони розкривають також механізм, що використовувала РСДРП для залучення на свій бік учнівської молоді.

Варто підкреслити, що у працях радянських істориків зазначеного періоду особливою категоричністю суджень був позначений розгляд Вільного козацтва – військової формації, у складі якої переважала українська робітнича і сільська молодь. Радянські автори безапеляційно писали про “контрреволюційність” Вільних козаків та їх ворожість інтересам українського народу. Концепція радянських дослідників зводилася до того, що з метою придушення селянського руху Центральна Рада у спотвореному вигляді використала традиції козацького минулого, створювала із синків сільських куркулів та молоді української націоналістичної інтелігенції вільнокозачі загони. Останні, мовляв, проводили за її наказами жорстокі каральні акції проти революційного селянства.

Важливе значення має робота з історії середньої школи та педагогіки, зокрема М.Константинова. У ній були використані дані про систему середніх навчальних закладів і учнівського контингенту у межах Російської імперії на початку ХХ ст., а також окремі сюжети про боротьбу партії більшовиків за демократизацію народної освіти [22].

Але необхідно зазначити, що в цей період у радянській історіографії спеціальних і навіть фрагментарних робіт, у яких би комплексно

досліджувалась історія виникнення та діяльність українських національних молодіжних організацій, не було.

Роботам радянських істориків 50-х – 70-х років про революційний і національний рух молоді кінця ХІХ – початку ХХ ст. в Україні були властиві ідеї про визначальну роль у них РСДРП(б). Саме тому боротьба молоді, селян і робітників подавалась у них як практична реалізація політичного курсу РСДРП під її прямим керівництвом. Вплив же інших політичних партій, організацій і класів на події замовчувався або фальсифікувався, внаслідок чого їх відображення в науковій історичній літературі не відповідало дійсності. У них наведені поодинокі дані про суспільно-політичний рух студентів і учнів навчальних закладів України.

У період від 1950-х до 1970-х років радянська історіографія виявила підвищену увагу до українського молодіжного і військового руху. В цілій низці праць одержала поширення думка про вплив українського молодіжного військового руху на хід революції в Україні, відзначалися окремі факти про роль молоді у революційних процесах. Можна відмітити, зокрема, монографію П.Голуба [23], де він спирається на колосальний архівний матеріал, і містить важливу інформацію про український військовий рух та цінні кількісні характеристики українізації російської армії. Цю проблему порушує А.Ткачук у своїй статті “Крах спроб Центральної Ради використати українізовані військові формування в 1917 році” [24], у якій він на основі документальних джерел висвітлював події, пов’язані з українізацією частин російської армії. Автор розглядає революційні процеси на фоні боротьби різних політичних партій за впливи на армію. Формування національних українізованих частин кваліфіковане як “боротьба демократичної та реакційної течії”. Прагнення до створення української державності та спроби українізації частин автором подано як захист інтересів української буржуазії в особі Центральної Ради.

Із чітким ідеологічним підтекстом написана робота Е.Грекулова про співвідношення церкви, самодержавства і народу в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Головна ідея праці полягає у доведенні реакційної ролі духовенства у житті суспільства, його участі у придушенні національного руху народів Російської імперії та боротьбі з революціонерами [25]. Звичайно, така оцінка ролі духовенства в житті суспільства тільки частково відповідала дійсності, серед нього було чимало людей, які підтримували національні сили України, захищали право українського народу на власну культуру і мову, що було доведено рядом сучасних дослідників.

Отже, у 1950-1970-х рр. в умовах панування комуністичних ідеологічних догм питання про роль молодіжних формацій у національно-визвольних змаганнях окремо не вивчалось.

У 80-ті роки радянські дослідники доповнюють коло робіт, що характеризують епоху виникнення і діяльність молодіжних осередків у громадських і приватних вищих навчальних закладах, дослідження, присвячені першій російській революції. Акценти її впливу на культурні процеси в Україні виділені в роботі В. Кизченка [26]. Автор дотримується точки зору про визначальний вплив революційної боротьби робітників і селян на втягування в

неї демократичної частини студентства й учнів середніх навчальних закладів. У цьому виявлялась явна недооцінка ролі інтелігенції та абсолютизація значення робітників і селян у житті суспільства. На жаль, за рамками уваги автора залишилася галузь вищої освіти.

В роботі Є.Тарасова про життєвий шлях М.Подвойського наводяться важливі дані про суспільно-політичне життя семінаристів Чернігівської семінарії наприкінці XIX ст. Зіставляючи їх з іншими даними, можна уточнити вплив Чернігівської громади та соціал-демократичних ідей на місцевих семінаристів [27].

Проблема політизації й активізації молодіжного руху частково розглядається в монографії А.Ушакова про революційний рух демократичної інтелігенції Росії в 1895-1904 рр. У ній наведені окремі дані про студентів і учнів середніх навчальних закладів України за академічні права і політичні свободи. Правда, уся увага в монографії звернута на ту молодь, яка обстоювала ідеї РСДРП, а про прихильників українських політичних сил навіть не згадується, що не дає повного й об'єктивного уявлення про досліджувану нами тему [28].

З початку 1990-х років розпочався новий етап у розвитку історіографії суспільно-політичних рухів рубежу XIX – XX століть. Цей етап характеризується новими концептуальними підходами до аналізу й оцінки ролі молоді і студентства в розвитку суспільства, появою фундаментальних досліджень з історії молодіжного руху в Україні [29]. Основною причиною сплеску інтересу дослідників молодіжного руху стало виникнення великої кількості формальних і неформальних молодіжних об'єднань в структурі українського суспільства.

Велике значення для дослідження проблеми зародження і становлення ідеї національного самовизначення українського народу з кінця XIII впродовж XIX і до початку XX століття має праця Л.Мельника «Утвердження ідеї українського національного самовизначення» [30]. Дослідник вважає, що цей процес спирався на вироблення й утвердження національної концепції історії України.

Пізнавальне значення при дослідженні теми має робота Г.Касьянова про українську інтелігенцію на рубежі XIX – XX ст. Її положення дозволяють краще зрозуміти соціально-політичний портрет молоді України, причини їх реакції на гострі проблеми тогочасності [31].

Своєрідним рубежем у переосмисленні істориками закономірностей і особливостей суспільно-політичного руху в Україні початку XX ст. стала середина 90-х років. На цей час учені вже опрацювали значний масив заборонених раніше матеріалів, виробили нову методикау їх дослідження і приступили до видання солідних наукових праць, які частково стосуються і досліджуваних нами проблем.

У нарисах з історії української соціал-демократії початку XX ст. В.Головченка фактично розглядається її партійна еволюція протягом 1900 – 1914 рр. Даних про безпосередню участь молоді в діяльності РУП – УСДРП у

роботі мало, але вона сприяє встановленню їх зв'язків із певними політичними силами [32].

Безпосереднє відношення до теми дисертації має колективна праця В.Колесника, О.Рафальського, О.Тимошенко про національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини 1900-1907 рр. В роботі з максимальною об'єктивністю та з урахуванням досягнень історичної науки на кінець 90-х років ХХ ст. розкривається історія становлення та діяльності українських політичних партій Наддніпрянщини зазначеного періоду. Крім того, у ній вміщені матеріали про зміни тактики й стратегії політичних партій після третьочервневого перевороту 1907 р., а також їх ставлення молоді [33].

Досить важливою для розкриття теми нашої статті є колективна монографія співробітників Інституту історії України НАН України під редакцією професора В.Сарбея про "українське питання" в Російській імперії. Її матеріали дозволяють визначити загальну картину суспільно-політичного життя України досліджуваного періоду, насамперед розвиток української видавничої справи, українські культурно-освітні організації, боротьбу студентства за національні права України, виникнення і діяльність українських політичних партій, каральну систему царизму, громадські організації великоросійських шовіністів тощо [34].

Грунтовними є дослідження Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр., здійснені О.Мироненком [35].

Першою спробою узагальнення історії українського національного руху ХІХ – початку ХХ ст. стала монографія під редакцією В.Сарбея. Правда, роль студентства й учнівської молоді в українському русі цього періоду в ній спеціально не розглядалась. Є тільки розрізнені факти їх участі у створенні селянських союзів [36]. Монографія стимулювала дальшу наукову розробку заявленої у ній проблеми, у тому числі й обраної нами теми.

Окремі фрагментарні дані з досліджуваної нами теми наведені у монографії В.Головченка про еволюцію української соціал-демократії на початку ХХ ст. Автор торкається питань зародження перших гуртків самоосвіти серед студентської і шкільної молоді наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., участі її у перших діях РУП. У монографії згадується діяльність студентів і учнівської молоді у революції 1905-1907 рр. на боці РУП і Спілки, її форми, розмах, територіальні рамки. Наведені дані дозволяють простежити еволюцію суспільно-політичної позиції молоді протягом досліджуваного періоду, і, таким чином уявити ставлення молоді інтелігенції до різних проблем імперії на початку ХХ ст. [32].

У сучасній суспільно-політичній і історичній літературі точаться дискусії щодо визначення поняття національна ідея. У цій полеміці висловлюється багато варіантів, підходів та суперечок, в основному навколо складових цього поняття, його змісту та ролі в державотворчому процесі. Окреслено підходи до визначеної проблеми містяться у працях вітчизняних дослідників. М. Розумний у своєму есе «Національна ідея: етапи розвитку». робить спробу окреслити етапи розвитку національної ідеї, і пояснити філософський зміст цього явища

[37]. В. Солдатенко і Ю. Левенець у спільній монографії «Українська ідея. Історичний нарис» виходять із того, що національна ідея це "мета існування нації, з'ясування її історичного призначення, створення системи ціннісних орієнтацій, у якій необхідно враховувати, як загальнолюдські принципи та уявлення, так і специфічні, властиві кожному окремому індивіду для визначення своєї ролі та місця серед інших націй" [38]. У дослідженні О.Пашкової «Національна ідея, теоретичний аналіз змісту, поняття», на основі визначень сучасних дослідників, робиться більш змістовне визначення цього поняття, і одночасно вона виділяє складові змісту національної ідеї [39]. Визнаючи цінність названих досліджень, ми вважаємо, що в них автори не проводять чіткої межі між теоретичним і історичним змістом поняття національна ідея, і не окреслюють хронологічну межу етапів розвитку цього явища, не в достатній мірі звертається увага щодо процесу формування історичного змісту української національної ідеї.

Так, у статті "Передумови зародження української національної ідеї" [40] автори Ю.Сиволюб та В.Солдатенко намагаються окреслити передісторію української національної ідеї, започатковують системне вивчення тих об'єктивних і суб'єктивних передумов і чинників, сукупність яких і спричинила у кінцевому підсумку до виникнення української ідеї як могутньої сили формування і розвитку української нації.

Вивченням окремих аспектів молодіжної проблеми почали займатися вчені: історики, соціологи, політологи, психологи тощо. В.Ленак започаткував дослідження проблеми формування та діяльності студентських осередків в українському національному відродженні. М.Палієнко у своїй статті досліджував діяльність громад в українському русі, акцентуючи увагу на діяльності Київської громади, зробив спробу проаналізувати польський вплив на студентський рух. Матеріали статті розширюють знання про участь молоді у суспільно-політичному житті України на рубежі XIX – XX ст. [41].

Загалом, позитивно оцінюючи вказані праці, зазначимо: по-перше, малу географію наукових пошуків, які обмежуються Харківським і Київським університетами, по-друге, значна більшість публікацій започатковує питання в постановочному плані.

Аналіз студентського контингенту громадських і приватних вузів представлені в історіографії лише фрагментарно в дослідженнях, присвячених студентству кінця XIX – початку XX століть, що вийшли лише в останні роки. В працях української дослідниці Н.Левицької [42] аналізується матеріальний стан, проблеми і соціальний склад студентства у XIX – на початку XX ст. На основі дослідження правил для студентів та постанов міністерства можна з'ясувати основні джерела поповнення студентського контингенту громадських і приватних вищих навчальних закладів. Головний висновок, до якого приходять фахівець, полягає в тому, що при прийомі в державні вузи діяли станові обмеження. Вони стосувалися вихідців із демократичних верств суспільства, жінок, представників національних меншин, студентів, виключених з університетів за участь у політичній діяльності. Представники саме цих верств склали основу студентського контингенту навчальних

закладів. Авторка досліджує роль земляцтв у формуванні організаційних структур студентського руху і стисло робить екскурс у розвиток національної ідеї серед молодіжних українських гуртків.

У статті А.Катренко “Українські молодіжні гуртки й організації 80-90х рр. XIX ст.”[43] розглядається питання еволюції молодіжного руху, його радикалізація та політизація. Також автор приділяє достатньо уваги розвитку національної ідеї в молодіжному середовищі.

Автор статті “Молодіжний рух України: історія і сучасність” [44] стверджує, що історія молодіжного руху України має глибокі корені, але вивчення проблеми знаходиться в зародковому стані. Він намагається дати короткий історичний огляд молодіжного руху України, а також проаналізувати його нинішній стан.

Особливої уваги потребує дослідження першої загальноукраїнської політичної організації. С. Наумов і Т.Геращенко у своїх статтях “Братство тарасівців” [45] і «Братерство тарасівців» [46], незважаючи на протилежність думок щодо основної програми, авторства, суспільно-політичної орієнтації членів організації, він намагається об’єктивно підійти до оцінки діяльності братства.

Певний матеріал, близький за тематикою до нашого вивчення, вміщено у другому випуску наукового збірника про проблеми історії України XIX – початку XX ст. На нашу увагу тут заслуговують статті О.Реєнта про нагальні проблеми дослідження українсько-польських зв’язків, А.Заводовського про зародження і діяльність періодичних видань РУП-УСДРП на початку XX ст. [47].

Визначений інтерес становлять і дослідження з історії українських військових з’їздів 1917 року О.Щусь [48], реконструкція Я.Тинченком подій першої українсько-більшовицької війни [49]. Сучасні історики впритул підійшли до достатньо повного відтворення біографій визначних генералів та офіцерів українського війська доби національно-визвольних змагань.

У працях В.Голубка [50] та Р.Зінкевича [51] розкривається процес українізації російської армії у 1917 році та військова політика Центральної Ради, що має значення при вивченні досліджуваної теми.

В окрему групу авторами виділені праці закордонних дослідників. Серед істориків діаспори слід виділити дослідження В.Зарицького [52]. Багатогранні праці автора розкривають широкий спектр проблем, що вирішувався в роки революції 1917-1920 рр. Ці роботи розкривають політичне кредо, прагнення і практичну діяльність провідників різноманітних політичних таборів, спрямовану на створення української державності. До важливих досягнень цього часу можна віднести дослідження початкового етапу формування військової політики Центральної Ради в контексті боротьби з альтернативною військовою програмою та діяльністю самостійницьких організацій, які проводили найактивнішу агітацію серед молодіжних військових організацій і формувань. Це питання розглядається в працях П.Мірчука [53] та Р.Млиновецького [54]. Хоча роботи представників діаспори утворюють значний пласт історичної літератури як із питань військового будівництва доби

Центральної Ради, так і щодо участі молоді у цьому процесі, вони в більшості випадків мають історико-мемуарний характер. І це зрозуміло, адже українські автори в еміграції не могли використовувати матеріали, що були зосереджені в архівних фондах Радянської України.

Серед наукового доробку закордонних видань слід виділити роботи: «Вільне козацтво. Ідея озброєного народу в 1917 р. в Україні» [55], Я.Водяного «Виступ вільного козацтва проти москалів на ст. Винниці», К.Смовського «Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія в 1917-1918 рр.», Г.Юртика «Звенигородський Кіш вільного козацтва», Про залучення молоді у створення окремих військових частин та формацій йшлося у спогадах Ю.Липи [56]. Ці роботи розкривають політичне кредо, прагнення і практичну діяльність провідників різноманітних політичних таборів, спрямовану на створення української державності та національних військових формувань.

Значно розширює традиційні знання із проблеми польського національного руху на українських землях другої половини ХІХ – початку ХХ ст. публікація французького вченого Д.Бовуа. Вона базується переважно на працях закордонних авторів і частково матеріалах Центрального державного історичного архіву в Києві. У ній наведені конкретні дані про суперництво російського уряду й прогресивної польської громадськості за вплив на польську молодь. Воно зображено у формах офіційної антипольської політики царизму і таємного навчання польськими патріотами своїх дітей у польських школах, забезпеченні їх навчальною літературою, діяльність нелегальних організацій "Полонія" і "Корпорація" [57].

Загальнопізнавальне значення при дослідженні теми мають підручники та збірники з історії України. Вони у компактному вигляді відображають політичне становище України на рубежі ХІХ – ХХ ст., створення та діяльність політичних партій і організацій, їх програми, ставлення студентства і учнівської молоді до академічних і національних проблем українського народу [58].

Таким чином, стислий аналіз здобутків попередників дозволяє дійти висновків: тема є багатогранною, вона охоплює різні аспекти суспільно – політичного життя в Україні у досліджуваній період. Суттєвим недоліком історіографії молодіжного національного руху є відсутність комплексного дослідження еволюції впливу української національної ідеї на молодіжний рух, специфіки їх діяльності, ролі і місця в історії розвитку українського суспільства. Окремі її аспекти можуть стати предметом подальшого історіографічного вивчення.

Література

1. История Русов или Малой России. – М., 1846.
2. Грушевский М. История Украины – Руси / М. Грушевський. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1991. – 648с.; Его же. Освобождение России и украинский вопрос / М. Грушевський. – Спб., 1907; Его же. Очерк истории украинского народа / М. Грушевський. – К.: Либідь, 1990; Його ж. Дорогою віків / М. Грушевський // 3 біжучої хвилі. – К., 1906; Його ж. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К., 1918. – Т. 1; Його ж. Конституційне питання і українство в Росії / М. Грушевський // Літературно – науковий вісник. – 1905. – Червень; Його ж. Про українську мову і українську справу / М. Грушевський. – К., 1907; Його ж. Українська партія соц.-революціонерів та її завдання / М. Грушевський // Борітеся – поборете. – 1920. – № 1.

3. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу / М.П. Драгоманов // Літ.-публіцист.праці. – Т.2.
4. Франко І. Народники і марксизм / І. Франко // Літературно-науковий вісник. – Кн.6. – 1899.
5. Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради / Б. Мартос // Український історик. - Нью-Йорк-Мюнхен, 1973. – № 3-4 (39 – 40).
6. Костомаров М. Книга Битія Українського Народу / Грабовський С., Ставрояні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., Генеза, 1995; Его же. Исторические монографии и исследования // Собр.соч. – СПб., 1903. – Кн. I. – Т. I.
7. Винниченко В. Відродження нації: (Історія укр. революції, марець 1917 р. – груд. 1917 р.): [В 3 ч.] / В. Винниченко. – К., Відень, 1920. – Ч. 2. – 328 с.
8. Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923 рр. Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1932. – Т. 1. – 437 с.; Його ж. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – К., 1991.
9. Петлюра С. Статті / С. Петлюра. – К., 1993.
10. Артюшенко Ю. Події і люди на моєму шляху боротьби за державу, 1917-1966. / Передм. А Юриняк / Ю. Артюшенко. – [Чикаго]: На чужині, 1966. – 221 с.
11. Галаган М. З моїх споминів / М. Галаган. – Ч. 1. – Львів, 1930. – 342 с.
12. Коллард Ю. Спогади з минулого / Ю. Коллард // Літературно-науковий вісник. – 1931. – Т. 105.
13. Лоський І. Крути. Уривок зі споминів / І. Лоський // Літопис Червоної Калини. – 1932. - № 2.
14. Юртик Г. Звенигородський Кіш вільного козацтва: [Спомини] / Г. Юртик // Літературно – Науковий Вісник. – Львів, 1922. – Кн. 2.
15. Гайдалемівський П. Українські політичні партії. Їх розвиток і програми / П. Гайдалемівський. – Зальцведель: Накладом Української Військової Місії, 1919. – 43 с.
16. Грінченко Б. Народні вчителі і українська школа / Б. Грінченко. – К., 1906. – 32 с.; Його ж. Нова сім'я. Було, є, буде / Б. Грінченко. – К.
17. Садовский В. Русское учительство и украинская школа / В. Садовский // Украинская жизнь. – 1914. – № 1.
18. Гуревич М. Робітничая молодь Одеси в революції 1905 року / М. Гуревич. – Харків, Одеса: Молодий більшовик, 1934. – 53 с.
19. Перельман М. Катеринославська пролетарська і шкільна молодь 1905 року / М. Перельман. – Х.: Молодий більшовик, 1931. – 77 с.
20. Риш Ар. Очерки по истории "Спілки" / Риш Ар // Летопись революции. – 1925. – № 2. – С. 125-173; № 3. – С. 77-107.
21. Титлинов Б.В. Молодежь и революция / Б.В. Титлинов. – М. 1924. – 78 с.
22. Константинов Н.А. Очерк истории средней школы. Гимназии и реальные училища с конца XIX в. до Февральской революции 1917 г. / Н.А. Константинов. – М.: Учпедгиз, 1956. – 246 с.
23. Голуб П.А. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 года – февраль 1918 года) / П.А. Голуб. - К.: Гос. Изд-во политической литературы УССР, 1958. – 250 с.
24. Ткачук А. Крах спроб Центральної Ради використати українізовані військові формування в 1917 році / А. Ткачук // Український історичний журнал.-1967. – № 8. – С. 75-84.
25. Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ / Е.Ф. Грекулов. – М.: Изд-во Наука, 1968. – 182 с.
26. Кизченко В.И. Первая российская революция и культурный процесс на Украине / В.И. Кизченко. – К.: Наукова думка, 1984. – 187 с.
27. Тарасов Е.П. Н.И. Подвойский (1880 – 1948) / Е.П. Тарасов. – Ярославль: Книжное издательство, 1957. – 74 с.

28. Ушаков А.В. Революционное движение демократической интеллигенции в России. 1895 – 1904 / А.В. Ушаков. – М.: Мысль, 1976. – 234 с.
29. Антонович М. З історії громад на рубежі 1850 – 1860-х років / М. Антонович // Київська старовина. – 1998. – №2; Левицька Н.Д. Академічний студентський рух в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / Н.Д. Левицька. – К.: ТОВ "Міжнар. фін. агенція", 1998. – 47 с.; Молодіжний рух України: історія і сучасність / Барабаш В.В., Булавін О.О., Головатий Н.Ф. Головонько В.А. та ін. – К., 1993; Химиця Н.О. Становлення системи національної військової освіти в Україні (1917-1918 рр.) / Н.О. Химиця // Вісник Державного університету "Львівська Політехніка" "Держава та армія" – Львів, 2000. – № 408. – С. 55-60; Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостной к России капиталистической. / АН СССР, Ин – т ист. СССР / Р.Г. Эймонтова. – М.: Наука, 1985. – 351 с.
30. Мельник Л.Г. Утвердження ідеї українського національного самовизначення / Кінець ХУІІІ – початок ХХ ст. / Конспект лекцій / Л.Г. Мельник. – К.: НМК ВО, 1992.
31. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст. Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.
32. Головченко В. Від "Самостійної України" до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. / В. Головченко. – Харків: Майдан. Видавничо-поліграфічна фірма, 1996. – 189 с.
33. Колесник В.Ф. Шляхом національного відродження. Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини 1900 – 1907 рр. / В.Ф. Колесник, О.О. Рафальський, О.П. Тимошенко. – К.: Стило, 1998. – 226 с.
34. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Колективна монографія в трьох частинах. – К., 1999.
35. Мироненко О.М. Українське державотворення. Словник-довідник / О.М. Мироненко, Ю.І. Римаренко.
36. Сарбей В.Г. Національне відродження України / В.Г. Сарбей. - Т.9. - К.: Альтернатива, 1999.
37. Розумний М. Національна ідея: етапи розвитку. Есе присвячене найсуперечливішій гуманітарній проблемі України / М. Розумний // Наука і суспільство. – 1996. - №1-2.
38. Солдатенко В.Ф. Українська ідея: історичний нарис / В.Ф. Солдатенков та ін. - К.: Наукова думка, 1995. – 129с.
39. Пашкова О. Національна ідея: теоретичний аналіз змісту поняття / О. Пашкова // Нова політика. – №5. - 2000.
40. Сиволоб Ю.В. Передумови і зародження української національної ідеї / Ю.В. Сиволоб, В.Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. - № 2,3. - 1994.
41. Палієнко М. Київська стара громада в Суспільному та науковому житті України. (Друга половина XIX – початок XX століття) / М. Палієнко // Київська старовина. – 1998. – №2.
42. Левицька Н.Д. Студентство України на зламі століть / Н.Д. Левицька // Історія України №17, №19, травень 1998 р. С. 1 – 3; 6; Її ж. Академічний студентський рух в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / Н.Д. Левицька. – К.: ТОВ "Міжнар. фін. агенція", 1998. – 47 с.
43. Катренко А. Українські молодіжні гуртки і організації 80 – 90 рр. XIX ст. / А. Катренко // Історія України. - №23-24. - червень 2000.
44. Молодіжний рух України: історія і сучасність / Барабаш В.В., Булавін О.О., Головатий Н.Ф. Головонько В.А. та ін. – К., 1993.
45. Наумов С.О. Братство тарасівців / С.О. Наумов // Український історичний журнал. - №5. - №6. – 1999.
46. Геращенко Т. "Братерство тарасівців" у спогадах і документах / Т. Геращенко // Розбудова держави. – 1996. – №1.
47. Заводовський А.А. Шляхи становлення та причини кризи української преси Наддніпрянщини в 1905 – 1908 рр. / А.А. Заводовський // Проблеми історії України XIX –

початку ХХ ст. Збірник наукових праць відділу історії України. – К.: Інститут історії України XIX – початку ХХ ст. – 2000. – С. 207 – 216.

48. Щусь О.Й. Всеукраїнські військові зїзди. (Історичні зошити). АН України. Ін-т історії України / О.Й. Щусь. - № 7 – 86 с.

49. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна 30(17) грудня 1917 р. – 3 травня 1918 року / Я. Тинченко // Генеза. – К., 1994. – №1. – С. 158 – 176.

50. Голубко В. Армія УНР. 1917-1918: Утворення та боротьба за державу / В. Голубко. – Л.: Кальварія, 1997. – 275 с.

51. Зінкевич Р.Д. Український національний рух в армії доби Центральної Ради та визвольних змагань українців в 20-30х рр. ХХ ст. / Р.Д. Зінкевич // Національно-визвольна боротьба 20-50-х рр. ХХ ст. в Україні. Київ – Львів, 1993. – С. 81-91.

52. Зарицький В. Крутянська подія / В. Зарицький. – Чікаго: Друкарня Вол. Бернацького, 1972. – 58 с.

53. Мірчук П. Від другого до четвертого Універсалу / П. Мірчук. – Торонто: Гомін України, 1955. – 70 с.; Його ж. Відродження великої ідеї. (скорочено, підготував Ярослав Орос) / П. Мірчук // Старожитності №4, 11 вересня 1992; Його ж. Українська державність 1917-1920 / П. Мірчук. – Філадельфія, 1967. – 400 с.; Його ж. Українсько-московська війна (1917 – 1919) / П. Мірчук. – Торонто: Ліга Визволення України, 1957. – 80 с.

54. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань, 1917-1918 рр.: (Про що “історія мовчить”): [У 2 т.] / Р. Млиновецький. – 2-е вид., перегл. і знач. допов.– Торонто, 1970 – 1973. – Т. 1. – 1970. – 568 с.

55. Вільне козацтво. Ідея озброєного народу в 1917 р. в Україні. Дослівний передрук зі “Студентського Шляху” (ч.78). – Львів, 1934. – 30 с.

56. Липа Ю.Одеська “Січ” / Ю. Липа // За державність. – Каліш, 1935. -36.5.

57. Бовуа Д. Російсько-польська війна за освіту в Україні (1863 – 1914 рр.) / Д. Бовуа // Пам’ять століть. – 2001. – № 5. – С. 42 – 70.

58. Борисенко В.И. Курс Української історії / В.И. Борисенко. - К.: Либідь. 1996. – 615с.; Войцеховський І. Історія України в особах XIX – ХХ ст. / І. Войцеховський. - К.: Україна, 1995; Голубець М. Велика історія України / М. Голубець. - У 2-х т. - Т.-2. - К.: Глобус, 1993; Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923 рр. Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1932. – Т. 1. – 437 с.; Історія України. Документи. Матеріали. К.: Наук. думка, 2001. – 366 с.; Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. - К., 1991.

Михайлюк В.П., Бельдюгин В.А. Молодежь в контексте борьбы за реализацию украинской национальной идеи (вторая половина XIX – начало XX ст.): историография проблемы.

Проанализированы историографические наработки учёных относительно истории молодёжного и студенческого движения в Украине во второй половине XIX – в начале XX в.

Ключевые слова: *молодёжь, студенческое движение, историография, национальная идея.*

Mikhaylyuk V.P., Bel'dyugin V.A. Young people in the context of fight for realization of Ukrainian national idea (second halve of XIX – the beginning of XX century): historiography of problem.

The historiography revisions of scientists in relation to history of youth and student motion in Ukraine in the second halve of XIX – the beginning of XX century are analyzed.

Key words: *young people, student motion, historiography, national idea.*

**ІНФОРМАЦІЙНЕ НАПОВНЕННЯ ТА ПРОБЛЕМАТИКА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ВЕБ-РЕСУРСІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ**

У статті аналізуються інформаційне наповнення та проблематика історії України на веб-сайтах української діаспори. Визначається їх важлива роль як джерельної бази вивчення життя українців за кордоном та внесок у розвиток української історичної науки.

Ключові слова: українська діаспора, веб-ресурси, сайт, портал.

В умовах комп'ютеризації веб-ресурси української історії є важливим засобом збереження національної пам'яті української еміграції. Вони є загальним вираженням погляду діаспори на історію батьківщини своїх предків, дозволяють їй осмислити своє місце в українській історії та роль України у світовому історичному процесі. Проте мережеві ресурси історії України української діаспори ще не виступали предметом окремого наукового дослідження.

Метою статті є аналіз інформаційного наповнення та проблематики історії України веб-сайтів української діаспори.

Відповідно до інституційної організації та специфіки подачі українознавчої інформації у Мережі, еміграційні інтернет-ресурси умовно можна умовно поділити на 3 підгрупи: веб-сайти діаспорних навчальних і наукових установ й організацій; інформаційно-аналітичні веб-ресурси (у тому числі тематичні історичні веб-сайти, електронні версії українських діаспорних періодичних видань, електронні інформаційні видання); інтернет-сайти різних форм громадських об'єднань української діаспори за кордоном.

Основною проблематикою діаспорних інтернет-ресурсів є історія самої української еміграції починаючи з кінця ХІХ ст., а також її нинішнє життя у різних країнах світу. Друга найпоширеніша проблематика – Голодомор в Україні 1932–1933 рр., яка особливо отримала розповсюдження у Мережі після прийняття Верховною Радою України Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» № 376-V від 28 листопада 2006 р. Важливою для діаспорних веб-сайтів є також історія української державності ХХ ст., зокрема діяльність українських національних військово-політичних формувань в період Другої світової війни. На нашу думку, її наявність можна пояснити самими причинами міграції. Багато представників української діаспори емігрувало у міжвоєнний період, на завершальному етапі Другої світової війни не лише з соціально-економічних причин, а й виключно з політичних мотивів. Це як активні учасники українського національного руху опору, члени їх сімей, так і їх прихильники тощо.

На сьогодні серед першої підгрупи діаспорних інтернет-ресурсів виділяються веб-сайти Канадського інституту українських студій (КІУС) [1], Наукового товариства ім. Шевченка у США [2], Українського наукового інституту Гарвардського університету [3], Української вільної академії наук у США [4], Форуму дослідів історії УПА «Літопис» [5], а також мережеве представництво видавництва «Літопис УПА» «Літопис УПА онлайн» [6].

Специфіка діаспорних інтернет-сайтів навчальних та наукових установ і організацій полягає у тому, що тут, окрім загальної інформації, містяться тематичні розділи та рубрики, на яких подається інформація про їх видавничі проекти, які стосуються, у тому числі, й історії України. Крім того, на окремих веб-ресурсах, зокрема на інтернет-сайті електронного видання Форуму дослідів історії УПА, представлені наукові дослідження та джерельні матеріали, базою для створення яких стали як українські, так й іноземні архіви. Часто серед опублікованих робіт не лише праці еміграційних та іноземних учених, а й сучасних українських дослідників.

Один із найпотужніших центрів вивчення українознавчої тематики за кордоном – Канадський Інститут українських студій (The Canadian Institute of Ukrainian Studies), заснований у 1976 р. при Альбертському університеті м. Едмонтон. Інститут проводить дослідницьку і видавничу діяльність про Україну та українську діаспору. У 2003 р. КІУС заснував однойменний англomовний веб-портал [1], де на сьогодні представлена загальна інформація про Інститут, основні напрямки його діяльності, гранти та стипендії тощо.

В окремому блоці «Центри та програми» [7] містяться тематичні розділи наукових центрів та програм, зокрема розділ «Друк КІУС» [8], у якому представлена бібліографія та анотація близько 50 видавничих проектів Інституту, присвячених історії України: окремі томи англomовного варіанту праці М. Грушевського «Історія України-Русі»; книги І. Шевченка «Україна між сходом і заходом: нариси з історії культури до початку XVIII століття»; В. Кучабського «Західна Україна у конфлікті з Польщею та більшовизмом, 1918–1920» та інші. У більшості випадків анотація супроводжується електронними версіями опублікованих у різних періодичних виданнях статтями-рецензіями відповідних праць. Опис книг доповнює інформація про ціну видання, оскільки через ресурс є можливість його придбати. Подібним чином також представлена бібліографія (за винятком статей-рецензій) «Журналу українських студій» за період 1976–2007 рр. [9]. Інформація про тематичні видавничі проекти КІУС, у тому числі з української історії, розміщена також у деяких інших розділах блоку, зокрема в розділі «Програма досліджень з питань релігії та культури» [10], та інших. На ресурсі у тематичному розділі «Новини та події» також присутні повнотекстові електронні версії україномовних та англomовних Бюлетенів КІУС за період 2003–2009 рр. та деяких інших матеріалів [11].

Зусиллями науковців КІУС за окремою електронною адресою «www.encyclopediaofukraine.com» реалізований масштабний проект «Інтернет-енциклопедія України» («Internet Encyclopedia of Ukraine») [12]. Вона була створена на основі п'ятитомної фундаментальної англomовної Енциклопедії України, яка вийшла друком в Торонтському університеті протягом 1984–1993 рр. В Інтернет-енциклопедії подана довідкова ілюстрована інформація про найрізноманітніші аспекти буття українського народу, в тому числі й про його історію.

Українська історична проблематика широко присутня також на двомовному (англійською та українською мовами) веб-сайті (відкритий у

1997 р.) Наукового товариства ім. Шевченка у США (Shevchenko Scientific Society, inc.) [2]. Окрім традиційної інформації про наукові видання Товариства, серед яких ряд досліджень з історії України, що знаходяться у вільному продажі (Р. Ліндхайм, Д. Лакій «На шляху інтелектуальної історії України: антологія української думки від 1710 до 1995 рр.», Торонто, Буфало, Лондон, 1995; Л. Соневицький «Студії з історії України», Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1982 та інші [13]), у розділі «Інформаційні бюлетені» [14] містяться відомості про круглі столи («Українські архіви в Америці», 19 листопада 2005 р.; «Журнал «Сучасність» та українське інтелектуальне життя на еміграції 60–80 рр.», 7 жовтня 2007 р.; «Україна після Президентських виборів 2010: результати та перспективи», 10 квітня 2010 р. та інші); наукові конференції («Михайло Грушевський: життя і діяльність (у 70-ліття смерті)», 2 квітня 2005 р.; «До 70-річчя проголошення Незалежності Карпатської України», 14 березня 2009 р. та інші); електронні версії текстів окремих повідомлень (С. Кульчицький «Реконструкція механізму Голодомору в Україні», 12 квітня 2008 р.; В. Мезенцев «Садиба гетьмана Мазепи в Батурині у світлі нових досліджень», 6 лютого 2010 р. та інші) тощо, які супроводжуються фоторепортажами. У тематичному розділі «Періодика та книги онлайн» представлені електронні повнотекстові версії 182 чисел українського еміграційного часопису «Вісник Союзу визволення України» (Відень) за 1914–1917 рр. та збірника наукових праць «Конотопська битва 1659 року» (К., 1996) [15]. На сайті також розміщена бібліографія англomовних видань, присвячених Голодомору 1932–1933 рр.

Значним за інформаційним наповненням є тематичний розділ «Архів», у якому у 8 частинах-течках представлені архівні матеріали, об'єднані темою «Архів Колективізації, райони Кам'янський, Криничанський, Солом'янський та Васильківський Дніпропетровської округи 1928–1935 (документи штучного голоду, 1933)». Це оцифровані 373 одиниці зберігання, які хронологічно охоплюють період 1928–1935 рр. (за винятком течки № 8) й віддзеркалюють діяльність адміністративних та партійних органів ряду районів Дніпропетровської округи УРСР. За своїм змістом вони пов'язані з періодом колективізації у східних областях України, показують різку картину суспільно-економічних перетворень цієї доби. Документи поділяються на оригінали, копії й відписи, як машинодруки, так і рукописи. У 1952 р. Товариство викупило архів у мешканця м. Бірмінгем Г. Махова [16].

Важливим інтернет-проектom Наукового товариства ім. Шевченка у США є веб-сайт Центру демографічних і соціоекономічних досліджень українців у США [17], який був утворений при Товаристві з метою вивчення різних аспектів життя української діаспори у США. На ресурсі, зокрема, представлена інтегрована база даних, яка включає статистику, дані переписів, різні аспекти аналізу американського соціуму у контексті суспільного життя української етнічної меншини.

На ряді інтернет-сайтів діаспорних навчальних й наукових установ та організацій, окрім загальної інформації, подаються переважно дані про їх науково-видавничі проекти. Так, на англomовному веб-сайті (заснований

Гарвардським університетом у 1999 р.) Українського наукового інституту Гарвардського університету (Harvard Ukrainian Research Institute) [3] міститься інформація про публіцистично-видавничу діяльність установи, у тому числі серію українських студій, присвячених Голодомору [18]. Інформація про видавничу діяльність, серед якої публікації з українознавчої проблематики, містить веб-сайт Української вільної академії наук (Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US, Inc.), який був заснований Академією у 2001 р. [4]. У тематичному розділі «Публікації» [19] подана бібліографія видань членів Академії за 2000–2001 рр. На веб-сайті «Літопис УПА онлайн» [6] подається повний каталог книг видавництва «Літопис УПА», а також публікації деяких інших видавництв.

Електронне видання Форуму дослідів історії УПА «Літопис» [5], відповідальним редактором якого є Є. Штендера (у минулому відповідальний редактор багатотомного проекту «Літопис УПА»), повністю присвячене проблематиці українського національного руху опору. Адже Форум поставив перед собою мету публікації джерел, досліджень та мемуарів, присвячених у першу чергу історії ОУН-УПА.

Структурно інформаційне наповнення веб-ресурсу представлене 2 частинами: 8 номерів «попереднього випуску» електронного квартальника Форуму дослідів історії УПА (2000–2002 рр.) та його «Нова серія». У попередніх 8 випусках електронного видання розміщені дослідження діаспорних (П. Содоль, Є. Штендера) та українських учених (Ю. Шаповал), документи (у номерах із 6 по 8 опубліковані лише документи) та мемуари учасників подій, присвячені діяльності ОУН-УПА. Інша група матеріалів, документів про УГВР і УПА, статті й промови про УПА, переслідування греко-католиків тощо представлені у тематичному розділі «Нова серія» рубриками «Капелян Михайло Горошко» та «Українські вояки на теренах Франції».

Інформаційно-аналітичні діаспорні веб-ресурси, на яких присутня українська історична проблематика, окрім окремих сайтів, представлені також кількома тематичними історичними веб-сайтами, які переважно присвячені Голодомору 1932–1933 рр. в Україні; електронними версіями українських діаспорних періодичних видань та сайтами електронних інформаційних видань.

Найбільш поширеними діаспорними інформаційно-аналітичними мережевими ресурсами є портали «UkieTalks.com» [20], «ArtUkraine.com» [21], «Ukemonde» [22], «InfoUkes» [23]. Окрім широкого висвітлення суспільно-політичного та економічного життя в Україні, становища української діаспори в різних країнах світу, на цих ресурсах присутні тематичні розділи з української історичної проблематики, значна кількість гіперпосилань на тематичні діаспорні та українські веб-сайти. Так, на сайті «Ukemonde» присутні кілька тематичних розділів з української історії: «Голодомор», «Герої України», «УПА – (Українська Повстанська Армія)», «Чорнобиль». Тут подається відповідна тематична інформація як довідкового характеру, так і публіцистичні статті та наукові дослідження, головним чином, еміграційних авторів. Значний як за проблематикою, так і за інформаційним наповненням є тематичний розділ «Історія» [24] інтернет-порталу «InfoUkes». У розділі представлено тематичні

рубрики та підрубрики, на яких крізь призму наукових статей, окремих документів, ілюстративного матеріалу подається широка панорама української історії, починаючи від дохристиянських часів до новітньої доби. У розділі також розміщується електронна версія книги В. Г. Буткевича «Хто має право на Крим?» (1992). Тематичний розділ, присвячений Голодомору, містить також сайт-каталог мистецьких ресурсів «ArtUkraine.com» [25].

На сьогодні діаспорні тематичні історичні веб-ресурси представлені лише рядом сайтів, які присвячені Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Їх характерною ознакою, як і тематичних розділів, присвячених Голодомору, інших діаспорних веб-ресурсів, є думка про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид українського народу та його штучний характер. Саме ж слово «геноцид» по відношенню до цих веб-сайтів часто присутнє у їхній назві: «Голодомор: геноцид голодом» («Holodomor: Genocide by Famine») [26], «Голод-геноцид в Україні 1932–1933» («Famine-Genocide in Ukraine 1932–1933») [27] та інші. Їх інформаційне наповнення досить широке і включає як різного роду джерельні матеріали, так і дослідження. Так, зокрема, на веб-сайті «Голод-геноцид в Україні 1932–1933» представлені висновки Комісії Конгресу США з Голоду в Україні (1998 р.); британські дипломатичні звіти про Голод в Україні (1933 р.); публікації кореспондента газети «New York Times» У. Дюранті про ситуацію на Північному Кавказі і в Україні (1933 р.); Постанова Раднаркому УРСР від 6 грудня 1932 р.; Указ Президента України Л. Кучми від 28 листопада 1998 р. № 1310/98 «Про встановлення Дня пам'яті жертв Голодомору»; Звернення Президента України Л. Кучми з нагоди Дня пам'яті жертв Голодомору і політичних репресій 24 листопада 2002 р.; Заява Постійного представника України в ООН В. Єльченка від 2 грудня 1998 р.; Резолюція Світового Конгресу Українців від 24 жовтня 2002 р.; матеріали слухань в Палаті громад (Канада, 1998 р.) та Конгресі США (1998 р.) з нагоди 65-річчя Голодомору; спогади про Голодомор; свідчення очевидців перед Комісією Державного Департаменту США з Голоду в Україні (8 жовтня 1986 р.); посібник В. Курилів «Невідомий Голокост»; фотодокументи газети «Chicago American»; тексти публікації про Голод в Україні; бібліографія; матеріали комісій та комітетів; аудіовізуальні матеріали [28].

Електронні версії українських діаспорних періодичних видань та електронні інформаційні видання представлені за електронними адресами «www.ukrweekly.com» («Український тижневик», США, мова англійська) [29], «www.svoboda-news.com» (український часопис «Свобода», США, мова українська) [30], «www.ov.ottawa-litopys.org» (щомісячник «Оттавський вісник», Канада, мова українська) [31], «www.infoukes.com/newpathway» (український тижневик «Новий шлях», Канада, мови англійська, українська) [32], «www.homin.ca» (тижневик «Гомін України», Канада, мови українська, англійська) [33], «visnyk.ukr.lv» («Вісник» Спілки українців Латвії, Латвія, мова українська) [34], «www.gazetaukrainska.com» (портал для українців Італії «Українська газета», Італія, мова українська) [35], «nadbuhom.free.ngo.pl» (Український часопис Підляшшя «Над Бугом і Нарвою», Польща, мови українська, польська) [36], «www.brama.com» (інформаційна інтернет-служба

«Брама», США, мови англійська, українська) [37], «www.ukrajinciberlinu.wordpress.com» (інтернет-часопис українців Німеччини «Хата скраю», Німеччина, мови українська, німецька) [38] тощо.

На інтернет-сторінках цих видань, окрім іншого, постійно розміщуються статті публіцистичного та науково-публіцистичного стилів, присвячені українській історичній проблематиці (на веб-сайтах періодичних видань – їх електронні версії), зокрема історії української еміграції у різних країнах, української державності тощо. Так, наприклад, на сайті «Вісника» Спілки українців Латвії розміщені два тематичні розділи «Спілка» та «Діаспора», у яких, відповідно, відображено історію створення Спілки українців у Латвії та історію української діаспори в латвійській державі [34]; на веб-ресурсі інформаційної інтернет-служби «Брама» у відповідних розділах представлена хронологія основних подій історії України, матеріали з історії українських традицій [37] тощо. Тому головну тематику цієї групи веб-ресурсів можна проілюструвати словами редактора блог-часопису «Хата скраю» О. Самборської по відношенню до власного інтернет-видання, але які можуть бути віднесені і до інших: «...збирає інформацію з усіх ділянок українського громадського, релігійного, культурного життя... з метою відтворення образу української діаспори в сучасному моменті. В центрі уваги знаходиться тема діаспорського життя і пошуки діаспорської тотожності в сучасному часовому і буттєвому розрізі» [39].

Перевага електронних версій відповідних друкованих періодичних видань та, власне, електронних інформаційних видань у тому, що тут читачі мають змогу постійно залишати свої коментарі з приводу певних публікацій та брати участь в опитуваннях з приводу важливих подій суспільно-політичного, економічного та культурного життя в Україні.

Іноді на цій групі інтернет-ресурсів, зокрема на веб-сайтах електронних версій періодичних видань, реалізуються окремі проекти редакцій з української історичної проблематики. Так, на сайті щомісячника «Оттавський вісник» представлений перший документальний фільм про Голодомор в Україні 1932–1933 рр. «Незнаний голод» (1983 р.) канадського режисера Т. Гукала. Стрічка побудована на інтерв'ю очевидців та дослідників Голодомору в Україні, зокрема з відомим вченим Д. Мейсом. На сайті фільм представлений у трьох мовних версіях: українській, французькій та англійській [40]. Окремі тематичні розділи (рубрики) про Голодомор присутні й на інших веб-сайтах електронних версій українських діаспорних періодичних видань та електронних інформаційних видань. Окрім того, за електронними адресами «www.ov.ottawa-litopys.org/poshtivkyura» та «www.ov.ottawa-litopys.org/voyaku» представлені відповідно два інтернет-проекти «Українська повстанська армія в поштових листівках» [41] та «Українські військовики в мініатюрі» [42]. Це спільні проекти «Оттавського вісника» та Форуму дослідів історії УПА. Вони ілюстровані значною кількістю фото та мініатюр, які відображають відповідні тематики (поштові листівки УПА різних періодів, історія українського війська від доісторичних часів до сучасної української армії).

Українознавча інформація широко представлена на веб-сайтах різних форм об'єднань української діаспори. Вони у першу чергу зорієнтовані на пересічного користувача, представника діаспори. На таких інтернет-сайтах, головним чином, представлені публіцистичні, науково-публіцистичні, меншою мірою наукові статті, присвячені історії самої діаспори, певним історичним ювілеям, річницям народження та смерті визначних діячів української державності, певним подіям тощо. Тому матеріали, які тут розміщуються, як правило, висвітлюють події досить односторонньо, уникаються дискусійні та суперечливі моменти.

Як уже зазначалося, у першу чергу ці веб-ресурси є важливим джерелом з вивчення історії самої української діаспори в різних країнах (Аргентині, Данії, Італії, Німеччині, Норвегії, Польщі, Португалії, Російській Федерації, США, Угорщині, Фінляндії, Чехії, Швейцарії, Швеції та інших) від першої хвили еміграції з кінця XIX ст. до сьогодення, у тому числі й з організації та діяльності українських еміграційних осередків за кордоном (Конгресу Українців Канади, Ліги Українців Канади, Світового Конгресу Українців, Українського Народного Союзу, Українсько-канадської асоціації громадянських свобод, Української всесвітньої координаційної ради тощо), українського молодіжного життя в еміграції (Пласту, Спілки української молоді) тощо.

Серед найважливішої української історичної проблематики веб-сайтів об'єднань української діаспори, як і ресурсів інших груп, – Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Окремі тематичні розділи або рубрики, присвячені цій події, містяться на більшості ресурсів. Так, окремі розділи про Голодомор мають сайти Ліги українців Канади [43], Союзу українців у великій Британії [44], Спілки українців Португалії [45], Товариства української діаспори у Греції [46] тощо. Тут представлені класичні дослідження Д. Мейса, Р. Сербіна, Р. Конквеста та інших. Причому розглядаються не лише історичні аспекти цієї події, а й сучасні заходи, спрямовані на вшанування жертв трагедії, як в Україні, так і за її межами. Часто історичні події ілюструються відповідним ілюстративним матеріалом (фотографіями, іноді фільмами) та коментарями до нього. Загальний висновок усіх діаспорних інтернет-сайтів об'єднань української діаспори: Голодомор 1932–1933 рр. в Україні – штучна політика радянської влади, спрямована на знищення основної маси українства.

Окрема важлива історична проблематика веб-сайтів об'єднань української діаспори – висвітлення зв'язків, як сучасних, так і в історичній перспективі, країни представників діаспори (Польщі, Росії, Чехії) й України та історичних подій, що стосуються обох сусідніх країн. Зокрема, на сайті Об'єднання українців у Польщі є розділ, присвячений акції «Вісла» [47]. У розділі представлена історична довідка про цю сумнозвісну подію, інформація про відзначення її 60 річниці та гіперпосилання на інтернет-сторінки польських й український друкованих і електронних ЗМІ, у яких висвітлювалися річниця («Dziennik zachodni», «TVP Lublin», «Gazeta.pl», «Radio Katowice», «TVP3 Katowice», «Polskie radio Wrocław», «TVP3 Krakow», «Gazeta wyborcza», «Львівська газета», «Україна молода», «Дзеркало тижня» та інші).

Таким чином, веб-сайти української діаспори є складовою частиною інтернет-ресурсів історії України. У межах кожної з підгруп поряд із наявністю спільної історичної проблематики (історія української діаспори, Голодомору 1932–1933 рр., українського визвольного руху ХХ ст.) існують деякі відмінності в особливостях їх формування та інформаційного наповнення. За винятком окремих сайтів, історична проблематика тут представлена поряд з іншою (зокрема з мовознавчою, літературознавчою тощо). Інформаційне наповнення включає як історіографічну базу, так і джерельні матеріали вітчизняної історії. Водночас історичні дослідження, представлені на діаспорних веб-ресурсах, є важливим внеском у розвиток української історичної науки та джерельною базою вивчення життя українців закордоном.

Література

1. Canadian Institute of Ukrainian Studies : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.ualberta.ca/CIUS>.
2. Shevchenko Scientific Society : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.shevchenko.org>.
3. Harvard Ukrainian Research Institute : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.huri.harvard.edu>.
4. Ukrainian Academy of Arts and Science in the US : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.uvan.us>.
5. Літопис : електронне видання Форуму дослідів історії УПА. – Режим доступу : <http://forum.ottawa-litopys.org>.
6. Litopys UPA online : The website of the chronicles of the Ukrainian Insurgent Army. – Режим доступу : <http://www.litopysupa.com/main.php?pg=0>.
7. Centres and Programs // Canadian Institute of Ukrainian Studies : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.ualberta.ca/CIUS/cius-centres.htm>.
8. CIUS Press // Canadian Institute of Ukrainian Studies : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.ciuspress.com>.
9. Journal of Ukrainian Studies // Canadian Institute of Ukrainian Studies : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.ciuspress.com/journal-of-ukrainian-studies>.
10. Research Program on Religion and Cultural // Canadian Institute of Ukrainian Studies : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.ualberta.ca/CIUS/religion-culture/index.htm>.
11. News and events // Canadian Institute of Ukrainian Studies : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.ualberta.ca/CIUS/announce/CIUSNews.htm>.
12. Internet Encyclopedia of Ukraine. – Режим доступу : <http://www.encyclopediaofukraine.com>.
13. Books for sale // Shevchenko Scientific Society : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.shevchenko.org/bookstore/catalog.php>.
14. Newsletters // Shevchenko Scientific Society : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : http://www.shevchenko.org/users/shevchenko-cgi/webdata_news.cgi?cgifunction=Search.
15. Online Periodicals and Books // Shevchenko Scientific Society : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.shevchenko.org/online.html>.
16. Archives // Shevchenko Scientific Society : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.shevchenko.org/holodomor/index.htm>.
17. Center for Demographic and Socio-economic Research of Ukrainians in the United States : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.inform-decisions.com/ukrstat>.
18. Ukrainian Studies Fund Holodomor Series // Harvard Ukrainian Research Institute : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : http://www.huri.harvard.edu/pubs/holodomor_series.html.

19. Publications // Ukrainian Academy of Arts and Science in the US : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.uvan.us/publications.html>.
20. UkieTalks.com. – Режим доступу : <http://ukietalks.com/site/news.php>.
21. ArtUkraine.com. – Режим доступу : <http://www.artukraine.com>.
22. Ukemonde. – Режим доступу : <http://www.ukemonde.com>.
23. InfoUkes. – Режим доступу : <http://www.infoukes.com>.
24. History // InfoUkes. – Режим доступу : <http://www.infoukes.com/history>.
25. Genocide Gallery // ArtUkraine.com. – Режим доступу : <http://www.artukraine.com/index.php?do=cat&category=genocide>.
26. Holodomor : Genocide by Famine. – Режим доступу : <http://www.holodomoreducation.org>.
27. Famine-Genocide in Ukraine 1932–1933. – Режим доступу : <http://www.faminegenocide.com>.
28. Боряк Г. Інтернет-ресурси документально-публіцистичних матеріалів з проблеми Голодомору / Геннадій Боряк // Офіційний веб-портал Державного комітету архівів України. – Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Resources.php>.
29. The Ukrainian Weekly : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.ukrweekly.com>.
30. Український часопис «Свобода» Українського Народного Союзу : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.svoboda-news.com>.
31. Щомісячник «Оттавський вісник» : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://ov.ottawa-litopys.org>.
32. Ukrainian Weekly Newspaper «New Pathway» : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.infoukes.com/newpathway>.
33. Ukrainian Echo : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.homin.ca>.
34. Вісник : хроніка життя української громади Латвії : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://visnyk.ukr.lv>.
35. Українська газета : портал для українців в Італії : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.gazetaukrainska.com>.
36. Над Бугом і Нарвою : український часопис Підляшшя : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://nadbuhom.free.ngo.pl>.
37. Брама : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : www.brama.com.
38. Хата скраю : інтернет-часопис українців Німеччини : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://ukrajinciberlinu.wordpress.com>.
39. Редакція // Хата скраю : інтернет-часопис українців Німеччини : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://ukrajinciberlinu.wordpress.com/редакція>.
40. Незнаний Голод // Щомісячник «Оттавський вісник» : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://ov.ottawa-litopys.org/holodomor>.
41. Українська повстанська армія в поштових листівках // Щомісячник «Оттавський вісник» : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://ov.ottawa-litopys.org/poshtivkuura>.
42. Українські військовики в мініатюрі // Щомісячник «Оттавський вісник» : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://ov.ottawa-litopys.org/voyaky>.
43. Holodomor. Ukrainian Famine Education // League of Ukrainian Canadians : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : http://www.lucorg.com/holodomor_170.htm.
44. Holodomor 1932–33, the campaign for recognition // Association of Ukrainians in Great Britain : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.augb.co.uk/holodomor-1932-33-the-campaign-for-recognition.php>.
45. Grande Fome da Ucrânia de 1932–1933 // Associação dos ucranianos em Portugal : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : http://spilka.pt/index.php?option=com_content&view=article&id=68%3Agrande-fome-da-ucrania-de-1932-1933&catid=3%3A2009-05-11-20-11-02&Itemid=50&lang=pt.

46. Незгасима свічка українського болю в Афінах: пам'яті жертв голодомору // Українсько-грецька думка: товариство української діаспори в Греції: офіційний веб-сайт. – Режим доступу: http://ukrgrdumka.ho.ua/actiones/2008_holodomor/index.htm.

47. Акція «Вісла» // Związek Ukraińców w Polsce: офіційний веб-сайт. – Режим доступу: http://www.oup.ukraina.com.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=177&Itemid=113.

Мирошник Р.В. Информационное наполнение и проблематика истории Украины веб-ресурсов украинской диаспоры.

В исследовании анализируются информационное наполнение и проблематика истории Украины на веб-сайтах украинской диаспоры. Определяется их важная роль как базы источников изучения жизни украинцев за границей и вклад в развитие украинской исторической науки.

Ключевые слова: украинская диаспора, веб-ресурсы, сайт, портал.

Miroshnyk R.V. Informational Content and Problems of the History of Ukraine on Web Resources of Ukrainian Diaspora.

In the article the informational content of the history of Ukraine on web-resources of Ukrainian Diaspora are analyzed the important role as a base of study of life of Ukrainians abroad and the contribution into the development of Ukrainian History are defined.

Key words: Ukrainian Diaspora, web-resources, site, portal.

УДК 94(477)

Панченкова Н.О.

**АГРАРНЕ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТІЙ
СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Стаття присвячена визначенню місця та ролі аграрного питання в діяльності ПСР на початку ХХ ст.

Ключові слова: есери, аграрний терор, селянські бойові дружини.

На початку ХХ ст. українські землі, що перебували у складі Російської імперії, вступили у добу революційних змін. За короткий термін часу в країні з'явилася значна чисельність політичних партій та суспільних організацій. Особливістю українських земель було те, що тут діяли як суто українські національні, так і загальноросійські партії. Важлива роль у політичному житті тогочасної України належала партіям саме соціалістичної спрямованості. Серед них особливо виділялась загальноросійська партія соціалістів-революціонерів (ПСР).

Вивчення діяльності есерів є науково актуальним з погляду на проведення реконструкції історичного досвіду цієї ліворадикальної партії на початку ХХ ст., а також важливе для виявлення особливостей їх роботи щодо аграрного питання на українських теренах.

Дослідженню проблем діяльності ПСР присвячено чимало наукових праць та статей. Так, найбільш відомими є праці К.Гусева [1], А.Жукова [2], Д.Павлова [3] та ін. Статті С.Сусорова висвітлюють діяльність есерівських організацій саме в Україні [4]. Автор розглядає тенденцію перетворення есерівських груп на кримінальні угруповання у зв'язку з практикою аграрного терору та експропріаційної діяльності. Цінними є також праці К.Морозова [5], Р.Городницького [6] та ін.

Мета даної статті – визначити місце та роль аграрного питання в діяльності ПСР на початку ХХ ст.

Початок ХХ ст. був складним часом для українських земель, що перебували в складі Російської імперії. З одного боку, в країні зросли великі капіталістичні фабрики, заводи, шахти, рудники та інші підприємства, сформувався капіталістичний уклад, а з другого боку, зберігалися царське самодержавство, велике поміщицьке землеволодіння та інші феодально-кріпосницькі пережитки, які сковували розвиток продуктивних сил, гальмували весь суспільний прогрес. Царський уряд, поміщики і чиновницька, бюрократична верхівка з усіх сил прагнули не допустити ніяких радикальних змін, стояли за цілковите збереження старого державного і суспільно-політичного ладу, що прирікало країну на безнадійний застій і прогресуючу відсталість. Поміщицький, капіталістичний і національний гніт поєднувався з політичним безправ'ям трудящих, необмеженою сваволею і поліцейським деспотизмом царського уряду. Усе це робило нестерпним становище народу і надавало соціальним суперечностям особливої гостроти та глибини [7; с. 23].

Не дивлячись на стрімкий розвиток капіталізму, українство наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. залишалися аграрною нацією. Тому негайного вирішення вимагало саме аграрне питання, бо зачіпало інтереси переважної більшості українського населення. Адже після проведення реформи 1861 р. 94% селянських господарств отримали наділ менше 5 десятин [8; с. 248]. А відтак ця реформа аграрного питання не вирішила. Існуюча система землеволодіння та землекористування, напівголодне існування більшої частини українського селянства потребували невідкладних перетворень в аграрному секторі, з проведенням яких самодержавний уряд не поспішав. Відсутність капіталовкладень унеможлилювала поширення нових, інтенсивних форм господарювання, внаслідок чого урожайність була дуже низькою. До того ж великий демографічний вибух призвів до різкого збільшення чисельності сільського населення. Природний приріст населення лише за 1897-1906 рр. становив понад 20%. Тому на початку ХХ ст. соціальна напруга в аграрному секторі різко зростає. Одним з наслідків аграрного перенаселення залишалося масове безробіття. У 90-ті роки наявні трудові ресурси становили 10,7 млн. осіб. З них сільське господарство потребувало 2,3 млн., інші галузі економіки – 1,1 млн. осіб. Решта – 7,3 млн., або 68% робочої сили становили надлишок [9; с. 147].

Селянство, поставлене у самотійне відношення до ринку, дедалі більше розшаровувалося: з'являлися більш заможні й сільські наймані робітники (або сільські пролетарі). Зростання та зміцнення прошарку заможних селян водночас призводить до ще більшого зубожіння значної частини сільської бідноти. Для основної маси селянства купівля землі у необхідній кількості була недосяжною. До того ж, ціни на землю постійно зростали. Так, у Полтавській губернії на початку 60-х років ХІХ ст. вартість однієї десятини землі становила 20 рублів 12 копійок, а на початку ХХ ст. – 500 рублів за десятину землі [10; с. 7]. Умови оренди землі були важкими, що істотно ускладнювало процес збільшення селянського землекористування. На зламі століть орендна плата значно

підвищилася. Прибутковою могла бути лише довгострокова оренда, оренда на один рік ставала для селян справжньою кабалою.

Масові селянські виступи навесні 1902 р. відбулися у 108 селах Полтавської губернії та 57 Харківської губернії з населенням близько 150 тис. чоловік. Селяни палили поміщицькі садиби, цукроварні, млини, рубали ліси, забирали сільськогосподарські знаряддя праці, орали поміщицькі землі. Селянський рух спрямовувався не лише проти поміщиків, а й проти заможного селянства. Лише в березні 1902 р. у Полтавській губернії було зруйновано 40 поміщицьких маєтків [11; с. 411]. Уряд жорстоко розправився з селянськими виступами. У Харківську губернію навіть було направлено військо. До суду було притягнуто 960 осіб. Без судових рішень багатьох селян було покарано шомполами. 11 травня 1902 р. був прийнятий урядовий указ про накладення на села, що брали участь у аграрних заворушеннях, штрафу у 800 тис. рублів для виплати компенсацій поміщикам [12; с. 142].

Влітку та восени 1902 р. селянський рух охопив низку повітів Курської, Волинської, Чернігівської, Воронезької, Херсонської губерній та Кубанської області. Ці виступи було придушено. Взагалі протягом 1900-1904 рр. в Україні відбулося 1100 селянських заворушень у 1300 селах із населенням 800 тис. осіб [13; с. 144]. Все це збільшувало радикальні настрої серед селянства та готувало ґрунт для плідної агітації лівих партій.

Достатньо вагомою політичною силою, що поширювала свій вплив майже на всі губернії держави та виступала від імені селянства, стала Партія соціалістів-революціонерів. Ініціатором створення партії есерів виступив київський гурток соціалістів-революціонерів. Наприкінці 1901 – на початку 1902 рр. більшість гуртків народницького спрямування злились в єдину партію соціалістів-революціонерів. З самого початку свого існування ПСР стала на шлях політичного терору.

В центрі пильної уваги ПСР перебувало аграрне питання. Відомо, що наприкінці 90-х років ХІХ ст. у народницьких груп ще була відсутня чітко виражена аграрна програма. Основні її постулати вперше були сформульовані есерами у статті «Наші завдання на селі», що була опублікована в газеті «Революційна Росія» (від 1902 р.). У 1904 р. редакцією «Революційної Росії» був вироблений «Проект програми Партії соціалістів-революціонерів», що затверджений наприкінці грудня 1905 - на початку січня 1906 рр. на першому з'їзді ПСР у Фінляндії [7; с25]. На з'їзді були представлені й найбільші комітети України - Київський, Катеринославський, Харківський, Одеський і Таврійський.

В основі цієї програми лежала ідея «соціалізації землі». Під соціалізацією землі есери розуміли скасування приватної власності на землю, перетворення землі не на державну власність, а на загальнонародне надбання. Земля вилучалася з торговельного обігу, її купівля і продаж не допускалися. Завідувати землею повинні були центральні та місцеві органи народного самоврядування, починаючи від демократично організованих безстанових сільських і міських громад і закінчуючи обласними та центральними установами. Останні мали вирішувати питання розселення і переселення селян,

регулювати користування лісами і ріками. Надра землі повинні були залишатися за державою. Земля перетворювалася на загальнонародне надбання без викупу, а за тими, у кого вона вилучалася, визнавалося лише право на суспільну підтримку на час, необхідний їм для пристосування до нових умов [14; с. 181].

Теоретики есерівського вчення вважали, що, зруйнувавши приватну власність на землю, можна буде передати її в користування селянських громад. Громада, наслідуючи традиції, сама здійснить зрівняльний розподіл землі. Кожна селянська родина таким чином отримає таку кількість землі, яку вона в змозі обробити власними силами. На думку есерів, такий розподіл землі повинен привести до знищення різниці між заможними і незаможними селянами [1; с.42]. У перспективі передбачалося усупільнення землеробського виробництва шляхом використання різних форм кооперування селян [15; с. 124].

Головною соціальною силою майбутніх перетворень есери вважали «трудовий народ». Есерівське вчення визнавало «трудовим елементом» будь-яку людину, що живе своєю власною працею, незалежно від того чи є це праця сільськогосподарська, чи фабрична. Бо й ті, і інші змушені працювати не на себе, а на багатіїв, капіталістів [16; с.15]. Отже, на відміну від своїх конкурентів соціал-демократів, що робили ставку на пролетаріат, есери орієнтувалися саме на селянство й дрібного власника, вбачаючи в них головну рушійну силу соціалістичної революції.

З метою активізації та розширення партійної роботи на селі у 1902 році виник Селянський союз партії есерів, що зосереджував свою увагу переважно на селах Лівобережної України. Під його керівництвом у селах виникали різного кшталту селянські братства, союзи та селянські бойові дружини. Бойові дружини мали чітку ієрархічну підпорядкованість. Селянське братство було першою ланкою в організаційній структурі ПСР. Воно підпорядковувалося волосному комітету, який, в свою чергу, - повітовому [17; арк. 205]. Місцеві есерівські організації видавали та розповсюджували листівки, прокламації та різного роду відозви, де висвітлювався стан селянства, роз'яснювалася програмна вимога ПРС щодо соціалізації землі тощо. Подібна література мала значний вплив на селянство, ширила в їх середовищі антипоміщицькі, антисамодержавні настрої. Разом з тим до партійної роботи на селі залучалися й представники місцевої інтелігенції [18; арк. 44].

У ході революції 1905-1907 рр. селянські дружини есерів розгорнули в селах кампанію «аграрного терору» (підпали садиб, захоплення поміщицького майна, порубки лісів та ін.). Аграрний терор був для селян простим, практичним і зрозумілим методом боротьби.

Від самого початку відношення ПСР до аграрного терору було неоднозначним. З одного боку, Селянський союз есерів пропонував мирні методи економічної боротьби (страйки, бойкоти), але вказував, якщо буде потреба, селяни застосовувати насильницько-руйнівні методи боротьби [19; с. 104]. З іншого боку, аграрний терор не був включений до партійної програми [20; с. 213]. Керівництво ПСР часто засуджувало аграрний терор, вважаючи, що

він принесе на село лише міжусобну ворожнечу, відсунувши на задній план усяку систематичну боротьбу за соціалізацію землі й політичне визволення [21; с. 48–49]. До того ж складно було здійснювати контроль за всіма виступами селян проти землевласників і зводити їх у межі загальної партійної роботи на селі.

Як свідчать документи, попри заборони партійного керівництва рядові есери схвалювали аграрний терор. Так, члени другого обласного з'їзду представників Українських комітетів ПСР (Воронезька, Курська, Полтавська, Чернігівська, Катеринославська, Харківська, Рівненська, Київська губернії), який відбувся 1-4 грудня 1905 р., у своїй резолюції підкреслювали, що акти аграрного терору є засобом найбільш зрозумілим для маси [22; арк. 17]. Члени есерівських організацій у Волинській губернії наприкінці 1908 р. навіть підбурювали селян до підпалу майна поміщиків [23; арк. 30].

Під гаслом економічного терору широко розгорнули свою діяльність есери-максималісти. Відомо, що на першому з'їзді ПСР обговорення аграрного питання викликало внутріпартійний розкол. Вкрай ліве крило есерів створило окрему організацію під назвою «Союз соціалістів-революціонерів-максималістів». Перший їх осередок виник у 1906 р. у Москві. Згодом їх групи були широко представлені й в Україні. Максималісти вимагали не лише негайної соціалізації землі, а й соціалізації всіх заводів та фабрик. У своїх постановах максималісти підкреслювали, що будуть підтримувати «всі види боротьби трудового селянства з поміщиками (...) та представниками місцевих адміністрацій, від широких страйків до бойкотів, до аграрного терору включно» [24; с. 322]. Водночас прихильники цієї течії закликали не лише захоплювати поміщицькі землі, а й громити маєтки, безжально розправлятися з їх господарями та представниками місцевої влади.

Партійне керівництво есерів максималістський напрям засуджувало, називало його анархічним, наголошувало, що він становить серйозну загрозу ідеї “соціалізації” землі. Проте ніяких дисциплінарних заходів не приймало. Керівництво партії боялося опинитися поза селянським рухом, якщо буде наполягати на мирних і організованих формах ведення економічної боротьби.

Отже, аграрне питання займало дуже важливе місце в діяльності ПСР. Його важливість визначалася не тільки тим, що більшість населення Російської імперії (в тому числі й українських губерній) становили селяни, а й тим, що від методів його розв'язання залежав подальший розвиток країни. Аграрна політика лівих есерів була спрямована на вирішення аграрного питання на користь села і на збереження селянської громади, з її зрівняльно-передільної системою. Фактично, есери звернулися до селян із такою програмою, де негайною для виконання була вимога нового, справедливого земельного устрою. Ця обставина і зумовила значну підтримку есерівських організацій в Україні. Подальші дослідження діяльності партії есерів як на регіональному, так і на загальноукраїнському рівні дозволять доповнити загальну картину формування партійної системи в Україні на початку ХХ ст.

Література

1. Гусев К.В. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции: Ист. очерк / К.В. Гусев. – М.: Мысль, 1975. – 383 с.
2. Жуков А.Ф. Идеино-политический крах эсеровского максимализма / А.Ф. Жуков. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1979. – 160 с.
3. Павлов Д.Б. Эсеры-максималисты в первой российской революции / Д.Б. Павлов. – М.: Изд-во Всесоюз. заоч. политех. ин-та, 1989. – 239 с.
4. Сусоров С. За межею: революційність та криміналітет / С.Сусоров // Історія України. – 2004. – №4. – С. 1–5; Сусоров С. Охранка, провокатори і революціонери на початку ХХ ст. / С.Сусоров // Історія України. – 2000. – №34. – С. 1–4.
5. Морозов К.Н. Партия социалистов-революционеров в 1907-1914 гг / К.Н.Морозов. –М.: РОССПЭН, 1998. – 624 с.
6. Городницкий Р.А. Боевая организация Партии социалистов-революционеров в 1901-1911 гг. / Р.А. Городницкий – М.: РОССПЭН, 1998. – 239 с.
7. Політичні партії в Україні (1900-1917): Навч. посібник з курсу «Історія України» для студентів всіх спеціальностей / Укл. Алексєєв С.В., Ляшенко Є.П. – Краматорськ: ДДМА, 2002. – 85 с.
8. Бойко О.Д. Історія України: Навчальний посібник / О.Д. Бойко. –К: Академвидав, 2006. – 688 с.
9. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX - початок ХХ ст.) / Інститут історії України НАН України / О.П. Реєнт. – К., 2003. – 340 с.
10. Вовк І. Українське селянство наприкінці XIX - на початку ХХ сторіччя / І.Вовк // Історія України. – 1999. – №34. – С. 7.
11. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х тт. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 2002. - Т. 2. – 2002. – 608 с.
12. Верстюк В.Ф. и др. История Украинской ССР: Хронологич. справ. / В.Ф. Верстюк. – К.: Наукова думка, 1990. – 600 с.
13. Мирончук В.Д., Ігошкін Г.С. Історія України: Навч. посіб. / В.Д. Мирончик, Г.С. Ігошкін. – К.: МАУП, 2002. – 328 с.
14. Политические партии России: история и современность. / Под ред. проф. А.И.Зевелева, проф. Ю.П.Свириденко, проф. В.В.Шелохаева.– М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2000. – 631 с.
15. Партия социалистов-революционеров. Документы и материалы. В 3-х тт. – М.: РОССПЭН, 1996. - Т. 1. – 1996. – 686 с.
16. Как смотрят социалисты-революционеры и социал-демократы на крестьянство и земельный вопрос. – СПб., 1906. – 32 с.
17. Центральний історичний архів України в м. Києві (далі - ЦДАК України) – Ф. 276. – Оп.1. – Спр.87.
18. ЦДАК України – Ф. 272. – Оп.1. – Спр.1.
19. Гейфман А. Революционный терор в России, 1894-1917 / А.Гейфман. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1997. – 448 с.
20. Чернов В.М. Перед бурей: Воспоминания. Мемуары / В.М. Чернов. – Мн.: Харвест, 2004. – 416 с.
21. Памятная книжка социалиста-революционера. – Б.м. и г. – Вып. №1. – 81 с.
22. ЦДАК України – Ф. 275. – Оп.1. – Спр.747.
23. ЦДАК України – Ф. 1262. – Оп.1. – Спр.8.
24. Спиридович А.И. Партия социалистов-революционеров и её предшественники, 1886-1916 / А.И. Свиридович. – Пг., 1918. – 623 с.

Панченкова Н.А. Аграрный вопрос в деятельности партии социалистов-революционеров в начале XX века.

Статья посвящена исследованию значения и роли аграрного вопроса в деятельности партии социалистов-революционеров в начале XX в.

Ключевые слова: эсеры, аграрный террор, крестьянские боевые дружины.

Panchenkova N.A. The agrarian problem in activity of Party socialist-revolutionary in the beginning of XX century.

In the article are analyzed the agrarian problem in activity of Party socialist-revolutionary in the beginning of XX century.

Key words: socialist-revolutionary, agrarian terror, peasant fighting group.

УДК 551.5:930.1(477.6)

**Петренко А.Е., Власов Ю.Н., Корчанова Ю.А.
ЗАРОЖДЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ЗНАНИЙ
О ПОГОДЕ НА ЗЕМЛЯХ ДОНБАССА**

Освещено зарождение и развитие знаний о погоде на землях Донбасса.

Ключевые слова: метеостанции, наблюдения, погода, Донбасс.

*Только тогда можно понять сущность вещей,
когда знаешь их происхождение и развитие.*

Аристотель, IV в. до н.э.

К фундаментальным исследованиям по истории Донбасса следует отнести в первую очередь работы таких отечественных историков как: Кабузан В.Н., Дружинина В.И., Пирко В., Подов В.И., Курило В.С., Темник Ю.А., Егерев Ю.Я. Из зарубежных историков к этой теме приковано внимание английского ученого – украиноведа Эндрю Уилсона. Материалы исследований этих авторов представлены в их трудах. История Донбасса, этой геологогеографической территориальной единицы, рассматривается ими под углами этнологии, геологии, политологии, почвоведения, индустриализации и научного творчества отдельных персоналей. К ним можно отнести: Менделеева Д.И. (1834-1907), Докучаева В.В. (1846-1903), Багалея Д.И. (1857-1932), Агафонова В.К. (1863-1933), французского профессора металлурга Лепле (1806-1882), Скальковского А.А. (1808-1889), российского академика И.А. Гюльденштедта (1745-1881) и ряд других.

Но как замечено известным историком Донбасса В. Подовым «По вопросам развития земледелия, животноводства и других отраслей с.х. Донбасса не было опубликовано специальных исследований». [1]

Перед нами стоит задача, в меру доступных нам материалов, хотя бы частично восполнить этот пробел в области исторических знаний о погоде и агрометеорологии. От наличия последних в аграрной отсталой стране в какой-то мере зависли результат работы землепашца. Такие знания о погоде народ черпал из своего многовекового опыта. Министр земледелия и государственных имуществ Ермолов А.С. (1846-1917), собиратель народных с.х. примет об этом писал: «Божественные тайны мироздания разгадываются не по одним только книгам мудрецов и ученых. Кто знает, не чаще ли, чем мы

думаем просты народные приметы сойдутся с выводами из точных наблюдений ученых и оправдают ходячие народные поговорки и предсказания урожаев и голодовок». [2]

Необходимо заметить, что характер одних и тех же народных наблюдений дает иногда противоположные результаты, которые зависят, на наш взгляд, от географии места наблюдений. Так у Ермолова А.С. сказано для Малороссии: «Коли зимою замети метуть близько тина, буде на все урожай, а коли далеко – на все стужно» (автор: трудно). [3]

В народном календаре по Пермской губернии аналогичная примета дает противоположный результат. В ней сказано: «Если к Новому году около кладей, стогов и около заборов выдуло снег, то это к урожаю, а если привалило снегу, то это к неурожаю». [4] Народные приметы, касающиеся погоды, сроков с.х. работ и прочего, выражая собою результат векового опыта крестьянина-хлебопашца изо дня в день присматривающегося к явлениям природы, в связи с данными метеорологии, могли бы послужить прекрасным материалом для характеристики естественных условий сельского хозяйства данной местности. Интересные материалы по народным наблюдениям собраны также в работе. [5] Большое число примет основывается на грозах, громах, молнии, зарницах. Само же слово ПОГОДА современный толковый словарь украинского языка толкует так: «Стан атмосфери, хмарність, вологість, опади, температура повітря і т.і. у даному місті в даний час». [6]

Первые метеорологические наблюдения на землях Донбасса начал вести управляющий Луганской образцовой фермой Г. Штиссер в 1827г. Он был приглашен из Силезии по контракту на 10 лет правительством России для работы на Луганской образцовой ферме. [7, 8]

Луганская метеорологическая станция была учреждена в 1830 академиком Купфером А.Я. (1799-1865) при горном ведомстве. Горным начальником Луганского литейного завода с 1826 по 1835 был горный инженер Ильин И.В. [9]

В 1810 знаменитый основатель Харьковского университета Каразин В.Н. императору Александру I представил проект полной организации сети метеорологических наблюдений, указывая и пользу их для науки и практической жизни. В 20-х годах Министерство народного просвещения издало распоряжение о производстве при всех учебных заведениях таких наблюдений. Однако распоряжение министерства осталось и только в 1832 после его повторения, началось устройство станций и производства наблюдений. В это время по инициативе академика Купфера, при материальном содействии горного департамента, основаны магнитно-метеорологические обсерватории в Санкт-Петербурге, Екатеринбурге, Барнауле, Нерчинске, Златоусте, Лугани. В 1849 учреждена главная физическая обсерватория, а с 1837 выходит свод русских наблюдений. [10]

По данным Славяносербского земства Луганская обсерватория существует с 1837 [11], а по данным профессора Конопля Н.И. с 1836. [12]

По другим данным в Луганске с 1838 начала работать метеостанция второго разряда, вторая была устроена и содержалась многие годы горным

департаментом. [13] С 1843 метеостанция находилась на территории завода, а в 1855 перенесена в район сада 1 Мая. В 1915 перенесена на новое место в район сельхозинститута. В 1913 по решению Славяносербского уездного собрания Луганской метеостанции было выделено 2 десятины земли из школьного участка, подаренного земству помещиком Л.В. Голубевым. Здесь на казенные деньги было построено специальное здание метеостанции и в 1915 она окончательно обосновалась в районе нынешнего национального аграрного университета. Начальником станции в эти годы становится Андрей Густавович Родин, а наблюдателем – его жена Антонина Федоровна Родина. [14] В 1925 Луганская метеостанция была подчинена Главной Ленинградской Геофизической обсерватории и Укрмету и приобрела статус не только всесоюзного значения, но и международного. [15]

Из работы [16] следует, что первая на Украине метеорологическая обсерватория возникла в Луганске в 1836. В ней с 1839 еще юношей начал наблюдения Иван Ильич Руднев (1824 г.р.) и продолжал их в течении 68 лет без перерыва. Точность его измерений, заботливость об инструментах, как отмечал профессор Воейков А.И., были выше всяких похвал. Уволен Руднев И.И. официально со службы в 1871 году, как указано в его послужном списке. Подписан документ горным начальником ЛЛЗ Летуновским Н.Н., который находился в этой должности с 1871 по 1875. В 1886 вышел Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, изданный Екатеринославским Губернским Земством. Редактировал этот сборник известный земский статистик Пругавин В.С. (1858-1896). В предисловии к этому сборнику он писал: «Считаю приятным делом выразить от лиц Статистического Отделения искреннюю благодарность заведующему Луганской метеостанции И.И. Рудневу». [17] Руднев И.И. начал наблюдения на Луганской метеообсерватории в 1839 наблюдателем. Затем учился в горной заводской школе, а в 1842 учился в Санкт-Петербургской обсерватории Горного института. В 1844 ему присвоено звание унтер-шихтмейстера, в 1852 – урядник третьей статьи, в 1857 – урядник второй статьи. Указом Сената от 5 июля 1865 за выслугу лет удостоен звания коллежского регистратора. В 1856 награжден светлой бронзовой медалью на Андреевской ленте для ношения в петлице в память Крымской войны (1853-1856). В 1896 императорская академия наук утвердила его корреспондентом Главной Физической обсерватории. [18] По этому случаю он получил уведомительное письмо директора обсерватории Рыкачева М.А. (1840-1919), генерал-майора морского флота, академика СПб АН. Рыкачев М.А. известен трудами по магнетизму, проходил стажировку в Гринвической обсерватории, основанной в 1675. Из данных Руднева И.И., предоставленных в Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии видно, что средняя температура воздуха по Славяносербскому уезду, вычисленная с 1876 по 1885 равнялась 8,2 С°, а средние осадки за эти же годы были 420,04мм. [19] По данным земского агронома Леонтовича Б.П. многолетняя месячная температура для Луганска была 7,7 С°, а в 1913 она составляла 8,8 С°. Среднемесячное количество осадков за многолетние наблюдения в Луганске составляли 394,8мм, а в 1913

они достигли 419,1мм. [20] В 1925 Луганская метеостанция имела следующие приборы: 2 барометра, 1 психрометрическая будка, с двумя максимальным и минимальным термометрами, волостной гигрометр, 3 подпочвенных термометра на поверхности и глубинных 2 термометра Сабина для глубины 5см, вытяжные термометры 2, 4, 16, 32дм, 1 флюгер, 1 дождемер, 2 самопишущих прибора, барограф, термограф, гигрограф, орограф и гелиограф; нефоскоп Бессона, психрометр Акмена, дождемер, дециметр, 3 термометра Шукевича для глубин 1, 2, 4дм, почвенные и подпочвенные термометры. Отсутствовал на станции анемограф. В этом же году были попытки передать метеостанцию Луганскому с.х. техникуму, но Укрмет не поддержал это решение. [21]

Для производства климатических наблюдений летом 1892 были учреждены 6 метеостанций второго разряда по 2 на каждом участке Докучаевской Экспедиции. На Старобельском участке станция была поставлена на высшей точке перевала, между речками Деркулом и Камышной, в местности совершенно открытой, маловодной, вполне доступной к воздействию резких степных ветров. Вторая станция была устроена в безлесной, но в низинной полосе, в глубокой долине р.Деркул. Разность высот обоих станций равнялась 45м. На Великоанадольском участке станция была поставлена внутри искусственно насажденного лиственного леса, а на степном открытом для господствующих ветров гребне была устроена еще одна метеостанция. Обе располагались на глинистых черноземных почвах. Эти станции Лесного департамента охватывал срединную, весьма густо населенную степную полосу, со средними условиями степного климата. На этих станциях ежедневно по 3 раза в день, в установленное время измерялись: давление атмосферы, температура и влажность воздуха, количество атмосферных осадков, сила направления ветра, скорость испарения воды, продолжительность солнечного освещения, облачность, температура почвы и подпочвы, влажность почвы на различной глубине. Цифровые и описательные данные ежемесячно доставлялись в Санкт-Петербургскую обсерваторию и обрабатывались там метеорологами Докучаевской экспедиции. [22]

Старобельская станция метеорологических наблюдений была основана Докучаевым В.В. и Юницким К.И. в 1898 при Старобельской мужской гимназии. Приборы были установлены около Николаевской церкви с южной стороны. Наблюдения велись учениками гимназии по 1903. С 1903 по 1912 наблюдения не велись. И только по решению земства приборы были установлены в ремесленной школе и велись до 1918, а в 1919 станцию перенесли на земли Старобельского окружного музея. Приборы были установлены в 1920. [23]

Один из пионеров степного лесоразведения на Донбассе В.Е. Графф (1820-1867) на протяжении 23 лет пребывания в Великоанадольском лесничестве вел метеорологические наблюдения. [24] Тесно взаимосвязанные с фенологическими наблюдениями они служили ему научным обоснованием того или иного агротехнического приема лесоразведения.

В 1898 Министерство земледелия организовало в с.Ямы (ныне Северск, Артемовского р-на, Донецкой обл.) Каменский орошаемый участок на казенных землях он явился практической школой для местных крестьян. Здесь велись наблюдения и изучались различные виды обработки почвы, вводилась травопольная система земледелия, как показательная для крестьян. На небольшом опытном поле с метеорологической изучались ирригационные приемы, влияния на урожайность минеральных и органических удобрений. [25].

С 1914 Славяносербское земство в плане агрономических мероприятий ввело сеть дождемеров и организовало метеорологические наблюдения. [26].

Выводы:

Из данного материала следует, что знания о погоде на землях Донбасса зародились во времена начала земледельческих работ. Систематические наблюдения берут свое начало на Луганской образцовой ферме с 1827 года. Луганская метеорологическая обсерватория по данным разных авторов была организована с 1830 по 1836 год.

Литература

1. Подов В.И. История Донбасса в XVII-XVIII вв. – Луганск: Альма-матер. – С.8.
2. Нестор Полочанин. Времена года в народных пословицах, поговорках и приметах. СПб, 1911. – С.61.
3. Ермолов А.С. Народные приметы на урожай. СПб, 1908. – С.18.
4. Сборник материалов для ознакомления с Пермскою губерниєю. Вып. V, Народный календарь. Праздники, дни святых, особо чтимых народом, поверья, приметы о погоде, обычаи и сроки сельскохозяйственных работ. Составил действительный член Губернского статистического комитета Скалозубов И.Л.- Пермь, 1893. – С.3.
5. Ермолов А.С. Всенародная агрономия, народная с.х. мудрость в пословицах, поговорках и приметах. – М.: «Русская книга», 1905.
6. ПОГОДА Новый тлумачний словник української мови. Т.2. К.: «АКОНІТ», 2004.
7. РГИА, Ф.379, оп.2, д.414, л.59 Дело о деятельности фермы за 1834 с приложением выписки из метеорологического журнала за 1827-1829 гг. и правил составленных Штиссером о хозяйственном устройстве лесной дачи при ферме. 21 июня 1834 – 11 мая 1835.
8. РГИА, Ф.379, оп.2, д.363, л.189. Дело о донесении фермера Штиссера о неисправностях в хозяйстве фермы с приложением сведений о метеорологических наблюдениях (1824-1830). 10 декабря-31 июля 1831.
9. ГАЛО, Ф.Р-392, оп.1, д.31, л.31. Докладная записка о результатах обследования Луганской опытной станции, Луганского с.х. техникума, метеостанции. 20.02.1925 – 15.05.1925.
10. Метеорологические наблюдения. Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона, т.37, СПб, 1896.
11. Ежегодник-справочник Славяносербского земства в 3-х отделах. – Луганск, 1914.
12. Конопля Н.И. Климат Луганской области. – Луганск: 1998.
13. Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. Луганск, т.35, СПб, 1896.
14. Конопля Н.И. Климат Луганской области. – Луганск: 1998. – С.17.
15. ГАЛО, Ф.Р-392, оп.1, д.31, л.32. Докладная записка о результатах обследования Луганской опытной станции, Луганского с.х. техникума, метеостанции. 20.02.1925 – 15.05.1925.
16. Гидрометеорологическая служба Украины за 50 лет Советской власти. – К.: Гидрометиздат, 1979. – С.115.

17. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Вып.3. Славяносербский уезд. Географические и метеорологические сведения. – Екатеринослав, 1886. – С.3.

18. Конопля Н.И. Климат Луганской области. – Луганск: 1998. – С.126.

19. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Вып.3. Славяносербский уезд. Географические и метеорологические сведения. – Екатеринослав, 1886. – С.1-9.

20. Ежегодник-справочник Славяносербского уездного земства. Луганск: 1914. – С.73.

21. ГАЛО, Ф.Р-392, оп.1, д.31, л.32. Докладная записка о результатах обследования Луганской опытной станции, Луганского с.х. техникума, метеостанции. 20.02.1925 – 15.05.1925. – С.1-35.

22. Гладун Г.Б., Лохматов Н.А. В.В. Докучаев и лесные мелиорации. – Харьков: «Новое слово», 2007. – С.134-136.

23. История Старобельской метеорологической станции. Фонд Старобельского краеведческого музея н/в №410.

24. Редько Г.И. Полковник корпуса лесничих. К.: Минлесхоз, 1994. – С.221.

25. Петренко А.Е., Корчанова Ю.А. Земледельческая культура Донбасса на примере опытного дела (XIX-н. XX в.). Историчні записки: збірник наукових праць. Вип.22. – Луганськ: СНУ ім. В.Даля, 2009. – С.236.

26. Ежегодник-справочник Славяносербского уездного земства. Луганск: 1914. – С.92-95.

Петренко О.О., Власов Ю.М., Корчанова Ю.О. Зародження і розвиток знань про погоду на землях Донбасу.

Освітлено зародження і розвиток знань про погоду на землях Донбасу

Ключові слова: метеостанції, спостереження, погода, Донбас.

Petrenko O.O., Vlasov Yu.M., Korchanova Yu.O. Origin and development of knowledges about weather on earths of Donbas.

An origin and development of knowledges about a weather on earths of Donbas is lighted up.

Key words: weather stations, supervisions, weather, Donbas.

УДК 322

Посредников Д.В.

ПРАВОСЛАВИЕ И ВЫБОРЫ ПРЕЗИДЕНТА УКРАИНЫ 2010

В статье освещается влияние выборов Президента Украины 2010 г. на изменение позиций православных церквей в Украине.

Ключевые слова: *государственно-конфессиональные отношения, конфессиональная политика, Поместная церковь, православие, религиозные организации.*

Президентские выборы 2010 г. определяли не только программу социально-экономических преобразований на ближайшие пять лет, но и то, какой цивилизационный выбор сделает новая власть. Согласно Конституции Украины, религиозные организации отделены от государства. Светскость государства сегодня понимается так, что духовенство должно воздерживаться от прямого участия в политической жизни страны, оставляя эту сферу деятельности активным мирянам. Государство, в свою очередь, также не должно вмешиваться в дела церковного управления. Однако на протяжении всех 18 лет независимости украинское государство, националистические политические силы, ангажированные представители научных кругов, СМИ вмешивалось в церковные дела. Задекларированное право на свободу совести,

понимаемое как свобода деятельности религиозных организаций, реализовывалось частично, со множеством нарушений, связанных с перераспределением культовых зданий, объектом которых чаще всего выступали общины УПЦ. При этом проблема преодоления раскола в православии, конфликтогенности религиозного пространства, формирования украинской идентичности, так и остались нерешенными.

Тема взаимодействия политики и религии находится в постоянном поле зрения украинских исследователей. Особо выделяются: «Релігія і політика в сучасній Україні» [4], основной тезис которых - параллельность развития процессов религиозного и государственного строительства в истории Украины. А.Драбинко ввел термин «раскол» к украинской политике по линии поддержки основных «ветвей» православия [1]. Ю.Решетников выявил негативные последствия втягивания церквей в политическую борьбу [6]. В большинстве работ основное внимание уделяется взаимодействию государства и церковного руководства в политических процессах, тогда как вопрос участия православия в выборных кампаниях освещен недостаточно.

Цель статьи: осветить влияние выборов Президента Украины 2010 г. на изменение позиций православных церквей в Украине.

В.Ющенко, находясь на посту Президента, к началу избирательной кампании так и не смог реализовать свою программу по созданию Поместной Украинской церкви, хотя предпринятые им усилия были беспрецедентны по отношению к предшественникам. Так, с весны 2005 г. представители Президента совершали регулярные поездки в Константинопольскую Патриархию с надеждой получить автокефалию для УПЦ от Константинопольского Патриарха. Не менее настойчив был Президент и в требованиях к священноначалию УПЦ об участии в переговорном процессе по «объединению» с УПЦ КП и УАПЦ, что вызвало открытые обращения в ноябре 2006 г. священноначалия УПЦ к Президенту, Правительству и Верховной Раде о недопустимости государственного вмешательства в церковные дела. В ходе празднования 1020-летия Крещения Руси в июле 2008 г. были предприняты усилия по «обработке» Патриарха Варфоломея при открытом игнорировании Президентом Патриарха Алексия II. Тогда кампания за автокефалию провалилась. Через год Президент Виктор Ющенко посчитал делом исторического значения создание в Украине Поместной Православной Церкви. «Я верю, что большой исторической правдой и справедливостью для Украины станет утверждение единой Поместной Православной Церкви», - сказал Ющенко. «Это – не абстрактный вопрос. Это – дело единства нашей духовной жизни и всего общества. Это – отчий дом для всех православных христиан Украины» [15].

Той же цели должно было способствовать проведение межконфессиональных молебнов и панихид с участием официальных лиц (что противоречит канонам православной церкви, строго запрещающим такие действия священнослужителям, клирикам и мирянам). Пользуясь покровительством Президента, депутатская группа «За единую Поместную Православную Церковь» (Л.Григорович, М.Косив и др.) действовала в

Верховной Раде, ущемляя интересы УПЦ. Определенная роль отводилась Организации всеукраинского общественного объединения «За поместную Украину», которую возглавил брат Президента П.Ющенко, непосредственно связанный с главой УПЦ КП Филаретом (Денисенко). На пользу последнего, очевидно, должна была сработать кампания по героизации УПЦ КП гетмана И.Мазепы. Вероятно, имелось в виду, что коль Московская патриархия ошиблась раз, анафематствовав Мазепу по «политическим мотивам», значит, ошиблась и во второй, предав анафеме митрополита Филарета [2].

Как известно, идея Украинской поместной церкви в ходе своей эволюции претерпела изменения, но в основных чертах она представлялась как церковная организация, которая объединила бы в себе все юрисдикции, именующие себя православными, а в перспективе – и УГКЦ. В.Ющенко, лично приложивший немало усилий, полагал, что создание поместной церкви будет способствовать консолидации нации, укрепит православие как стержень украинской идентичности, повысит международный авторитет государства. При этом, основанная на канонах Православной Церкви позиция самой крупной конфессии в Украине – УПЦ, отрицающая возможность механического объединения с ушедшими в раскол, тем более, с греко-католиками, в расчет не принималось. УПЦ третировалась со стороны государства, научных кругов, СМИ как «московская» церковь.

Внутриконфессиональный раскол, возникнув в начале 1990-х гг. для национально-демократической элиты и значительной части научных кругов, казалось, имел два пути решения. Первый – приложить усилия со стороны государства для продолжения диалога по объединению УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ. Второй - способствовать включению УПЦ КП в состав Константинопольского патриархата с вовлечением отдельных приходов УПЦ и последующим выделением в поместную украинскую церковь. Однако после несостоявшегося объединительного собора в 2001 г., были сформулированы позиции по вопросу объединения. УПЦ – путем возвращения неканонических церквей в ее состав через покаяние; УПЦ КП видела свою автономию как средство укрепления государства и торжества национальной идеи (поэтому она неоднократно апеллировала к государству); УАПЦ желала объединительного собора, но без давления со стороны государства (которое могло во главе украинского православия поставить Филарета). УАПЦ удалось больше, чем УПЦ КП, – ее зарубежной части удалось войти в состав Константинопольского патриархата.

В решение проблемы оказались вовлечены Константинопольский и Московский патриархаты. Русская православная церковь (РПЦ) на протяжении 1990-х гг. вместе с ослаблением международных позиций РФ уступила влияние Константинополю в Европе и на Ближнем Востоке. Непосредственно конфликт возник по причине переподчинения Эстонской и Китайской православных церквей. Поэтому Киев надеялся, что в украинском вопросе Вселенская патриархия, опираясь на большинство переориентировавшихся на нее православных церквей, поддержит автокефальный проект. Константинопольский патриархат с 1920-х гг. придерживался линии, что все православные церкви на территориях новообразовавшихся государств имеют

право на автономную церковь под юрисдикцией Константинополя, а учреждение автокефалии является прерогативой Вселенского собора. Московский патриархат настаивал на праве автокефальной церкви подарить автокефалию своей части. Согласование позиций проходило в ряде встреч представителей Церквей в формате предсоборного совещания. В 2008 г. на собрании предстоятелей Поместных церквей в Стамбуле был снят вопрос о вхождении УПЦ КП в состав Константинопольского патриархата из-за неготовности УПЦ КП. Тогда предстоятель УПЦ митрополит Владимир (Сабодан) обратился к главам Поместных церквей с просьбой помочь выработать согласованную позицию по восстановлению единства Украинской церкви. В.Ющенко предложил провести совещание в Киеве. Однако в ходе визита патриарха Московского и всея Руси Кирилла к Константинопольскому патриарху Варфоломею 4-6 июля 2009 г. была достигнута договоренность, учитывающая позицию РПЦ.

До 2009 г. исследователи и церковные деятели всерьез говорили о группе духовенства и епископата УПЦ – сторонников канонической автокефалии. Известно, что положительно к идее автокефалии УПЦ, которая отождествлялась с деятельностью епископа Александра (Драбинко), поддержанного Администрацией президента Ющенко, относились духовенство и клир Запада и Центра Украины, тогда как Юг-Восток ее отбрасывали.

Можно предположить, что процесс автокефализации УПЦ был остановлен визитами Патриарха Московского и Всея Руси Кирилла в Украину в 2009 г. «Наш Патриарх- Кирилл!» – звучало в местах служения Патриарха, что было услышано не только на Банковой, Пушкинской, на Фанаре, но и в Киево-Печерской лавре.

Конфессиональные приоритеты остальных кандидатов на пост Президента Украины устоялись задолго до выборов. Ю.Тимошенко, регулярно участвуя в официальных ритуальных действиях «за Украину», на протяжении длительного периода дистанцировалась от каких-либо однозначных трактовок ее религиозных предпочтений, как это было во время визита Патриархов Варфоломея и Алексия II в Киев или моления у Стены Плача во время ее визита в Иерусалим. Она участвовала в работе форумов Европейской народной партии (католической), где ее представили как будущего президента Украины. По мере приближения выборов были предприняты конкретные шаги, которые дали аналитикам возможность говорить о ней в случае победы, как о преемнице курса президента В.Ющенко. С началом выборной кампании, взяв благословения у патриархов Константинопольского и Иерусалимского, и, на чем был сделан особый акцент, – папы римского Бенедикта XVI, шагов в сторону УПЦ она не предприняла. Напротив, в октябре 2009 г. ею было сделано заявление о готовности способствовать созданию подворий Константинопольского патриархата в Украине. Это было сделано в пользу УПЦ КП, идеи поместной церкви при игнорировании интересов УПЦ (каноны запрещают создание параллельных структур управления на одной территории). Команда Ю.Тимошенко: В.Бондаренко, И.Гринив, М.Косив, О.Ляшко, В.Мовчан, Н.Томенко, А.Турчинов, А.Шкиль, В.Яворивский зарекомендовали

себя как противники УПЦ. Ситуативно близок к Ю.Тимошенко Л.Кравчук, непосредственно ответственный за раскол в украинском православии.

В.Янукович, в отличие от конкурентов, наоборот, объявил о своей однозначной принадлежности к УПЦ. Как депутат Верховной Рады он являлся членом парламентского объединения в поддержку канонического Православия на Украине. Однако перед первым туром президентских выборов В.Янукович и представители Партии регионов также встречались с представителями отдельных протестантско-евангельских групп. Перед президентскими выборами В.Янукович заявил, что если он станет президентом Украины, вопрос о создании «Единой Поместной Украинской церкви» перестанет существовать.

Перед кандидатами на пост Президента Украины стояла задача: предельно мобилизовать максимальное число избирателей, в том числе и тех, которые имеют религиозную мотивацию политических предпочтений.

Главы УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ накануне второго тура президентских выборов выступили с обращениями и воззваниями к своей пастве. Поддержка, оказанная кандидатам, была сдержаннее, чем во время президентской кампании 2004 г., хотя основные приоритеты сохранились. Вероятно, сказались внутренние проблемы православных юрисдикций.

Так, в обращении к верующим УПЦ Митрополит Киевский и всея Украины Владимир сказал: «Голосуя за того или другого кандидата, мы разделяем вместе с ним ответственность за будущее страны. Поэтому прежде чем сделать свой выбор, христианину необходимо оценить каждого из кандидатов, исходя, прежде всего, из интересов нашей Церкви и нашего Народа» [9].

02 февраля 2010 г. в печати появилось обращение главы УПЦ КП Филарета по случаю второго тура выборов Президента Украины: «...прежде всего, я призываю всех к усиленной молитве за Украину, за честные и справедливые выборы Главы государства, за мир и согласие в нашем обществе.<...> Отдайте свой голос за то лицо, которое, по вашему мнению, будет отстаивать украинскую независимость, будет укреплять суверенитет, будет оказывать содействие духовному возрождению нашего общества [11].

Глава УАПЦ митрополит Мефодий (Кудряков) предостерег «всех православных от искушения продать свой голос», подчеркнул разницу между двумя кандидатами. «Анализ программ двух кандидатов, которые вышли во второй тур, свидетельствует, что они имеют отличные политические приоритеты. Один из кандидатов на высший пост в государстве отстаивает необходимость более глубокой интеграции с Россией. Другой кандидат считает, что перспективы развития Украины связаны с укреплением независимости и европейским выбором, интеграцией Украины в Европейский Союз» [7].

Всеукраинский Совет Церквей и религиозных организаций 2 февраля 2010 г. опубликовал обращение к украинскому народу. «В своем выборе мы призываем каждого руководствоваться не одноразовой личной выгодой, а осознанием блага общества, моральными критериями и собственными мировоззренческими убеждениями. Мы в очередной раз предостерегаем всех – не дайте себя купить, не продавайте свой голос за деньги, подачки или

обещания, будьте достойными высокого звания Человека и Гражданина. <...> Мы призываем всех верующих усиленно молиться о честных и справедливых выборах, об избрании наиболее достойного кандидата на должность Президента Украины» [12].

Электоральный ресурс, которым «располагали» православные юрисдикции на выборах был не столь велик. Ю.Черноморец (позиционирует себя как православный аналитик, работал с А.Зинченко по созданию «Единой Поместной церкви») приводит следующие расчеты для УПЦ на 2004 г. «К верующим относят себя менее 70% населения Украины, т.е. 33 млн. Из этой цифры нужно вычесть 3 млн. детей и подростков до 18 лет, не имеющих права голосовать. Вместе с тем, из 30 млн. верующих только 4% при выборе кандидата руководствуются мнением своей религиозной организации. Еще 3% «учитывают» мнение своей церкви. Таким образом, пропаганда через религиозные организации Украины могла оказывать влияние на выбор 1 млн. 200 тысяч – 2 млн. 100 тысяч избирателей. Причем из верующих Украины к православной традиции относят себя только 70%, а значит, влияние служителей православных церквей на политический выбор населения простирается на 850 тысяч – 1 млн. 500 тысяч избирателей. И не все из этих избирателей, которые руководствуются мнением своей церкви или «учитывают» его, принадлежат к УПЦ, но около трети принадлежит к УПЦ КП и УАПЦ. Таким образом, предвыборное влияние УПЦ не может простираться более чем на 1 млн. избирателей. (Значит, остальные 500 тыс. приходится на УПЦ КП и УАПЦ – Д.П.). <...> К такой же цифре электорального влияния приходим и, исходя из числа тех верующих УПЦ, которые ведут активный церковный образ жизни, т.е. посещают церковь регулярно. Таковых верующих так же не более одного миллиона (в среднем – около 100 человек на приход, которых у УПЦ – 10 тысяч). Из числа «активно-практикующих верующих» есть всегда около трети критически относящихся к политическому мнению священноначалия, но примерно такое же число избирателей удастся сагитировать оставшимся двум третям. Итак, и по этому методу оценки электорального влияния церкви, приходим к тому же выводу: реальная «акция» УПЦ – около одного миллиона голосов» [10].

В результате победы во втором туре выборов Президента Украины победу одержал В.Янукович. 25 февраля 2010 г. в день инаугурации избранный Президент Украины присутствовал на молебне в Киево-Печерской лавре, который совершали Святейший Патриарх Кирилл и Блаженнейший митрополит Владимир. Но более непривычным для Украины последних лет было то, что Патриарх Кирилл не только дал благословение, но и произнес напутствие: «Если же говорить об общественной жизни, о жизни народа, то непременным условием всякого благополучия есть единство народа... И потому воля Божия, несомненно, в том, чтобы народ был единым, чтобы были преодолены расхождения... Есть и другая ценность – это большое наследство Киевской Руси... Наследниками святого благоверного равноапостольного великого князя (Владимира) есть братские народы, которые связаны единой исторической

традицией. И как важно, чтобы эти тридцатимиллионные части единой Святой Руси всегда связывали дружба, мир, сотрудничество» [14].

Но изменение позиций православных церквей произошло не только в связи с победой В.Януковича. Дело в том, что в декабре 2009 г. возник новый формат отношений между Константинополем и Москвой в рамках подготовки Всеправославного собора. На совещании в Шамбези (9-17.12.2009 г.) был выработан механизм предоставления автокефалии и автономии православным церквям [5]. «Выражая согласие Церкви-Матери та всеправославный консенсус, – говорится в одобренном представителями всех Поместных Церквей документе Комиссии, – Вселенский Патриарх официально провозглашает автокефалию Церкви, подавшей об этом прошение, через издание Томоса про автокефалию. Этот томос подписывается Вселенским Патриархом и удостоверяется подписями Блаженнейших Предстоятелей святейших Православных Церквей, приглашенных для этого Вселенским Патриархом» (Межправославная подготовительная комиссия, 9-17.12.2009, Шамбези, Коммюнике).

Сегодня влияние РПЦ в православном мире возросло, а украинское автокефальное движение по-прежнему разрозненно, его голос не слышен для мирового православия. Поэтому Вселенский патриархат в ближайшие «предсоборные» годы, очевидно, внесет коррективы в «украинский проект» – последует согласование действий с УПЦ и РПЦ.

УАПЦ, зарубежная часть которой уже пребывает в составе Константинопольского патриархата, подала прошение о принятии в состав Константинопольского патриархата на правах автономии. Но, судя по высказыванию Патриарха Варфоломея во время визита в Москву: «То, что делает наша Церковь, она делает с уважением к действующему каноническому порядку (в Украине)» [13], - вопрос об УАПЦ будет законсервирован.

УПЦ КП оказалась в более сложном положении, чем УАПЦ. Ранее, войдя в жесткое противостояние с РПЦ, Киевский патриархат надеялся со временем легализовать свой статус, опираясь на изданный Вселенским патриархатом томос об автокефалии Украинской церкви. Но после Шамбези достичь всеправославного консенсуса (без согласия Московского Патриархата) на автокефалию Украинской церкви в среднесрочной перспективе не представляется возможным. Так, находясь в Москве в мае 2010 г., Патриарх Константинопольский Варфоломей в интервью телеканалу «Россия-24» сказал об УПЦ КП: «Пусть они не колеблются, а присоединяются к канонической Церкви, которая является кораблем спасения». «Сегодня я пожелал митрополиту Владимиру, чтобы он еще при своей жизни сподобился увидеть решение этой проблемы, и чтобы схизма прекратила свое существование» [13]. К тому же большинство епископата РПЦ считает автокефалию УПЦ неуместным или как минимум несвоевременным. Победа Виктора Януковича на президентских выборах не оставила УПЦ КП надежд на государственную поддержку в строительстве «национальной церкви». Каноническая изоляция УПЦ КП может растянуться на неопределенный срок.

Если иерархи УПЦ КП и УАПЦ сегодня примут решения о присоединении к УПЦ, их действия, скорее всего, не найдут должного одобрения у большинства их пасты. Клирики УПЦ КП и УАПЦ, могут быть лично заинтересованы в присоединении к той или иной канонической юрисдикции, однако миряне УПЦ КП и УАПЦ готовы активно противодействовать любым «униональным» планам своих иерархов. Поэтому, обдумывая перспективы воссоединения украинского православия в ближайшей перспективе, нужно отдавать себе отчет, что объединительные процессы, скорее всего, натолкнутся на активное неприятие со стороны участвующих в автокефальном движении мирян. Ведя диалог с УАПЦ и УПЦ КП, каноническая УПЦ должна постоянно иметь в виду проблему пасты этих церковных групп, которую необходимо в первую очередь заинтересовать в объединительных процессах.

Определенные коррективы внесли решения Комиссии в Шамбези и в среду УПЦ, где, как известно, сосуществуют две точки зрения на будущее этой Церкви: приверженцы сохранения (либо умаления) канонических прав и сторонники совершенствования нынешнего статуса УПЦ (обретения автокефалии). В ситуации, когда любое несвоевременное действие может привести к расколу, разделение УПЦ породит лишь еще один импульс фрагментации. А в ситуации, когда механизмы преодоления кризиса еще не выработаны, это приведет только к еще большим церковным нестроениям. Внутри УПЦ заинтересованных в таком сценарии, вероятно, нет.

Таким образом, сегодня украинское православие существует в новых реалиях. Государственная власть более не настаивает на учреждении «Единой Поместной Церкви», напротив, акцентирует внимание на ценности церковного единства между Украиной и Россией. Диалог и работа по завершению подготовки «Святого и Великого Собора Православной Церкви» между Константинополем и Москвой блокирует в ближайшее время перспективы создания в Украине полноценной церковной юрисдикции Константинополя. Наконец, в свете последних решений Межправославной Комиссии в Шамбези, Православная Церковь в Украине фактически не имеет шансов получить «каноническую автокефалию» либо место в диптихе в качестве автономной Церкви. Нынешний статус УПЦ в ближайшее время вряд ли расширится, а «автокефалистская партия» в УПЦ будет заинтересована только в сохранении статус-кво. Любое решение проблемы требует не только консенсуса на уровне епископата, но и общецерковного консенсуса, т.е. как достижения единомыслия в самой УПЦ, согласования позиций со святейшим патриархом и священным синодом. Не предвидится и «моментального распада» УПЦ КП и УАПЦ, поскольку церковное разделение в Украине возникло на основе не политической идентичности, а идентичности ментальной, по культурно-цивилизационному признаку [3].

Література

1. Драбинко А. Православие в посттоталитарной Украине (Вехи истории). – К.: Изд. Свято-Успенской Киево-Печерской Лавры, 2002. – 286 с.
2. Еще раз по поводу снятия анафемы с Ивана Мазепы / <http://www.pravoslavie.ru/polemika/5780.htm>. - 12. 02.2008.
3. Зуев П. Украинская церковь в перспективе Всеправославного собора // Дзеркало тижня. № 15 (795), 17 - 23 квітня 2010.
4. Курас Т.Ф., Рибачук М.Ф., Кирюшко М.І., Фещенко П.І. Релігія і політика в сучасній Україні. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. – 272 с.
5. На совещании в Шамбези был выработан механизм предоставления автокефалии и автономии Православным Церквям / <http://www.pravoslavie.ru/news/print33238.htm>
6. Решетников Ю. Політико-конфесійні відносини в умовах сучасної трансформації українського суспільства. – Автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. політ. наук. – К., 2003. – 17 с.
7. УАПЦ говорит, что продавать свой голос на выборах – это большой грех / <http://www.bible.com.ua/news/r/55951#> 5.07.2010
8. Филарет считает политическим визит Кирилла в Украину / <http://korrespondent.net/ukraine/politics/1091675>
9. Церква закликає смиренно прийняти вибір / <http://izvestia.com.ua/?/articles/2010/02/07/134735-13>
10. Черноморец Ю. Судьба УПЦ в начале XXI века. УПЦ и Президентские выборы 2004 года в Украине // <http://www.patent.net.ua/intellectus/facts/301/ua.html>. - 30.06.2010.
11. <http://www.cerkva.info/ru/documents/13-documents/1-zverndrugijtur.html?tmpl=component&print=1&layout=default&page=5>.07.2010
12. <http://www.cerkva.info/ru/documents/13-documents/5-zvernennia.html> 5.07.2010
13. www.for-ua.com/ukraine/2010/05/31/180625.html. - 3.06.2010.
14. <http://www.patriarhia.ru/db/text/1100979.html>. - 3.06.2010.
15. <http://www.president.gov.ua/ru/news/14474.html>. - 29.07.09.

Посредников Д.В. Православ'я й вибори Президента України 2010.

У статті висвітлюється вплив виборів Президента України 2010 р. на зміну позицій православних церков в Україні.

Ключові слова: державно-конфесійні відносини, конфесійна політика, Помісна церква, православ'я, релігійні організації.

Posrednikov D.V. Orthodoxy and elections of President of the Ukraine 2010.

This article is devoted to a problem of presidential elections of Ukraine on change of positions of Orthodox churches in Ukraine is shined 2010.

Key words: state-confessional relations, confessional policy, Local church, orthodox, religious organization.

**ГІТЛЕР ТА СТАЛІН: ЗВЕРНЕННЯ ДО НАРОДІВ У ЗВ'ЯЗКУ
З НАПАДОМ НІМЕЦЬКОГО РАЙХА НА СРСР**

У даній статті автор намагається здійснити порівняльний історичний аналіз змісту звернень Гітлера та Сталіна до своїх народів у зв'язку з нападом Німецького Райха на СРСР 22 червня 1941 року з метою з'ясування об'єктивних причин цього військового конфлікту, привернути увагу до динаміки змін національно-політичної активності німецького та радянського урядів у межах підписаного пакту Молотова–Ріббентропа, концентрації військових підрозділів та техніки на кордоні між двома країнами напередодні конфлікту. (Основна увага приділяється факту офіційного дипломатичного оголошення Німеччиною війни на підставі багатьох документальних джерел).

Ключові слова: пакт Молотова–Ріббентропа, звернення до народу, німецько-радянські стосунки, офіційне оголошення війни.

Своєму батькові,
Сиволапову Олексію Васильовичу, присвячую:
справжньому ветерану, що визволяв Київ, дійшов до Берліну
та після перемоги над Японією повернувся живий з війни...

«Правда не перемагає. Правда залишається, коли решту вже витрачено».
З програмного документу чеської опозиції
«Дві тисячі слів», червень 1968 року

Друга світова війна як найтрагічніша історична подія ХХ століття ще й сьогодні викликає дуже багато питань серед незалежних істориків та науковців-дослідників. Попри те, що після завершення війни минуло вже понад 65 років, реальні причини відвертого військового конфлікту між гітлерівським III Райхом та сталінським СРСР, які мали на той час чинну Угоду про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом, або Пакт Молотова–Ріббентропа (нім. Deutsch-sowjetischer Nichtangriffspakt), якого було підписано німецьким міністром закордонних справ Йоахимом фон Ріббентропом та радянським народним комісаром закордонних справ В. Молотовим в присутності посла Німеччини графа фон дер Шуленбурга та Йосипа Сталіна в ніч з 23 на 24 серпня 1939 року в Москві, ще залишаються в українській історіографії недослідженими. Як відомо, важливою, майже визначальною складовою цього пакту був так званий «таємний додатковий протокол», що визначав сфери агресивних інтересів обох держав у Східній Європі. Пізніше, після спільної агресії проти Польщі, 28 вересня 1939 року було укладено також Угоду про дружбу та кордони між СРСР та Німеччиною (нім. Deutsch-Sowjetischer Grenz- und Freundschaftsvertrag), що фактично доповнювала вищезгаданий пакт (в радянських засобах масової інформації була оприлюднена лише основна частина цієї угоди).

На Нюрнберзькому процесі, а також у збірнику «Націонал-соціалістична Німеччина та Радянський Союз. 1939-1941», опублікованому в Західній Європі ще 1948 року, були репрезентовані німецькі та радянські документи з фондів архіву Райхсміністерства закордонних справ фашистської Німеччини, які повідомили демократичну спільноту про утаємничений зміст положень пакту від 23 серпня 1939 року. Ця публікація свідочить, що уникали розповсюдження раніше, вагомо вплинула на їхнє активне залучення до фахових історичних джерел країн Заходу. Утім на пострадянському просторі, в Україні зокрема, історики-науковці були позбавлені подібної можливості. Монополізована

пропаганда та «командно-адміністративна» радянська історіографія, що була повністю підкорена інтересам компартійної номенклатури та переважно вихвалювала і виправдовувала злочини сталінського режиму, створювала неправдиві уявлення щодо реального змісту та наслідків безвідповідальних кроків сталінської політики у межах стосунків з фашистською Німеччиною.

Реальні здивування викликає й той факт, що якщо запізніле звернення Сталіна до народів СРСР, на яке він спромігся лише 3 липня 1941 року, неодноразово публікувалося в різних історичних джерелах, на відміну від цього текст звернення Гітлера до німецького народу 22 червня 1941 року ще залишається невідомим переважній більшості сучасних українських дослідників, як, до речі, й повне за обсягом офіційне 42-томне видання протоколів та документів Нюрнберзького процесу. Якимось не сталося перекласти ці обвинувальні акти мовою переможців. Текст звернення Гітлера протягом десятиліть за «залізною комуністичною завісою» був недосяжним, не існувало навіть його перекладу українською мовою. Сімдесят років зацікавлені кола, у тому числі й фахових істориків, сприяли його замовчуванню та робили вигляд, що начебто цього звернення, яке фактично тлумачить провокаційні причини початку Великої вітчизняної війни, взагалі не існувало. Фактом залишається те, що за радянської доби в СРСР «оригінальні документи війни утаємничили та стерегли за сімома запорами як особливо важливу таємницю держави. Навіть газети, центральні радянські газети, що виходили напередодні війни та під час її, були виключені з відкритих фондів загальнодоступних бібліотек. Промови Молотова та Сталіна, тексти міждержавних угод, що були підписані Радянським Союзом у 1939-1941 рр., – це таємниця. Страшна військова таємниця [1]». Це робилося виключно з метою запобігання того, щоб ніхто ніколи не дізнався про об'єктивну сутність цієї війни та реальні причини нападу Німеччини на СРСР.

Спробуємо з позицій сьогодення проаналізувати зміст обох цих звернень з надією на досягнення нових історичних фактів та підтвердження вже нам відомих стосовно реального перебігу подій тієї жахливої за своїми наслідками та ще й досі такої невідомої війни.

За розвитком історичних подій звернення Гітлера зачитав Райхсміністр народної освіти та пропаганди доктор Пауль Йозеф Геббельс 22 червня 1941 року о 5.30 ранку в спеціальній трансляції Великонімецького радіо. За півтори години до цього, рівно о четвертій ранку, в Берліні Райхсміністр закордонних справ Й. фон Ріббентроп передав заступнику Народного комісара закордонних справ СРСР В.Г. Деканозову Меморандум, в якому були наведені причини нападу Німеччини на СРСР.

Текст цього Меморандуму, датованого 21 червня 1941 року, до речі, є також досить цікавим з погляду на з'ясування причин військового конфлікту між Німеччиною та СРСР. Між іншим у ньому німецьке керівництво зазначало, що

«...Радянський уряд дарма намагався всіляко замаскувати справжню мету своєї політики, підтримуючи останнім часом економічні стосунки з Німеччиною та здійснюючи низку окремих заходів, з метою продемонструвати цілому світові начебто нормальні чи навіть дружні стосунки з Німеччиною... Утім ці відволікаючи маневри, що повністю суперечили справжній політиці Радянського уряду, не змогли ввести в оману уряд Райха.

Ворожа політика Радянського уряду стосовно Німеччини у військовій сфері супроводжувалася постійно зростаючою концентрацією усіх озброєних сил Росії протягом широкого фронту від Балтійського до Чорного моря. Вже тоді, коли Німеччина основну увагу приділяла французькій кампанії на Заході та коли на Сході знаходилася лише незначна кількість німецьких військ, російське верховне командування розпочало систематичну передислокацію значних контингентів військ до східних кордонів Райха, причому концентрація основних сил відбувалася безпосередньо біля кордонів Східної Пруссії та генерал-губернаторства, а також на кордонах із Румунією у Бессарабії та на Буковині. Постійно посилювалися й російські гарнізони на кордоні з Фінляндією. Подальшими заходами у цьому напрямі була передислокація все нових російських дивізій зі Східної Азії та Кавказу на терени європейської частини Росії. Після того як Радянський уряд свого часу зробив

заяву, що, наприклад, у Прибалтиці він введе лише незначну кількість військ, лише в цьому районі після його окупації він постійно нарощував там концентрацію своїх військ, які сьогодні становлять 22 дивізії. Складалося таке враження, що російські війська все наближались до німецьких кордонів, хоча з німецького боку не запроваджувалося жодних військових заходів, що мали б мотивувати подібні дії росіян. Саме ці дії росіян змусили німецькі озброєні сили вдатися контрзаходів. Окрім того, окремі частини російських сухопутних сил та ВПС висунулися вперед, а на аеродромах повздовж німецького кордону було сконцентровано значні частини ВПС. Слід також зазначити неодноразові порушення на початку квітня кордону та часті випадки прольотів російських літаків теренами німецького Райха...

Верховне головнокомандування вермахту з початку року неодноразово вказувало зовнішньополітичному керівництву Райха на зростаючу загрозу теренам Райха з боку російської армії та при цьому підкреслювало, що причиною цього стратегічного зосередження та розгортання військ можуть бути лише агресивні плани... Після проведення тотальної мобілізації в Росії проти Німеччини розгорнуто не менш ніж 160 дивізій.

Підсумки спостереження протягом останніх днів свідчать про те, що сформоване групування російських військ, особливо моторизованих та танкових об'єднань, дозволяє Верховному головнокомандуванню Росії у будь-який час розпочати агресію різними ділянками німецького кордону. Донесення про зростаючу розвідувальну діяльність, а також щоденні повідомлення про випадки на кордоні та зіткнення між охоронними групами обох армій доповнюють картину вкрай напруженої, вибухонебезпечної військової ситуації...

Базуючись на вищезазначених фактах, уряд Райха змушений заявити: Радянський уряд у супереч своїм зобов'язанням та у явному протиріччі зі своїми урочистими заявами діяв проти Німеччини, а саме: 1. Підривна робота проти Німеччини та Європи не просто тривала, а з початком війни ще й посилилася. 2. Зовнішня політика ставала все більш ворожою стосовно Німеччини. 3. Усі озброєні сили, що зосереджені та розгорнуті на німецькому кордоні, були готові до нападу. Уряд Німеччини не може байдуже ставитись до серйозної загрози на східному кордоні. Тому фюрер віддав наказ німецьким озброєним силам усіма силами та засобами відвести цю загрозу. Німецький народ усвідомлює, що у майбутній боротьбі він є покликаним не лише захищати Батьківщину, але й врятувати світову цивілізацію від смертельної загрози більшовизму та розчистити шлях до справжнього розквіту Європи».

Разом з Меморандумом були передані три додатки до нього: «Доповідь міністра внутрішніх справ Німеччини, Райхсфюрера СС та шефа німецької поліції Німецькому уряду про диверсійну роботу СРСР, яка була скерована проти Німеччини та націонал-соціалізму»; «Доповідь міністерства закордонних справ Німеччини про пропаганду та політичну агітацію радянського уряду»; «Доповідь Верховного командування німецької армії Німецькому уряду про концентрацію радянських військ проти Німеччини». Фактично вручення цього Меморандуму з вищезгаданими додатками й було дипломатичним актом оголошення війни між III Райхом та СРСР. Водночас «німецький посол у Москві граф фон дер Шуленбург зробив заяву Радянському уряду про вступ Німеччини у війну з Радянським Союзом [2]». До речі, факт оголошення війни згадував у своїх мемуарах й Жуков: «До кабінету швидко увійшов В.М. Молотов: – Німецький уряд оголосив нам війну. Сталін опустився на стілець та глибоко замислився [3]».

В архіві міністерства закордонних справ Німеччини зберігся документ під назвою «Запис бесіди між Ріббентропом та радянським послом у Берліні Деканозовим», що відбулася 22 червня 1941 року о 4 годині ранку в Канцелярії Райхсміністра закордонних справ, в якому саме йшлося про факт оголошення війни. Райхсміністр відразу звернув увагу Деканозова на те, що «вороже ставлення радянського уряду до Німеччини та серйозна загроза, яку Німеччина вбачає в концентрації російських [військ] на східному кордоні Німеччини, змусили Райх запровадити військові контрзаходи. Деканозов знайде докладне висвітлення мотивів, що тлумачать германську позицію, в Меморандумі, якого Райхсміністр йому вручає [4]».

Про що саме вважав за потрібне повідомити німецький народ Гітлер? Він доволі відверто ознайомив німців з реальними причинами прийнятого ним рішення стосовно нападу на СРСР та надав історичну оцінку загальному стану європейських подій навколо III Райха в цілому:

«Німецький народ! Націонал-соціалісти! Час прийшов, коли я пригнічений важкими проблемами та приречений до місячного мовчання, нарешті можу мовити щиро. 3 вересня 1939 року Німецький Райх отримав від Англії декларацію щодо оголошення війни, де знову демонструвалося англійське намагання зробити неможливою будь-яку спробу консолідації та розквіту Європи шляхом негайного знищення на континенті будь-якої міцної держави, що з'являлася на її теренах.

Саме тому Англія століттями нищила Іспанію в багатьох війнах. Тому Англія вела війни проти Голландії. Тому пізніше (1812 р.) Англія нищила Францію за допомогою сил всієї Європи, а після того на межі ХХ століття Англія розпочала оточення Німецької Держави, і це тому ми мали «Велику Війну» 1914 року – «Світову війну». Але тільки внаслідок внутрішнього саботажу Німеччина була розбита з катастрофічними для неї наслідками».

Гітлер різко критикував негативну позицію Англії та водночас виразно натякав на диверсійну діяльність єврейської «п'ятої колони» у Німеччині (сайянім) і заколот «Спартаківської ліги» Карла Лібкнехта та Рози Люксембург. Він відверто викривав фарисейські кроки англійської зовнішньої політики та наголошував на тому, що

«після лицемірних стверджень, що війна була, начебто, тільки проти «кайзерівського режиму», вони стали планомірно нищити німецьку державу, відразу після того, як німецькі військові склали зброю.

Після пророцької заяви Франції, що 20 мільйонів німців - це надмірно багато; іншими словами, що ця кількість має бути знищена голодом, хворобами та еміграцією; та згадану заяву було виконано аж до останньої літери; німецький націонал-соціалістичний рух розпочав свою роботу з об'єднання німецького народу та з цього самого розпочалося відродження Німеччини. Це відродження нашого народу з попелу, приниження та сорому мало всі ознаки внутрішнього Ренесансу. Жодним чином ми не впливали та не загрозували цим Англії.

Тим не менш нову політику оточення та ізоляції Німеччини, що народжувалася з ненависті, Англія раптово розпочала знову. На внутрішньому та міжнародному тлі це перетворилося на тепер нам добре відому змову між євреями та демократами, більшовиками та консерваторами з єдиною метою - заблокувати відновлення нової німецької держави та звергнути її знову на мізерний рівень існування та імпотенцію.

Окрім нас ненависть цього інтернаціонального заколоту була спрямована проти тих народів, які подібно німецькому були забуті фортуною та змушені заробляти свій прожиток найважчою боротьбою за існування. Народи Італії та Японії, також як і наш народ, були позбавлені усіх прав брати участь у справедливому розподілі благ цього світу.

Тому коаліція наших країн (Німеччини, Японії та Італії) повинна діяти тільки задля самозахисту перед обличчям глобального заколоту, що загрожує їй.

Ще на початку 1936 року прем'єр-міністр Черчилль, за свідченням американського генерала Леонарда Вуда, перед Комітетом американського Конгресу знову оголосив Німеччину дуже міцною та внаслідок цього такою, яку треба знищити.

Влітку 1939 року, здається, прийшов час для Англії розпочати нищення Німеччини як завершення політики поступового її оточення та ізоляції. З цією метою було запроваджено план кампанії брехні, що складався з декларації начебто небезпеки інших народів, яких Англія оплутала обіцянками гарантованої допомоги, рівно як це вона робила й за часів попередньої війни.

Таким чином, з травня по серпень 1939 року Англія спромоглася переконати весь світ стосовно того, що Німеччина безпосередньо загрожує Литві, Естонії, Латвії, Фінляндії та Бессарабії, рівно як й Україні.

Ці країни погодилися прийняти обіцянки гарантій своєї безпеки, таким чином приєднуючись до ізоляціоністських сил проти Німеччини.

З огляду на ці обставини я вважав за необхідне прийняти на себе всю відповідальність перед обличчям своєї совісті та історією німецького народу і не лише завірив ці країни та їхні уряди в брехні англійських стверджень, але й зазначив чіткі кордони наших сил на сході шляхом самих урочистих декларацій стосовно кордонів наших інтересів.

Націонал-соціалісти, тоді ви, можливо, відчували, що цей крок був гірким та вимушеним для мене. Ніколи німецький народ не виношував в собі ворожих почуттів стосовно народів Росії! Однак вже понад 10 років єврейські більшовики пускалися в безперервні провокації підпалити не тільки Німеччину, але й всю Європу. У той час, як ніколи, німецькі націоналісти не мали наміру спрямувати свою увагу на Росію, єврейські більшовики з Москви ж навпаки тільки-но й робили, що намагалися підім'яти під себе не лише нас, але й інші європейські народи; і не тільки ідеологічно, але й грубою військовою силою».

Гітлер знову посилається на провокаційну діяльність Рози Люксембург та Карла Лібкнехта з їхніми «спартаківцями», радянсько-польську війну, а саме прорив Тухачевського на Берлін на допомогу «спартаківцям», підривному діяльності організації «Роте Фанне» Ернста Тельмана. Дуже яскраво він характеризує більшовицький уряд та наслідки його соціально-економічних перетворень:

«наслідки дій цього більшовицького уряду породжують тільки хаос, злиденність та голод в усіх країнах. Навпаки я вже 20 років з мінімальним втручанням та без руйнування нашої промисловості будую соціалізм у Німеччині, який не тільки повністю ліквідував безробіття, але й дозволяє робочий людині отримувати більшу частину результатів своєї праці.

Успіх цієї політики економічної та соціальної реконструкції нашого суспільства шляхом систематичного знищення класової та рангової різниці має в якості прикінцевої мети створити реально загальнонародну спільноту всього народу.

Тільки тому через силу я змусив себе у серпні 1939 року спрямувати свого міністра закордонних справ (Ріббентропа) до Москви, намагаючись позбавитись утисків англійської ізоляції».

Варто повернути увагу до двозначної оцінки Гітлером цих подій, що йому начебто було важко підписувати Пакт з СРСР, тоді як саме Пакт Молотова-Ріббентропа об'єктивно й був найжахливішим ударом по таємних

планах Англії. Водночас Гітлер, усвідомлюючи свою відповідальність за долю німецького народу, зазначав, що:

«я це зробив тільки перед обличчям своєї відповідальності за долю німецького народу, але ще більше з надією досягнення постійної розрядки напруженості та зменшення втрат, що у супротивному випадку чекали б на нас.

У той час як Німеччина урочисто підтвердила в Москві, що перелічені країни та території (Естонія, Латвія, Фінляндія та Бессарабія, рівно як й Україна), за виключенням Литви, не входять до інтересів Німеччини, спеціальна угода була підписана (таємний параграф "Пакту про ненапад") на випадок якщо Англії вдасться змусити Польщу спровокувати війну з Німеччиною. Також і в цьому випадку німецькі вимоги були зведені до суттєвих обмежень не враховуючи зв'язку з успіхами німецької армії.

Націонал-соціалісти, наслідки цього «Пакту», якого я й сам бажав та якого було підписано в інтересах німецького народу, були дуже й дуже плачевні, особливо що стосується германців, які мешкають у вищезазначених країнах.

Білья півмільйону германських чоловіків та жінок, більшість з яких є селянами, ремісниками та робітниками, фактично за ніч змушені були раптово залишити свої оселі та зникнути, щоб позбавитись нового режиму, що з самого початку загрожував їм безпросвітною бідністю, та рано чи пізно, - повним винищенням».

Гітлер згадує про введення радянських військ до Литви, Естонії та Латвії у 1939-40-х роках. Попри те, що сам Сталін вважав це «дружньою допомогою братнім народам» країн Балтії, реально ці події мали зовсім протилежний характер. Разом із введенням радянських військ в цих країнах масово починає запроваджуватися радянський лад, примусово створюються колгоспи, переслідується національна інтелігенція, що чинила супротив радянзації країни, відбуваються масові депортації. В середині червня 1940 року, коли увага міжнародної спільноти була прикута до німецької окупації Франції, частини НКВС атакували прикордонні пости в Литві, Естонії та Латвії [5]. Державні адміністрації були ліквідовані та замінені радянськими кадрами [6], під час чого було депортовано або вбито 34250 латишів, 75000 литовців та майже 60000 естонців [7]. Були проведені непрозорі вибори, на яких перемагали лише прорадянські кандидати, а сформовані внаслідок виборів ради одразу почали вимагати приєднання до Радянського Союзу, що дивовижно швидко сталося. Пізніше СРСР повністю анексував територію Литви разом з регіонами навколо Шешупе, яку до того за пактом Молотова-Ріббентропа планувалось віддати Німеччині. Характеризуючи наслідки цих подій, Гітлер констатує, що

«тим не менш тисячі германців взагалі зникли. Неможливо навіть визначити їхню долю та що коїться з ними тепер. Серед них було 160 тисяч громадян Німеччини. І на все це я повинен був заплотити очі. Я мав мовчати. В решті решт це я сам забажав досягти розрядки напруженості та, якщо можливо, й повного миру з цією країною (СРСР).

Однак за часів нашого спільного вступу до Польщі, кремлівські керманічі раптово та у супереч із угодою, також затребували й Литву. Німеччина ніколи не мала намірів окупувати Литву. (Вільнюс тоді належав Польщі.)

Німеччина не тільки залишилася не дієздатною пред'явити подібний ультиматум литовському уряду, але й відкинула запит Литви надіслати німецькі війська, тому що ця вимога не відповідала меті німецької політики. Попри це я підкорився й цій новій вимозі Кремля. Однак це був тільки початок шантажу та все нових і нових вимагань».

У своєму зверненні Гітлера згадує про свою чергову пропозицію миру між III Райхом та західними країнами Європи, він каже:

«перемога у Польщі, що була досягнута виключно німецькими військами, надала мені можливість ще раз звернутися до західних країн з пропозицією миру. Ця пропозиція миру чергового разу була відхилена, як і завжди, завдяки інтернаціональним зусиллям єврейських підпалювачів війни. Тоді причиною такої відмови був той факт, що Англія ще сподівалася мобілізувати проти Німеччини коаліцію європейських країн, включаючи Балканські країни та Радянську Росію. Тому Лондон вирішив спрямувати пана Стаффорда Кріппса посланцем до Москви.

Кріппс отримав чіткі інструкції - будь-якими засобами втягнути Радянську Росію у проанглійську коаліцію. Англійська преса повідомила про цю місію, оскільки її жодним чином не можна було приховати. Восени 1939 року та навесні 1940 року перші результати цієї місії Кріппса далися взнаки. У той час як Радянська Росія здійснила спробу підкорити військовою силою не тільки Фінляндію, але й Балтійські країни, вона раптом почала обґрунтовувати свої дії настільки ж сміхотворними, наскільки вони були й сфальсифікованими ствердженнями, що, начебто, вона має «захистити ці країни від зовнішньої загрози». Ця «зовнішня загроза» означала тільки Німеччину; жодна інша країна не мала доступу до балтійського регіону та й не могла там загрожувати. Але я змушений був мовчати. Утім ті, хто був при владі в Кремлі, негайно пішли ще далі.

У той час як навесні 1940 року Німеччина згідно із так званим «Пактом про ненапад» відізвала свої війська зі східного кордону; більша частина східного кордону була тотальне очищена від німецьких військ, реально розпочалася концентрація російських військ на західному кордоні, що вже можна було розглядати як цілеспрямовану загрозу Німеччини.

Згідно із заявою радянського міністра закордонних справ, а потім прем'єр-міністра В'ячеслава Молотова, персонально зробленої ним тоді, коли у Советів навесні 1940 року було вже 22 дивізії тільки в одній Прибалтиці, тоді як сам радянський уряд завжди стверджував, що його війська, начебто, були введені за проханням місцевого населення Прибалтики, мета їхньої присутності, що триває, була демонстрацією своєї сили Німеччині. У той час як наші вояки з 5 травня 1940 року нищили англо-французькі сили на заході, концентрація радянських військ та їхні маневри на нашому східному кордоні набували все більш та більш загрозливого характеру.

Тому в інтересах Німеччини я з серпня 1940 року вже не міг більш дозволити нашим східним провінціям, тим більше що вони на цей час взагалі дуже часто були запустілими, залишатися незахищеними внаслідок безпрецедентного зростання числа більшовицьких дивізій.

Це все було наслідком англо-радянської кооперації, яка була скерована на створення на сході такого міцного військового угруповання, що позбавило б Німецьке Командування можливості закінчити блицкриг на заході суцільним розгромом, що особливо стосується безпосередньо військово-повітряних сил. І все це відповідало не тільки англійській, але й радянській політиці; оскільки як Англія так і Радянська Росія мали на меті поступово збити слабкою та зовсім недієздатною всю Європу шляхом затягування війни якомога довше».

Водночас Гітлер привертає увагу й до подій, що мали місце на півдні Європи, він зазначає:

«аналізуючи проведену атаку СРСР стосовно Румунії, можна дійти висновку, що вона також передбачала захоплення важливої матеріальної бази не тільки для Німеччини, але й для всієї європейської економіки; та як найменше вона мала на меті зруйнувати її. Німеччина, особливо з 1933 року, виважено та цілеспрямовано шукала можливостей налагодити торгівлю з країнами південно-східної Європи. Тому ми завжди були зацікавлені у внутрішньому спокої та організації цих країн. Навпаки Радянський напад на Румунію та зв'язок Греції з Англією загрожували дуже швидко перетворити цей регіон на театр війни.

У супереч своїм принципам та негайному проханню румунського уряду, що сам відповідав за подібний розвиток подій, я радив йому сприйняти радянські вимоги заради миру та поступитися Бессарабією (Молдавією). Утім Румунський уряд вважав, що він буде здатен звітувати перед своїм народом тільки якщо Німеччина та Італія в якості компенсації, як найменше, нададуть хоча б гарантії цілісності того, що залишилося від Румунії.

Я погодився на це з важким серцем, принципово, тому що ми – Германці, коли надаємо свої гарантії – ми дотримуємося їх. Ми не є англійцями чи євреями».

На особливу увагу заслуговує та частина звернення Гітлера, де він розповідає про свою зустріч з радянським міністром закордонних справ Молотовим, якого він особисто запросив до Берліну з метою з'ясування причин погіршення стосунків, що виникали останнім часом між Німеччиною та СРСР. Нічого не приховуючи, Гітлер повідомляв:

«я до останньої секунди, хоча й обтяжений персональними зобов'язаннями, сподівався на збереження миру в цьому регіоні. Для того, щоб вирішити ці проблеми та досягти прозорості в стосунках між Радянською Росією та Німеччиною, а також виходячи з концентрації радянських військ, що триває, на нашому східному кордоні, я запросив Молотова до Берліну. Радянський міністр закордонних справ тоді вимагав від Німеччини тлумачень угоди за наступними чотирма пунктами:

1). Питання Молотова: чи скеровані німецькі гарантії Румунії проти СРСР у випадку повторного нападу СРСР на Румунію?

Моя відповідь: Німецькі гарантії мають загальний характер та безумовно накладають на нас обов'язки. Утім Радянська Росія ніколи не повідомляла нас про те, що вона має й інші інтереси в Румунії поза межами Бессарабії. Здійснена окупація радянськими військами Північної Буковини вже вийшла за межі радянських заповнень, тому я не вважаю, що Росія на даний момент має ще наміри проти Румунії, які йдуть значно далі.

2). Другий пункт Молотова: Радянська Росія знову відчуває загрозу з боку Фінляндії. Кремль однозначно не може терпіти цього. Чи готова Німеччина не надавати допомогу Фінляндії, та більш того, негайно відізвати німецькі війська, що вже знаходяться у Кіркінесі?

Моя відповідь: Німеччина абсолютно не має жодних політичних інтересів у Фінляндії. Утім нова війна СРСР проти маленького фінського народу вже не може розглядатися німецьким урядом як нормальне явище; рівно як і ми ніколи не повіримо, що Фінляндія якимось чином може загрожувати СРСР. Ні за яких умов ми не бажаємо нового театру війни на Балтиці.

3). Третій пункт Молотова: Чи готова Німеччина погодитися із тим, що Радянська Росія може надати гарантії Болгарії у вигляді скерування туди своїх військ, у зв'язку з чим він – Молотов є готовим заповнити Німеччину, що Кремль не буде позбавляти влади короля Болгарії?

Моя відповідь: Болгарія є суверенною країною. І я не маю інформації стосовно того, що б Болгарія колись зверталася до Радянської Росії по гарантії, на зразок тих, що Румунія запитала в Німеччини. Більш того, я не є готовим відповісти на це запитання без консультацій зі своїми союзниками.

4). Четвертий пункт Молотова: Радянська Росія за усіх обставин вимагає вільного перетинання проливів Дарданелли і Босфор та з метою свого захисту вимагає окупації деякого числа важливих військових баз на Дарданеллах та Босфорі. Заперечує цьому Німеччина чи ні?

Моя відповідь: Німеччина завжди не заперечувала зміні Конвенції Монтр'є від 1936 року на користь країн Чорного моря. Утім Німеччина не є готовою до того, щоб надати згоду Радянській Росії щодо створення військових баз повздовж вищезгаданих проливів».

Виходячи зі змісту цієї зустрічі, можна припускати що СРСР дійсно готувався після анексії частини польської та фінської території, окупації країн Балтії, Буковини та Бессарабії до чергового нападу на Фінляндію, окупації

Румунії, Болгарії та захоплення Стамбулу з проливами! Враховуючи вищезазначене, Гітлер позиціонує себе не лише як лідера Німеччини, але й представника європейської культури, він наголошує:

«Націонал-соціалісти, тут я, повністю усвідомлюючи свою відповідальність, мав проявити свою позицію як відповідальний лідер не тільки Німеччини, але й як представник європейської культури та цивілізації. Наслідком цього було зростання активності Радянської Росії, яка була скерована безпосередньо проти Німеччини, та відразу, конкретно, розпочалися нові спроби підризу румунської держави та спроби шляхом пропаганди відсторонити болгарську монархію.

За допомогою заляканих та незрілих лідерів Румунського Легіону в Румунії було організовано державний переворот, метою якого було скинути керманіча держави генерала Антонеску та викликати в країні хаос; позбавити уряд будь-якої влади та таким чином створити передумови для застосування німецьких гарантій. Утім я все ще вважав, що найкращім буде мовчазливе спостереження цих подій. Негайно, після невдалої спроби державного перевороту в Румунії, Радянська Росія здійснила нову передислокацію військ на східні кордони Німеччини. Радянські танкові підрозділи та парашутисти все зростаючою кількістю перекидалися в небезпечну наближеність до німецького кордону».

Здивування викликає й рівень свідомості німецького народу стосовно дислокації німецьких військ, про що згадує Гітлер:

«Німецькі озброєні сили та німецький народ знають, що ще декілька тижнів тому жодної механізованої дивізії чи навіть поодинокого танку не було дислоковано на наші східні кордони. Якщо, не дивлячись на усі переконання та камуфляж, мав бути потрібним якийсь остаточний доказ союзу між Англією та Радянською Росією, що формувався тоді, то Югославський конфлікт саме його й забезпечив. Коли я запозичав будь-які зусилля, що були скеровані на створення миру на Балканах та завдяки симпатії та кооперації з Муссоліні запропонував Югославії приєднатися до «Пакту трьох», якого було підписано 27 вересня 1940 року між Німеччиною, Італією та Японією, Англія та Радянська Росія в об'єднаній змові організували державний переворот, який за одну ніч усунув тодішній уряд Югославії, що був готовий підписати вищезазначену угоду».

Як відомо, Берлінський або так званий «Пакт трьох країн» було підписано 27 вересня 1940 року представниками головних країн-учасників Антикомінтернівського пакту: Німеччиною (Й. фон Ріббентроп), Італією (Галеаццо Чіано) та Японською імперією (Сабуро Курусу). Цікавим з погляду на можливий подальший розвиток історичних подій було те, що у листопаді 1940 року під час радянсько-німецьких перемовин німецькі дипломати запропонували СРСР також приєднатися до цього пакту. Радянський уряд висловив згоду на приєднання до країн «Вісі», але за умов віднесення до сфери інтересів СРСР Румунії, Болгарії, Фінляндії та Туреччини, що не було сприйнято Німеччиною.

25 березня 1941 року до Берлінського пакту приєднався югославський уряд Драгіша Цветковича, утім вже 27 березня його було скинуто, а новий уряд Душана Симовича не підтвердив факту свого приєднання до пакту, проголосив нейтралітет та пізніше підписав угоду про дружбу з СРСР. Фактично відбулося те, що 25 березня 1941 року у Відні югославський Принц Павле підписав «Пакт трьох», а через добу – 27 березня його уряд було скинуто військовим путчем під британським керівництвом, та замість нього було призначено 18-річного короля Петра Другого. Саме про це згадує у своєму зверненні Гітлер, він зазначає, що

«і сьогодні ми можемо поінформувати німецьку націю, що югославський путч проти Німеччини не був тільки англійським, але в основному він відбувався під Радянським керівництвом!

Оскільки ми мовчали й тут, радянські керманічі тут же зробили крок надалі. Вони не тільки організували путч, але й декілька днів по тому в своєму прагненні протидіяти встановленню миру на Балканах, підписали Угоду про дружбу та взаємодопомогу з Югославією та налаштували її проти Німеччини. І це зовсім не було платонічною дружбою. Москва потребувала мобілізації югославської армії.

Та оскільки навіть тоді я віддав перевагу мовчанню, ті, хто перебував у владі в Кремлі, пішли ще далі. Німецький уряд сьогодні володіє документальними свідченнями, які демонструють те, що Радянська Росія для того щоб втягнути у війну Югославію, надала обіцянку забезпечувати її через порт Салоніки (Греція) зброєю, літаками, амуніцією та іншим військовим матеріалом проти Німеччини.

І це сталося саме у той момент, коли я особисто у повсякчасній надії служити справі миру, надав раду японському міністру закордонних справ Йошике Мацуока, який зменшив тертя між Росією та Японією.

Тільки швидке просування наших незрівнянних дивізій у напрямі Скопле (у Македонії) та захоплення самих Салоник, розвалило цей англо-радянський закат. Літуні югославської армії, однак, збігли до Радянської Росії, та були там сприйняті як союзники».

На підставі вищезазначеного Гітлер констатує, що

«перемога Німеччини та Італії у Південно-Східній Європі перш за все загальмувала план влітку 1941 року втягнути Німеччину до війни на Балканах, що тривала б протягом декількох місяців, тим часом нарощуючи поперед наступальне розгортання радянських армій та підвищуючи їхню боєздатність для того, щоб в решті решт разом з Англією за підтримки американського постачання знищити Німеччину та Італію. Таким чином Москва не тільки порушила, але й нахабно зрадила положення нашої дружньої угоди. Все це було здійснено в той час, коли керманічі в Кремлі, аналогічно як і у випадку із Фінляндією та Румунією, до останнього моменту претендували на мир та дружбу і з чесними очима висловлювали офіційні спростування.

Та хоча до цього моменту я був змушений знову та знову зберігати мовчання під тиском обставин, тепер прийшов момент, коли продовжувати залишатися просто спостерігачем було б не тільки гріхом, але й злочинством проти німецького народу - тай навіть злочинством проти всієї Європи».

У даному випадку йдеться про те, що, як вважав Гітлер, на ньому лежить моральний обов'язок правонаступника середньовічної Священної Римської Імперії Німецької Нації, до складу якої входили Німеччина, Австрія, Чехія, Швейцарія та Італія, тому Гітлер ставав виразником інтересів так званої корінної Європи. Стосовно ситуації, що склалася напередодні військового конфлікту з СРСР, Гітлер відверто повідомляв німців про те, що

«сьогодні 160 радянських дивізій стоять на наших кордонах! Протягом багатьох тижнів йде постійне порушення цього кордону від крайньої півночі та до самої Румунії. Радянські літуни не вважають за потрібне дотримуватися повітряних кордонів; можливо щоб продемонструвати нам, що вони вже почувають себе господарями цих теренів. Протягом ночі з 17-го на 18-те червня 1941 року радянські озброєні загоны знову занурилися у німецьку територію та повернулися назад тільки після довготривалого бою».

Цей історичний факт ще потребує належного дослідження та висвітлення.

Але ж Гітлер наголошував, що

«все це наблизило нас до часу, коли нам необхідно запровадити кроки проти цього заколоту між єврейськими англосаксонськими підпалювачами війни та такими ж єврейськими керманічами більшовицького центру в Москві. Німецький народ, - зараз готується марш, який за своєю довжиною не має собі аналогів в історії. Разом з нашими фінськими друзями, ми перемогли англійців під Нарвіком біля Полярного Кола, де німецький флот розбив англійський. Німецькі дивізії під командуванням підкорювачів Норвегії у кооперації з героями фінської свободи та їхнім маршалом захищають свою землю. Формування німецького східного фронту простягаються від Східної Пруссії до Карпат. Німецькі та румунські вояки є об'єднаними під командуванням голови румунської держави Антонеску від берегів річки Прут, повздож Дунаю та до Чорного моря. Завданням цього фронту не є захист окремої країни, це є захист всієї Європи та рятування всіх. Тому я вирішив сьогодні знову довірити долю та майбутнє Німеччини та німецького народу в руки наших вояків. І хай допомагає нам Бог в цій битві[8]».

Доцільно визнати, що це був дуже нерозважливий «бліцкриг» за безпрецедентною довжиною фронту, метою якого було випередження радянського удару. Утім Гітлер був сповнений віри у незворотність німецької долі.

Історичним фактом залишається те, що 22 червня 1941 р. замість Сталіна до радянського народу по радіо звертався народний комісар закордонних справ СРСР В.М. Молотов. Він намагався виправдати Сталіна у цій досить делікатній ситуації та зазначав, що Радянській уряд та його голова товариш Сталін доручили йому зробити наступну заяву: «сьогодні, о четвертій ранку, без висловлення будь-яких претензій до Радянського Союзу, без оголошення війни германські війська напали на нашу державу, атакували наші кордони у багатьох місцях та підвергли бомбардуванню зі своїх літаків наші міста — Житомир, Київ, Севастополь, Каунас та деякі інші, причому вбито та поранено більш 200 осіб...»

Цей напад вже Молотов визначає як «віроломство, якому немає прикладів в історії цивілізованих народів». Попри відомі йому факти реального розвитку історичних подій він категорично підкреслює, що «напад на нашу країну здійснено попри те, що між СРСР та Німеччиною підписано угоду про ненапад та Радянський уряд сумлінно виконував усі умови цієї угоди...».

Водночас Молотов раптово згадає те, про що не буде казати пізніше у власному зверненні Сталін. Він додасть, усвідомлюючи події у Берліні та отримання Меморандуму повноважним представником СРСР у Німеччині В.Г. Деканозовим, що: «вже після скоєного нападу германський посол у Москві Шуленбург о 5.30 ранку зробив мені, як народному комісару закордонних справ, заяву від імені свого уряду стосовно того, що германський уряд прийняв рішення виступити війною проти СРСР у зв'язку із концентрацією частин Червоної армії біля східних германських кордонів».

Молотов наполягатиме на тому, що «брехню та провокацією є вся сьогоднішня декларація Гітлера, який намагається заднім числом зістрипати обвинувальний матеріал стосовно недотримання Радянським Союзом радянсько-німецького пакту...», та водночас він, як свого часу й Сталін, нібито

запевнюючи самого себе, у тому сенсі що може відбутися й навпаки, висловить від імені уряду СРСР «тверду впевненість», що «увесь наш народ тепер має бути згуртований та єдиний як ніколи. Уряд закликає вас, громадяни та громадянки Радянського Союзу, ще тісніше об'єднатися біля нашої славної більшовицької партії, біля нашого Радянського уряду, біля нашого великого керівника товариша Сталіна [9]». Варто згадати, що подібних закликів бракуватиме у зверненні Гітлера, який твердо вірив у тотальну підтримку свого народу.

Як відомо, звернення по радіо щойно обраного Голови Державного Комітету Оборони СРСР Й. Сталіна відбувся після незрозуміло довготривалої паузи – лише 3 липня 1941 року. Відчувається, що він був досить розгублений та наперед прогнозований у своїх чисельних закликах, що рясно лунали в його зверненні. Частково звернення Сталіна перегукувалося зі згаданим вже зверненням Молотова. На відміну від Гітлера Сталін нічого не повідомить про реальні причини нападу Німеччини. Він не згадає про свої провокаційні дії в Східній Європі та на Балканах, що відбувалися у супереч підписаним з Німеччиною угодам.

Аналізуючи зміст звернення Сталіна з позицій сьогодення, враховуючи об'єктивний та не заангажований класовою оцінкою підхід щодо висвітлення історичних подій того драматичного за своїми наслідками часу, можна констатувати, що це звернення викликає досить багато питань та потребує певного історичного дослідження. Навіть у самій формі звернення Сталіна до народу є присутнім деякий елемент несподіванки: «Товариши! Громадяни! Брати та сестри! Бійці нашої армії та флоту! До вас звертаюся я, друзі мої!»

Утім дуже важко народові, що витримав жорстокі, нелюдські випробування штучно створеним голодомором 1932-33 рр., суцільною колективізацією та відвертим нищенням заможного селянства, масовими політичними каральними акціями НКВС 1937-39 рр. та депортаціями почути про те, що він знаходиться у дружніх, навіть родинних стосунках з тираном. Ті, кого ще вчора вносили до спеціальних списків НКВС як ворогів народу, масово нищили, відправляли до концентраційних таборів та депортували, водночас перетворилися на «братів та сестер» кровавого тирана. Це дивовижна метаморфоза. Але її можна зрозуміти. Сталін відверто побоювався того, що за підтримки зовнішнього ворога його тоталітарна імперія рухне, імперія, до побудови якої він доклав багатьох злочинних зусиль, може припинити своє існування вже тепер. Утім Сталін вважає за доцільне звернутися до народу саме так. Потім Сталін, сприймаючи попередні формулювання Молотова, також характеризуватиме військовий конфлікт з Німеччиною як «віроломний військовий напад гітлерівської Німеччини на нашу батьківщину, що розпочався 22 червня».

Непрозорість цієї заяви полягала у тому, що Сталін як ніхто інший був дуже добре свідомий того, що ще о четвертій ранку 22 червня повноважний представник СРСР у Німеччині Деканозов отримав Меморандум, в якому було висловлено об'єктивні причини нападу Німеччини на СРСР. Тому треба чітко зазначити, що з боку Німеччини війну було саме оголошено.

Офіційних заперечень щодо Меморандуму Німеччини з боку СРСР не відбулося, а навпаки Сталін у своєму зверненні наголосив на тому, що СРСР ні у чому не є винним, звинувачень йому начебто ніхто не висував та жодного Меморандуму від Німеччини він не отримував. Утім саме тоді Сталін й запровадить до обігу таке собі безкомпромісне формулювання, яке буде неодноразово повторюватися десятиліттями радянською історіографією, що Німеччина «віроломно та без оголошення...» скоїла напад на СРСР.

Далі в його зверненні є присутньою доволі зрозуміла пропагандистська риторика, неопозбавлена ілюзорної фальсифікації реальних подій на східному

фронті. Сталін промовчить стосовно того, що сам він якось безвідповідально усунувся від керівництва країною, ніби образився на весь світ на самоті... Не згадає він чомусь й про злочинну бездіяльність свого Генерального штабу та його голови Жукова, про повну відсутність оборонної стратегії країни, наслідком чого вже в перші тижні війни буде масове потрапляння бійців Червоної армії до німецького полону та залишення ворогу численної зброї. Сталін просто констатуватиме, що «незважаючи на героїчний супротив Червоної Армії, попри те, що кращі дивізії ворога та кращі частини його авіації вже є розбитими та знайшли собі могили на полях бою, ворог продовжує лізти вперед, кидаючи на фронт нові сили. Гітлерівським військам вдалося захопити Литву, значну частину Латвії, західну частину Білорусі, частину Західної України. Фашистська авіація розширює райони дій своїх бомбардувальників, піддаючи бомбардуванню Мурманськ, Оршу, Могильов, Смоленськ, Київ, Одесу, Севастополь. Над нашою батьківщиною нависла серйозна загроза».

Безперечно, той перебіг жахливих подій, що стався першими днями війни, був цілком не зрозумілим як самому Сталіну, так і радянському народові, якого наполегливо виховували безвідповідальними галасливими закликами типу «ворога будимо нищити його теренами» чи «якщо завтра війна, якщо завтра у похід, ми сьогодні до перемоги готові...» А може це все сталося тому, що не на таку війну чекали, або готувалися зовсім до іншого. Та Гітлер сплутав усі плани, випередив... Тому й сам Сталін у своєму зверненні висловлює риторичні питання:

«Як сталося, що наша славна Червона Армія залишила фашистським військам низку наших міст та районів? Невже ж німецько-фашистські війська дійсно є непереможними, як про це сурмлять негмонно фашистські хвалькуваті пропагандисти? Безперечно ж, ні! Історія свідчить, що непереможних армій немає та й не буває. Армію Наполеона вважали непереможною, але її було розбито по черзі руськими, англійськими, німецькими військами. Німецьку армію Вільгельма за часів першої імперіалістичної війни також вважали непереможною армією, утім вона декілька разів терпіла поразку від руських та англо-французьких військ та, нарешті, була розбита англо-французькими військами. Те ж саме слід сказати про теперішню німецько-фашистську армію Гітлера. Ця армія не зустрічала ще серйозного опору на континенті Європи. Лише нашими теренами зустріла вона серйозний опір. Та якщо в наслідок цього опору кращі дивізії німецько-фашистської армії опинилися розбитими нашою Червоною Армією, то це значить, що гітлерівська фашистська армія також може бути розбита та буде розбита, як були розбиті армії Наполеона та Вільгельма.

Що стосується того, що частина нашої території опинилася все ж захопленою німецько-фашистськими військами, то це пояснюється головним чином тим, що війна фашистської Німеччини проти СРСР розпочалася за вигідних умов для німецьких військ та навпаки для радянських. Справа у тому, що війська Німеччини, як країни, що веде війну, були вже цілком відмобілізовані, та 170 дивізій, що Німеччина кинула проти СРСР та притиснула до кордонів СРСР, знаходилися в стані повної готовності, очікуючи лише сигналу для виступу, тоді як радянським військам треба було ще відмобілізуватися та притиснутися до кордонів. Чимале значення мала тут й та обставина, що фашистська Німеччина несподівано та віроломно порушила пакт про ненапад, якого було підписано 1939 р. між нею та СРСР, не враховуючи те, що вона буде визнана усім світом стороною, що здійснила напад. Зрозуміло, що наша миролюбна країна, не бажаючи брати на себе ініціативу порушення пакту, не могла стати на шлях віроломства.

Можуть запитати: як могло статися, що Радянській Уряд пішов на підписання пакту про ненапад з такими віроломними людьми та нелюдами, як Гітлер та Ріббентроп? Чи не була тут припущена з боку Радянського Уряду помилка? Безперечно ж, ні! Пакт про ненапад є пактом про мир між двома державами. Саме подібний пакт запропонувала нам Німеччина 1939 року. Чи міг Радянській Уряд відмовитися від такої пропозиції? Я вважаю, що жодна миролюбна держава не може відмовитися від мирної угоди із сусідньою державою, якщо на чолі цієї держави стоять навіть такі нелюди та людожери, як Гітлер та Ріббентроп. І це, безумовно, за умов однієї неодмінної умови - якщо мирна угода не зачіпає напряму чи опосередковано територіальну цілісність, незалежність та гідність миролюбної держави. Як відомо, пакт про ненапад між Німеччиною та СРСР є саме таким пактом».

По-перше, доцільно згадати, що угоду було підписано з фашистською Німеччиною, яка вже була на той час неприхованим агресором у Європі, а по-друге, Сталін взагалі лукаво не згадує про таємні додатки до цієї угоди, що задовольняли й агресивні наміри СРСР. Історичним фактом залишається те, що 17 вересня 1939 року, порушивши радянсько-польську мирну угоду, Червона армія розпочала збройну агресію та окупувала терени суверенної Польщі, узгоджені пактом Молотова-Ріббентропа [10]. Але ж тоді 1939 року, коли разом з Німеччиною нищили Польщу, Сталіна влаштовувало все, тому він й не застосовував проти німецьких партнерів епітетів на кшталт «людожерів та нелюдів», а навпаки влаштовував з ними спільні паради перемоги Вермахту та

Червоної армії по завершенню вторгнення до Польщі. 21 вересня 1939 року радянські та німецькі представники підписали формальну Угоду про координацію військових дій в Польщі включно з «винищенням» саботажників [11]. Спільні паради відбулися у Львові та Бересті, а в Бересті навіть мала місце урочиста зустріч військових командирів з обох сторін. Тому й дружньо посміхався офіцер Червоної армії Семен Кривошеїн німецькому генералу Гейнцу Гудеріану [12]. Попри все це Сталін продовжує міркувати, звертаючись до народу:

«Що виграли ми, склавши з Німеччиною пакт про ненапад? Ми забезпечили нашій країні мир протягом півтора років та можливість підготовки своїх сил для відсічі, у разі якщо фашистська Німеччина мала б ризик скоїти напад на нашу країну всупереч пакту. Це є конкретним вигрaшем для нас та програшем для фашистської Німеччини».

Однак навіть це зауваження Сталіна не витримує перевірки історією – він начебто намагався виграти час та підготуватися до опору ворогу, у разі якщо той раптово нападе, тоді як свідчить перебіг історичних подій – і підготуватися не встигли, або готувалися до чогось іншого, та ще й величезний за протягом спільний кордон з ворогом собі забезпечили. Хоча про це Сталін у своєму зверненні сором'язливо не згадує. Він запитує в народу:

«Що виграла та що програла фашистська Німеччина, віроломно розірвавши пакт та скоївши напад на СРСР? Вона добилася цим деякого вигрaшного стану для своїх військ протягом короткого терміну, але вона програла політично, викривши себе в очах всього світу як кровавого агресора. Не викликає сумніву, що цей короткотривалий військовий вигрaш для Німеччини є лише епізодом, а величезний політичний вигрaш для СРСР є серйозним та тривалим фактором, на підставі якого мають розгорнутися рішучі військові успіхи Червоної Армії у війні з фашистською Німеччиною».

Ці слова Сталіна будуть пророчими. Фактично так й станеться. Гітлер назавжди залишиться в історії агресором, а Сталін, незважаючи на його численні злочини, буде позиціонуватися як визволитель народів. Саме тому він так впевнено проголошуватиме у своєму зверненні:

«ось чому вся наша доблесна Армія, увесь наш доблесний військово-морський флот, усі наші літуни-соколи, усі народи нашої країни, усі кращі люди Європи, Америки та Азії, нарешті, усі кращі люди Німеччини - клеймують віроломні дії німецьких фашистів та співчутливо ставляться до Радянського Уряду, схвалюють поведінку Радянського Уряду та бачать, що наша справа є правою, що ворог буде розбитий, що ми маємо перемогти.

В силу нав'язаної нам війни наша країна вступила в смертельну сутичку зі своїм злішим та підступним ворогом - німецьким фашизмом. Наші війська героїчно зітнулися з ворогом, що є озброєним до зубів танками та авіацією. Червона Армія та Червоний флот, долаючи численні труднощі, самовіддано б'ються за кожну п'ядь Радянської землі. До бою вступають головні сили Червоної Армії, що є озброєними тисячами танків та літаків. Хоробрість вояків Червоної Армії - небувала. Наша відсіч ворогу міцніє та зростає. Разом з Червоною Армією на захист Батьківщини підіймається весь радянський народ.

Що є потрібним для того, щоб ліквідувати загрозу, що нависла над нашою Батьківщиною, та яких заходів слід застосувати для того, щоб розгромити ворога?

Насамперед є необхідним, щоб наші люди, радянські люди зрозуміли всю глибину небезпеки, яка загрожує нашій країні, та відмовилися від добросердя, від недбалості (в оригіналі – беспечности), від настрою мирного будівництва, цілком зрозумілих у передвоєний час, але згубних тепер, коли війна докорінним чином змінила стан. Ворог є жорстоким та неблаганним. Він ставить собі за мету захоплення наших земель, що політи нашим потом, захоплення нашого хліба та нашої нафти, що здобуті нашою працею. Він має за мету відновити владу поміщиків, відновити царизм, зруйнувати національну культуру та національну державність росіян, українців, білорусів, литовців, латишів, естонців, узбеків, татар, молдаван, грузин, вірмен, азербайджанців та інших вільних народів Радянського Союзу, їхнє онімечення, їхнє перетворення на рабів німецьких князів та баронів. Йдеться, таким чином, про життя та смерть Радянської держави, про життя та смерть народів СРСР, про те - бути народам Радянського Союзу вільними, чи перетворитися на рабів. Необхідно, щоб радянські люди зрозуміли це та припинили бути безтурботними, щоб вони мобілізували себе та перебудували всю свою роботу на новий, військовий лад, що не знає пощади ворогу».

Варто зазначити, що це черговий досить неоднозначний аспект звернення Сталіна. Він на відміну від Гітлера взагалі не згадує про себе особисто та свою роль у тому, що історично сталося за його активної участі, він не згадує та не характеризує свого політичного оточення та його злочинної бездіяльності у часи великого випробування країни, але навпаки він чомусь згадує про те, що радянські люди можуть бути за таких загрозливих обставин «недбалими та безтурботними»! Хоча це саме їм у той час на голови вже падали німецькі бомби та саме вони вже

потрапляли до німецького полону. Сталін відверто дбає про свою імперію, тому що європейське гасло «Об'єднаним фронтом проти більшовизму» було достатньо відомим народам СРСР, та й сам Гітлер неодноразово зазначав, що він має намір визволити народи Росії від ярма більшовизму. Сталін є свідомим того, що у багатьох західних регіонах країни у перші тижні війни населення зустрічало німців як своїх визволителів від сталінського терору. Саме тому він недвозначно попереджає:

«необхідно, надалі, щоб у наших лавах не було місця нитикам та боягузам, панікерам та дезертирам, щоб наші люди не знали страху в боротьбі та самовіддано йшли на нашу вітчизняну визвольну війну проти фашистських гнобителів. Великий Ленін, який побудував нашу державу, казав, що визначальною якістю радянських людей має бути хоробрість, відвага, відсутність страху в боротьбі, готовність битися разом з народом проти ворогів нашої батьківщини. Необхідно, щоб ця чудова якість більшовика стала надбанням мільйонів та мільйонів Червоної Армії, нашого Червоного Флоту та всіх народів Радянського Союзу».

Варто нагадати, що конкретні факти підтримки німців місцевим населенням та протидії Червоній армії реально мали місце. В опублікованому 2001 року документі під назвою «Коротке описання бойових дій 5-го мотострілкового полку та 22-ї мотострілкової дивізії військ НКВС за період з 22 червня по 13 липня 1941 року» полковник О. Головка доповідав про бойові дії у радянському тилу: «на кожний здійснений постріл з вікна, з башти чи дзвіниці ми відповідали вогнем кулеметів та танкових гармат...» За перші три доби війни бійцями цієї дивізії «було страчено 120 негідників, яких вдалося затримати [13]». Тому заклики Сталіна щодо боротьби з ворогом не були зайвими, радянський народ не лише не поспішав битися за «народну» владу, але й чомусь стріляв в її представників та захисників з вікон та горищ. Проте Сталін наполегливо продовжував характеризувати численні обов'язки народу:

«ми повинні негайно перебудувати всю нашу роботу на військовий лад, все підпорядковуючи інтересам фронту та завданням організації розгрому ворогу. Народи Радянського Союзу бачать тепер, що німецький фашизм є нестриманим в своїй скаженій злобі та ненависті до нашої Батьківщини, яка забезпечила всім трудящим вільну працю та добробут. Народи Радянського Союзу повинні піднятися на захист своїх прав, своєї землі проти ворогу».

Червона армія, Червоний флот та всі громадяни Радянського Союзу повинні відстоювати кожну п'ядь радянської землі, битися до останньої краплі крові за наші міста та селища, виявляти сміливість, ініціативу та кмітливість, що є притаманними нашому народу.

Ми повинні організувати всебічну допомогу Червоній армії, забезпечити посилене поповнення її лав, забезпечити її постачанням усього необхідного, організувати швидке просування транспортів із військами та військовими вантажами, широку допомогу пораненим.

Ми повинні зміцнити тил Червоної армії, підпорядкувавши інтересам цієї справи всю свою роботу, забезпечити посилену роботу всіх підприємств, виробляти більше гвинтівок, кулеметів, гармат, набоїв, снарядів, літаків, організувати охорону заводів, електростанцій, телефонного та телеграфного зв'язку, налагодити місцеву протиповітряну оборону.

Ми повинні організувати безпощадну боротьбу з усілякими дезорганізаторами тилу, дезертирами, панікерами, розповсюджувачами слухів, нищити шпигунів, диверсантів, ворожих парашутистів, надаючи в усьому цьому швидке сприяння нашим винищувальним батальйонам. Треба мати на увазі, що ворог є підступним, хитрим, має досвід з облуди та розповсюдження хибних слухів. Треба враховувати все це та не піддаватися на провокації. Треба негайно передавати до суду Військового трибуналу всіх тих, хто своїм панікерством та боязливостю заважають справі оборони, не зважаючи на обличчя.

За умов змушеного відходу частин Червоної армії треба уганяти весь рухомий залізничний состав, не залишаючи ворогу жодного потягу, жодного вагону, не залишати супротивнику жодного кілограму хліба, жодного літру пального. Колгоспники повинні уганяти всю худобу, хліб здавати на зберігання державним органам для вивозу його в тилі райони. Усе цінне майно, у тому числі кольорові метали, хліб та пальне, яке не має бути вивезене, повинно безумовно знищуватися».

Утім це тепер Сталін застерігає про «кольорові метали, хліб та пальне», а як бути з постачанням подібних ресурсів, що тривали роками за численними угодами та домовленостями з фашистським Райхом, зміцнюючи військовий потенціал агресора в Європі? З цього приводу варто згадати й про таємний протокол, якого було підписано між СРСР та Німеччиною вже зовсім напередодні війни – 10 січня 1941 року, що змінив умови таємного Додаткового протоколу від 23 серпня 1939 року стосовно Литви. Сторонами були обумовлені розміри компенсації за терени Литви: уряд Німеччини відмовлявся від своїх зазіхань на частину її теренів, тоді як Радянський уряд погоджувався компенсувати Німеччини за це сплатою суми в

7.500 000 золотих доларів, що прирівнювалося до 31.500 000 німецьких райхсмарок. Передбачалося сплатити зазначену суму наступним чином: одна восьма, а саме 3.937 500 німецьких марок, постачанням кольорових металів протягом трьох місяців з дня підписання цього Протоколу, решту – сім восьмих, а саме 27.562 500 німецьких марок, золотом, шляхом відрахування з німецьких платежів золота, які німецька сторона мала здійснити до 11 лютого 1941 року на підставі обміну листами, що стався між Народним комісаром зовнішньої торгівлі СРСР А. Мікояном та Головою Німецької економічної делегації п. Шнурре у зв'язку з підписанням «Угоди від 10 січня 1941 року про обопільні торгові постачання на другий договірний період за Господарчою угодою від 11 лютого 1940 року між СРСР та Німеччиною [14]». Парадокс ситуації полягав у тому, що німці 22 червня вже піддавали бомбардуванню терени СРСР, а з портів Балтики продовжували відходити кораблі із допомогою дружній Німеччині [15]. Утім про все це Сталін у своєму зверненні не згадував, понад усе він вважав за потрібне розібратися, що треба робити народу та як йому поводитися в умовах німецького нападу:

«в окупованих ворогом районах треба створювати партизанські загони, кінні та піші, створювати диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, для роздмухування партизанської війни всюди та будь де, для підризу мостів, шляхів, псування телефонного та телеграфного зв'язку, підпалу лесів, складів, обозів. В окупованих районах створювати нестерпні умови для ворога та всіх його прибічників, переслідувати та нищити їх на кожному кроці, зриваючи всі їхні заходи.

Війну з фашистською Німеччиною неможна вважати війною звичайною. Вона є не лише війною між двома арміями. Вона є разом з тим великою війною всього радянського народу проти німецько-фашистських військ. Метою цієї всенародної вітчизняної війни проти фашистських гнобителів є не тільки ліквідація небезпеки, що нависла над нашою країною, але й допомога всім народам Європи, що стогнуть під ярмом німецького фашизму. У цій визвольній війні ми не будемо поодинокими. У цій великій війні ми будемо мати відданих союзників в обличчі народів Європи та Америки, в тому числі й в обличчі німецького народу, зневоленого гітлерівськими керманічами. Наша війна за свободу нашої батьківщини зіллється з боротьбою народів Європи та Америки за їхню незалежність, за демократичні свободи. Це буде єдиний фронт народів, що стоять за свободу проти зневолення та загрози зневолення з боку фашистських армій Гітлера. У цьому зв'язку історичний виступ прем'єра Великої Британії п. Черчилля про допомогу Радянському Союзу та декларація уряду США про готовність надати допомогу нашій країні, які можуть викликати лише почуття вдячності в серцях народів Радянського Союзу, - є цілком зрозумілими та показовими.

Товариши! Наші сили є численними. Зрозумілий ворог повинен буде скоро переконатися в цьому. Разом з Червоною Армією підіймаються тисячі робітників, колгоспників, інтелігенції на війну з ворогом, що напад. Підіймуться мільйони маси нашого народу. Трудящі Москви та Ленінграду вже розпочали створювати багатогісячне народне ополчення на підтримку Червоної Армії. В кожному місті, якому загрожує небезпека навали ворога, ми повинні створити таке народне ополчення, підняти на боротьбу всіх трудящих, щоб своєю груддю захищати свою свободу, свою гідність, свою батьківщину - в нашій вітчизняній війні з німецьким фашизмом».

Цей фрагмент звернення не є позбавленим деякого «революційного романтизму» у межах мрій про «світову революцію», особливо коли йдеться про народи буржуазних країн Європи та світу, які добре собі усвідомлювали, що уявляє собою режим Сталіна в СРСР та про яку саме «демократію» йдеться, що її закликав захищати Сталін. А може в цьому й полягали приховані реальні плани Сталіна в цій війні? Достатньо дивує й те, що Сталін лише тепер, коли вже майже два тижні тривала війна, повідомляє радянський народ про створення Державного Комітету Оборони країни, в руках якого начебто зосереджена вся повнота влади. Виникає питання, а де ж ця влада перебувала до його створення? На кого було залишено країну та її народ? Сталін завжди стверджував, що він начебто докладав значних зусиль щоб «відтягнути» війну за будь-яку ціну, намагався виграти час, подбати про належний захист країни та все марно – країна залишилася беззахисною та зовсім не готовою. Оборони як такої військовими планами не передбачалося. Народ залишився сам на сам з панікерськими настроями перших днів війни, стрімким натиском жорстокого ворога та дивовижним наказом голови Генерального штабу Жукова червоноармійцям – «не відповідати на вогонь ворога, не піддаватися на провокації!..» Тим не менш Сталін звітує перед народом, що

«з метою швидкої мобілізації всіх сил народів СРСР, для надання відсічі ворогу, що віроломно напав на нашу батьківщину, - створено Державний Комітет Оборони, в руках якого тепер зосереджена вся повнота влади в країні. Державний Комітет Оборони розпочав свою роботу та закликає весь народ згуртуватися навколо партії Леніна-Сталіна, навколо Радянського уряду для самовідданої підтримки Червоної Армії та Червоного Флоту, для розгрому ворога, для перемоги. Усі наші сили - на підтримку нашої героїчної Червоної Армії, нашого славного Червоного Флоту! Усі сили народу - на розгром ворога! Вперед, за нашу перемогу! [16]»

Такою неоднозначно протилежною була оцінка історичних подій лідерами двох країн, що з «добрих сусідів та партнерів» перетворилися на ворогів. Вищезазначене свідчить про те, що реальні причини нападу Німецького Райха на СРСР ще залишаються проблемною темою національних історичних досліджень. Головна причина цього полягає у тому, що радянська історична наука завжди «дипломатично» обходила мовчанням резонансні подробиці політичної кризи радянсько-німецьких відносин цього періоду. Дуже яскраво двозначність цих історичних подій проілюстрував своїм останнім фільмом «Катинь» польський режисер Анджей Вайда. Він знайшов найбільш точний образ трагедії польського народу, що розпочалася у вересні 1939 року під час спільної агресії СРСР та Німеччини у Польщі, коли на мості сходяться два потоки людей, що у паніці біжать з протилежних боків: одні намагаються уникнути переслідувань німецького вермахту, інші – вояків червоної армії... Як писав з цього приводу німецький журналіст Франк Герольд на шпальтах газети «Berliner Zeitung»: «Агресія, що виникала від сусідів на Заході та на Сході, згодом пропустить через жорнова цілу націю». Подібна доля чекала в цій війні й на українців.

Література

1. Солонін М. 22 червня, чи Коли розпочалася Велика Вітчизняна війна. – Вид.: Яуза Ексмо, 2007. – С. 520.
2. Тельпуховський Б.С. Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу. 1941-1945. – М., – 1959. – С. 33.
3. Жуков Г.К. Спогади та роздуми. – М., – 1969. – С.248.
4. Оголошенню підлягає: СРСР–Німеччина. 1939-1941: Документи та матеріали / Уклад. Ю. Фельштинський. – М.: Московський робітник, 1991. – С. 367. – (Фонд правди)
5. Senn, Alfred Erich, Lithuania 1940: revolution from above, Amsterdam, New York, Rodopi, 2007 ISBN 9789042022256, page 44.
6. Wettig, Gerhard, Stalin and the Cold War in Europe, Rowman & Littlefield, Landham, Md, 2008, ISBN 0742555429, page 20-21.
7. Там само.
8. Der Grossdeutsche Freiheitskampf. Reden Adolf Hitlers (The German Struggle for Freedom; Speeches of Adolf Hitler), vol.3 (Munich: Franz Eher, 1942), pp.51-61.
9. Документи зовнішньої політики 22 червня 1941 – 1 січня 1942 р. Т XXIV. – М., – 2000. – С. 8-9.
10. Roberts, Geoffrey, Stalin's Wars: From World War to Cold War, 1939–1953, Yale University Press, 2006, ISBN 0300112041, page 43.
11. Nekrich, Aleksandr Moiseevich; Ulam, Adam Bruno & Freeze, Gregory L. (1997), Pariahs, Partners, Predators: German–Soviet Relations, 1922–1941, Columbia University Press, ISBN 0231106769, page 130.
12. Там само, page 131.
13. Військово-історичний журнал. 2001. № 5.
14. Хрестоматії з вітчизняної історії (1914–1945 рр.). За ред. А.Ф. Кисельова, Э.М.Шагина. М. 1996. – С. 482.
15. Д'яков Ю.Л., Бушуєва Т.С. Фашистській меч кувався в СРСР: Червона Армія та Райхсвер. Таємне співробітництво. 1922–1933. Невідомі документи. – М.: Рад. Росія, 1992. – С. 348. – (Росія в обличчях, документах, щоденниках).
16. Сталін Й.В. Твори. – Т. 15. – М.: Вид. «Письменник», 1997. – С. 56–61.

Сиволапов В.А. Гитлер и Сталин: обращение к народам в связи с нападением Немецкого Райха на СССР.

В данной статье автор пытается провести сравнительный исторический анализ содержания обращений Гитлера и Сталина к своим народам в связи с нападением Немецкого Райха на СССР 22 июня 1941 года с целью выяснения объективных причин этого военного конфликта, привлечь внимание к динамике изменений национально-политической активности немецкого и советского правительств в рамках подписанного пакта Молотова–Риббентропа, концентрации военных подразделений и техники на границе между двумя государствами накануне конфликта. (Основное внимание уделяется факту официального дипломатического объявления Германией войны на основании многих документальных источников).

Ключевые слова: пакт Молотова–Риббентропа, обращения к народу, немецко-советские отношения, официальное объявление войны.

Sivolapov B.A. Hitler and Stalin: The Address to his people on the occasion the Germans Reich offensive to USSR.

In this article author try to do comparative historical analysis of contents the Addresses of Hitler and Stalin to his people on the occasion the Germans Reich offensive to USSR on 22 June 1941 for elucidation objective reasons this military conflict, to attract attention to Dynamics of national-political activity of German and Soviet governments in the framework pact of Molotov-Ribbentrop, concentration of military subunits and techniques on frontier between two States on the eve of conflict. (Primary attention is give to the fact of Germans official diplomatic declaration of war in virtue of many documentary sources).

Key words: pact of Molotov-Ribbentrop, addresses to people, German-soviet relations, official declaration of war.

ББК 4г: 41/42(4Укр)

Татарчук Л.М.

**РОЛЬ ПОЛТАВСЬКОГО ТОВАРИСТВА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА У
СТАНОВЛЕННІ ПОЛТАВСЬКОГО ДОСЛІДНОГО ПОЛЯ (1865–1884)**

Розглянуто історію створення та роль Полтавського Товариства сільського господарства у становленні однієї з перших сільськогосподарських дослідних установ на теренах України - Полтавського дослідного поля. На підставі аналізу тогочасних літературних джерел та документів детально вивчено науково-дослідну та організаторську роботу керівників та спеціалістів поля у зазначений період.

Ключові слова: дослідна справа, дослідне поле, аграрна наука, Полтавське товариство сільського господарства.

Нині, коли до українського народу повертається його спадщина, значну увагу дослідників привертають проблеми, пов'язані з історією його національної науки. Сьогодні актуальною є необхідність об'єктивного відтворення процесів розвитку вітчизняної аграрної науки на різних етапах її становлення, й особливо за різних систем владного впливу. Одним із основних джерел теорії та історії є вагома спадщина минулого, ретроспективний науковий досвід та ідеї видатних учених. У зв'язку з цим є потреба проаналізувати і дати об'єктивну оцінку здобуткам вітчизняної науки у започаткуванні, становленні і розвитку наукової думки у галузі. Відповідно до цього, історичний досвід дасть можливість запобігти повторенню помилок минулого і передбачити наслідки реформування сільського господарства на сучасному етапі.

Завданням даної статті є здійснення комплексного, історичного аналізу діяльності Полтавського Товариства сільського господарства та його ролі у

становленні однієї з перших сільськогосподарських дослідних установ на теренах України - Полтавського дослідного поля.

Певний матеріал про роботу Полтавського Товариства сільського господарства та діяльність Полтавського дослідного поля знаходимо у публікаціях Сайка [1], Коваленка [2], Чекрізова І.О. [3], Вергунова В.А. [4].

Серед піонерів сільськогосподарської дослідної справи слід відмітити А.Н. Енгельгарда, І.М. Шатилова, князя П.П. Трубецького та ін. Польові досліді проводилися у їх власних господарствах і за їхні власні кошти. Однак проводилися вони розрізнено на низькому методичному рівні і не могли дати очікуваних результатів. О.О. Ізмаїльський писав з цього приводу: «Должен сказать, что все эти многочисленные опыты и исследования, проводившиеся с давних пор, пока еще не создали материала, на основании которого мы могли бы установить те культурные приемы, которые наиболее достигают желаемой цели при данных местных и климатических условиях...» [5]. Далі він відмічає, що досліді господарів-практиків дали мало корисного, необхідно проводити чіткі організаційні дослідження, ґрунтуючись на практичних висновках. Зацікавленість сільськогосподарською дослідною справою, на кінці ХІХ - початку ХХ ст., була викликана значною економічною ефективністю від застосування поміщиками у своїх маєтках нових, рекомендованих сільськогосподарськими дослідними установами прийомів та методів агротехніки.

Реформа 1861 року позитивно вплинула на вітчизняних господарів, які вважали, що піднімати власне господарство необхідно за рахунок покращених методів землеробства за науково - обумовленою системою із застосуванням експериментально провірених дослідних даних.

Саме тому у 1863 р. князь С.В. Кочубей виступив ініціатором об'єднання сільських господарств Полтавської губернії, запропонувавши організувати Полтавське Товариство сільського господарства .

Час створення Полтавського Товариства сільського господарства відноситься до 3 червня 1865 року. Відразу відбулося перше засідання, був затверджений Статут товариства, обраний президент товариства. Ним став С.В. Кочубей.

Передбачалося, що Товариство стане центром розвитку всіх видів сільськогосподарської промисловості. Основним його завданням стали пошуки такої системи ведення сільського господарства, яка б у нових економічних умовах забезпечувала його високу стабільність і прибутковість. Розглядалися питання забезпечення машинами, засобами землеробства, племінними тваринами, однак через відсутність грошових коштів не всі намічені плани реалізовувались.

Уже з перших років існування у Товаристві виникає ідея про створення власної дослідної установи з розвитку основної галузі економіки свого регіону – сільського господарства. [6]. У вересні 1866 р. цю пропозицію на засіданні Товариства було внесено секретарем Товариства Ф.І. Гайдуком. Він відзначав, “что одна из самых главных задач нашего общества, несомненно, состоит в том, чтобы всем лицам, занимающимся или интересующимся практическим

земледелием, показать на деле, каким из растений хлебных, кормовых и промышленных, более или менее известных, можно заниматься с надеждою на успех и пользу при здешних климатических условиях и свойствах почвы” [7]. Також ним відзначалось, що правління Товариства схвалило дану пропозицію. Проте через відсутність достатньої суми коштів дослідну установу було організовано в маєтку дружини Кочубея в «Демидівці». 1867 р. у помісті були закладені перші дослідні посіви, але, на жаль, ці корисні починання своєї повноцінної діяльності так і не розгорнули. [8].

У 1879 р. відбулася губернська сільськогосподарська виставка, два з'їзди сільських господарів, на яких член товариства Ратинський вносить пропозицію щодо необхідності створення при Товаристві дослідного поля для проведення дослідів з удобрення полів і вирощування насінневого матеріалу. Своім рішенням Товариство доручило П.І. Ганьку підібрати земельну ділянку для цих цілей. Полтавська губернська земська управа пішла далі і в 1881 році запропонувала земським загальним зборам план відкриття дослідної станції у районі Лозової для трьох українських губерній – Полтавської, Катеринославської та Харківської. Однак ця пропозиція не була підтримана достатньою кількістю голосів [9].

Цю справу було спрямовано в конструктивне русло тільки після звернення Правління Полтавського товариства сільського господарства у січні 1882 р. до владних інстанцій та згоди Міністерства державних маєтностей і Полтавського губернського земства виділити кошти, які так і не отримало Товариство. Не менш важливою організаційною подією, що визначає роль Полтавського Товариства сільського господарства у створенні Полтавського дослідного поля, стали у 1882 р. рішення Обласного з'їзду земських представників восьми південних губерній Російської імперії (Катеринославської, Харківської, Полтавської, Курської, Воронежської, Херсонської, Таврійської та Війська Донського)[10]. Було визначено два типи станцій. Одні повинні розглядати загальні питання фізіології рослин і тварин, інші – задовольняти потреби місцевих сільгоспвиробників. Уперше на такому рівні було висловлено пропозицію створити головну або центральну губернську станцію, яка відпрацьовуватиме для конкретної природно-кліматичної зони наукові основи ведення агрономії, зоотехнії та механізації. У липні 1884р. відповідно чергового звернення Полтавського Товариства сільського господарства з клопотанням про відкриття дослідного поля, губернське земство виділило Товариству на щорічні витрати дослідного поля 3050 рублів і затвердило Статут.

Датою створення Полтавським товариством сільського господарства Дослідного поля слід вважати 10 листопада (н.с.) 1884 р.[11]. Тоді ж було обрано його першу раду, до складу якої, згідно статуту, ввійшли три члени товариства (як виборчі) В.Ф. Липинський, О.О. Ізмаїльський, І.К. Коляновський та п'ять осіб (як посадовці) - президент Товариства А.І. Забаринський, віцепрезидент Д.К. Квітка, голова губернської земської управи О.В. Зеленський, член губернської управи В.А. Колесников та секретар Полтавського сільськогосподарського Товариства Л.А. Хітрово.

Програмою роботи Дослідного поля Полтавського Товариства сільського господарства передбачалося, що воно повинне займатися науковою розробкою тих питань землеробства, які виникають у сільських господарів краю. І, перш за все, визначити систему заходів для боротьби з несприятливими кліматичними умовами півдня Росії, особливо із посухами, які часто завдавали величезної шкоди сільському господарству. Перший параграф статуту установи свідчить : „научно разработать практические вопросы сельского хозяйства и дать ответы по тем вопросам сельско-хозяйственной культуры, в разрешении которых наиболее нуждались местные хозяева” [12].

Важкими були перші кроки Дослідного поля. Не маючи прикладу інших дослідних установ Росії щодо вивчення сільського господарства йому довелося керуватися більше чуттям та інтуїцією і приймають на себе всю тяжкість “піонерської” справи.

У перші вісім років діяльності Дослідного поля розроблялись такі питання: вплив на врожайність озимих чотирьох видів пару (чорного, зайнятого кормовими рослинами, раннього весняного, удобреного і неудобреного) при різній глибині оранки, порівняльна продуктивність семи видів багаторічних трав, вивчення агротехніки вирощування просапних культур та інше.

Більшість вчених агрономів того часу зневажливо відносилися до польового методу, вважаючи його грубим, “ненаучним” і вважали за краще користуватися аналогічними методами лабораторії і вегетаційного будинку.

Полтавському полю належить заслуга вибору „польового методу”, як основного методу роботи; уточнення і удосконалення його до ступеня точного, наукового методу для вивчення і аналізу сільськогосподарських явищ. „Главная задача в накоплении фактического материала, точно наблюденного и точно записанного”, - так говорив перший директор дослідного поля Б. П. Черепакін в своєму першому звіті, якому передував епіграф: „Слова і ілюзії проходять, справи ж залишаються”. Таким чином, на перший план висувається факт, а потім вже його аналіз і пояснення.

Вивчаючи матеріали видно, що з самого початку не було навколо Дослідного поля атмосфери розуміння, яке б допомагало в роботі. Ті, для кого працювало Дослідне поле, сільські господарі, спочатку відносилися з недовір'ям, сумнівалися, що на маленькій ділянці в 21 десятину можна було вирішувати питання практичного господарства, іронічно називали Дослідне поле „моделлю господарства” [13] і як не довіряли моделі якої-небудь нової машини, так не були впевнені, що Дослідне поле може дати корисні вказівки для сільського господарства. Правда, у Полтавського Дослідного поля були і прибічники з передових господарів, серед них особливе місце відводиться віце-президенту Полтавського Товариства сільського господарства Д. К. Квітці, який брав активну участь в організації і роботі Дослідного поля. Від персоналу вимагалась висока кваліфікація і поблажливість, від керівників - талант. Багато видатних учених докладали зусиль в прогресивний розвиток Полтавського Дослідного поля, зокрема – Б. П. Черепакін (1885-1891), який був першим директором поля, В. М. Дяков, С. Ф. Третьяков, В. І. Сазанов. Саме Б. П.

Черепакін, розпочав досліди на придбаній ділянці землі, що розміщувалася поблизу міста Полтави.

За словами В.М. Дякова: „Б.П. Черепакін був надзвичайним працівником, добросовісним до педантичності; виключно думав про свої численні ділянки і отримані цифри, турбувався про кожну дрібницю молодого неналагодженого господарства. Він гаряче і сумлінно цікавився кожною деталлю, на все звертав увагу, все оцінював, за все турбуючись і домагався. Оплачувалася така робота гірше, ніж в будь-якому поміщицькому господарстві праця керівника. Для цього необхідна була тверда віра в корисність і необхідність дослідної справи, щоб не падати духом і бадьоро продовжувати роботу" [14].

Бюджет Дослідного поля був дуже мізерним; довгий час Поле існувало тільки на щорічну субсидію Губернського Земства в 3050 крб. в рік. Засобів завжди було мало і керівникам доводилося вибирати: „куди витратити останні 50 рублів? чи потратити на дірявий дах або купити науковий прилад?" Такі були перші кроки Полтавського Дослідного поля. Але час йшов і робив свою роботу, а результати, отримані Дослідним полем, були настільки яскраві і повчальні, що швидко привернули увагу як сільських господарів, так земства і уряду.

Другому директоріві Дослідного Поля В. Н. Дьякову (1891-1899) належить заслуга у розробці найголовніших питань засушливого господарства.

Наступний директор Ю. Ю. Соколовський (1899-1905) зумів налагодити тісний зв'язок з селом через агрономів, він талановито популяризував результати Полтавського Дослідного поля в агрономічних та селянських кругах з залученням цілої низки кореспондентів через журнал „Хуторянин", організовував екскурсії. Полтавське Дослідне поле користувалося широкою популярністю навіть за межами Полтави і України, про що свідчать численні запити господарів, що шукали порад.

Наступником Ю. Ю. Соколовського був С. Ф. Третьяков(1905-1918). Під його керівництвом виконувалася вагома робота з розвитку і поглиблення дослідницької роботи поля і відбулася реорганізація Дослідного поля в Дослідну станцію з цілою низкою нових наукових відділів.

Підводячи підсумки, слід відмітити, що завдячуючи ролі Полтавського Товариства сільського господарства було створена перша на теренах України дослідна сільськогосподарська установа - Полтавське Дослідне поле.

Наукові надбання Полтавського дослідного поля стали практичною основою так званої “суспільної агрономії” для селянства, що розгорталася в країні через окремі “агрономічні участки”. Саме вона й стала однією з найпродуктивніших баз підготовки кадрів для дослідницької роботи в галузі сільського господарства. Тут навчалися і проходили гарну школу і науку практиканти та співробітники, які згодом стали відомими вченими агрономами, селекціонерами, академіками, а саме: М. І. Вавилов, І. В. Якушкін, Б. Н. Лебединський та багато інших.

У подальших публікаціях автором планується освітити наукову та практичну діяльність Полтавської дослідної станції з 1910 року, моменту його реорганізації в Дослідну станцію.

Література

1. Сайко О.В. Становлення сільськогосподарської освіти Полтавської губернії (кінець XIX – початок XX століття) /О.В.Сайко //Сіверянський літопис.-Чернігівський держ. пед. ун-т. - Чернігів, 1999. - №2. -С.148-149.
- 2.Коваленко Н.П. Організація сільськогосподарської дослідної справи на Полтавщині після скасування кріпосного права / Коваленко Н.П., Сайко О.В. // Зб. наук. праць Ін-ту землеробства УААН. -К., 1998.-Вип.1. - С.221-225.
- 3.Чекрізов І.О. Вивчення обробітку ґрунту на Полтавщині наприкінці XIX століття / І.О. Чекрізов // Матеріали восьмої конференції молодих істориків освіти, науки і техніки. – К., 2003. – С. 225-229.
- 4.Вергунов В.А. Розвиток сільського господарства Полтавщини в період скасування кріпацтва /В.А. Вергунов, Н.П. Коваленко, О.В. Сайко; за ред. В.А.Вергунова. –К.: Нора-принт, 1998. - 143 с.
5. Измайльский А.А. Избранные сочинения. Т. 2. М.: Сельхозгиз, 1937.-С. 78-79.
6. Полтавское опытное поле //Сборник сведений о сельскохозяйственных опытных учреждениях России (по данным анкеты 1910 года)/ Г.У.З.иЗ., Департамент Земледелия.-СПб., 1911.- С. 139-150.
7. Гриб Н.И. Полтавская Ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственная опытная станция им. Н.И. Вавилова /Н.И. Гриб, В.К.Чуйко.- К.: Лыбидь, 1991.- С. 22.
8. Браженко І.П. Шлях в 116 років /І.П. Браженко, І.О. Чекрізов //Зб. наук. пр. Ін-ту землеробства УААН.- К., 2000.- С.112-120.
9. Краткий исторический очерк Полтавского опытного поля за 25 лет. 1884-1909 /сост. С.Ф.Третьяков; Полтавское о-во сел. хоз-ва.- Полтава, 1912. - С. 3.
10. Вергунов В.А. Полтавське дослідне поле: становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 125 – річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві) /В.А.Вергунов; УААН, ДНСГБ.- К., 2009.- 220 с. – (Іст.-бібліогр. сер. “Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії”); кн. 28 .
11. Гриб Н.И. Полтавская Ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственная опытная станция им. Н.И. Вавилова /Н.И. Гриб, В.К.Чуйко.- К.: Лыбидь, 1991.- С. 25.
12. Сазанов В.И. Краткий исторический очерк Полтавской сельско-хозяйственной опытной станции: доклад /В.И. Сазанов //40-летний юбилей Полтавской с.- х. опытной станции – Полтава, 1925.- С.19).
13. 40-летний юбилей Полтавской с.- х. опытной станции – Полтава, 1925.- С. 20).
14. Там же.- С.21.

Татарчук Л.М. Роль Полтавского Общества сельского хозяйства в становлении Полтавского опытного поля (1865–1884).

Рассмотрено историю создания и роль Полтавского Общества сельского хозяйства у становлении одного из первых сельскохозяйственного опытного учреждения на Украине – Полтавского опытного поля. На основании анализа литературных источников и документов того времени детально изучена научно-исследовательская и организаторская работа руководителей и специалистов опытного поля в указанный период.

Ключевые слова: *опытное дело, опытное поле, аграрная наука, Полтавское общество сельского хозяйства.*

Tatarchuk L.M. The Role Of Agriculture Society Poltava In The Formation Poltavka Field Research (1865-1884).

The history of creation and the role of Poltava Agricultural Society from becoming one of the first agricultural research institutions in Ukraine - Poltava experimental field. Based on the analysis of literary sources and documents of that time studied in detail the research and organizational work of managers and specialists experienced in the field during this period.

Key words: *business research, field research, science ararna, Poltava Agricultural Society.*

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ ДОНБАСУ
В УМОВАХ ОКУПАЦІЇ (1941-1943 рр.)**

Висвітлюються характерні особливості повсякденного життя мешканців Донбасу в період окупації 1941–1943 рр.

Ключові слова: окупація, мешканці Донбасу, повсякденне життя.

Сучасний період національного відродження нашої держави супроводжується зростанням зацікавлення широких громадських кіл до подій Великої Вітчизняної війни, взагалі, і до періоду окупації території Донбасу - зокрема. Цей період став справжнім випробуванням духовних і моральних якостей радянських людей, що перебували в умовах постійного ризику і неймовірної напруги сил. У цьому контексті актуальним залишається питання виявлення особливостей повсякденного життя мешканців Донбасу в умовах окупації, що надасть можливість зрозуміти проблеми сьогоденної системи соціального захисту пересічних громадян та методи їх розв'язання.

У вирішенні цього завдання автор важливе місце відводить регіональним дослідженням, що ґрунтуються на сучасних методологічних принципах, оновленій термінологічній базі, критичному аналізі здобутків попередників та архівних джерел [1]. Джерела дослідження зазначеної проблеми досить різноманітні та все більш доступніші, хоча все ж таки значні їх масиви ще й дотепер залишаються неопублікованими та недостатньо дослідженими. У цьому зв'язку цікаві факти містять документи, що зберігаються у Державних архівах Донецької та Луганської областей.

Загальноствановленим є ствердження, що до кінця 1941 р. майже вся територія Донбасу була окупована гітлерівськими військами [2]. За свідченнями очевидців, німці з'явилися на території Сталінської області у жовтні – листопаді 1941 р. [3]. Станом на 22 липня 1942 р. уся територія Сталінської області, а також Ворошиловградської були включені у військову зону, підлеглу безпосередньо гітлерівським військам [4]. Це було пов'язано з тим, що у планах загарбників головною метою виступало захоплення території Донбасу та використання його ресурсів задля особистих потреб.

У більшості міст Сталінської області наприкінці 1941–початку 1942 рр. відбувся перепис підлітків (14-16 років), що було зумовлено необхідністю ефективного використання трудових ресурсів на користь Німеччини. Щодо тривалості робочого дня, то з документів відомо, що на промислових підприємствах формально було встановлено 10-годинний робочий день, проте фактично робітники працювали 12–15 годин. Як правило, той робітник, що не виконав норму, не мав права полишати робоче місце до остаточного виконання норми [5].

За дослідженнями А.М. Михненка робітники, які були зайняті у важкій промисловості, мали отримувати тижневий пайок, що складався з 200 г м'яса, 100 г олії, 2500 г хліба, 500 г крупи, 250 г цукру, 350 г овочів. Про стан робітників маємо свідчення: „...В м. Сталіно робітникам хліба не видається жодного граму, видають лише тим, хто працює, по 300 г, але зайнятих на роботі

дуже мало...населення міста голодує... у м. Маріуполі мається багато випадків смерті від голоду”. Мешканці міст і робітничих селищ Донбасу, починаючи з десятирічного віку, були зобов'язані пройти реєстрацію на біржі праці [6]. Щодо останнього ствердження маємо свідчення про те, що, наприклад, пані О.А. Ракітова при розповіді про своє намагання влаштуватися на роботу за допомогою біржі праці, акцентує увагу на тому, що була залишена там на роботу саме під час реєстрації [7].

За свідченнями однієї з робітниць про організацію праці цієї установи маємо дані про те, що робота на біржі праці полягала у реєстрації всіх безробітних м. Сталіно. До кінця грудня 1941 р., тобто по закінченню реєстрації, вся картотека безробітних була розбита на групи за спеціальностями. Так, наприклад, усього по жіночому відділенню було створено 28 груп. Жінки та чоловіки реєструвалися й рахувалися окремо. У першій враховувалися сільськогосподарські робітники (агрономи та ін.), у третій – робітники шахт і т. д. У тринадцятій рахувалися робітники харчової промисловості, у чотирнадцятій – кравчихи і білошвальки, у п'ятнадцятій – середній і молодший медперсонал. Найбільшими були такі групи: № 20, куди були внесені прибиральниці, № 23 – чорнороби, № 25 – службовці [8].

Люди виконували різноманітну роботу. Наприклад, у спогадах зустрічаються наступні факти: „У серпні 1942 р. біржею праці я була направлена до м. Каменська у розпорядження одного інспектора військової частини...”, або „начальник жіночого відділу біржі праці Ковалева Віра направила мене працювати кресляркою до топографічного бюро...”. До речі, біржа праці функціонувала до останнього етапу окупаційного періоду: „Прибувши у лютому 1943 р. до м. Сталіно, я змогла, за допомогою працівників біржі праці, влаштуватися знову на колишню роботу” (тобто до топографічного бюро). Про внутрішню організацію груп дізнаємося з того ж документу. Відомо, що відповідав за роботу групи посередник, який мав у своєму розпорядженні регістратора або робітника картотеки, у великих групах були помічники посередників, а також кур'єри. Турбота про влаштування людей у ті галузі праці, в яких робітники мали досвід, не була властива окупантській владі. Облік безробітних вівся за спеціальностями, проте дуже мізерний відсоток робітників використовувався за своєю спеціальністю, більшість же працювала відповідно не за фахом, не маючи відповідного досвіду [9]. Насильницькі методи працевлаштування, таким чином, відбилися на якості роботи працівників та обумовили невисоку продуктивність їхньої праці.

Тих, які були не працевлаштованими, відправляли до Німеччини. Люди, задля того, щоб уникнути поїздки, влаштовувалися на будь-яку працю. Бо, при звертанні до мешканців, окупанти говорили про те, що всі безробітні однаково мають бути відправлені до Німеччини. Кількість бажаючих потрапити до Німеччини швидко зменшувалась, на відміну від перших часів окупації, коли спостерігалось прагнення радянських людей до фашистської країни. Згодом молодь відправляли насильно, за допомогою поліції. Часто люди влаштовувалися носити каміння, прибирати сміття, чистити німцям взуття, прибирати підлогу [10].

Задля того, щоб збільшити чисельність бажаючих працювати на себе, окупанти вводили різні заохочувальні методи. Так, наприклад, архівні документи засвідчують той факт, що за кожного, хто виїхав до Німеччини, рідні отримували по 130 крб. Стосовно тих, хто залишився у м. Сталіно практикувалася видача хлібних карток. Окупанти, крім того, влаштовували публічні будинки задля утіхи офіцерського складу та солдат. Наприклад, у м. Сталіно було відкрито такий заклад, який сьогодні має назву «Великобританія». Під пропозицією працевлаштування у готелі окупанти заманювали молодих привабливих жінок, які, потрапивши туди, вимушені були під загрозою смерті або не повернення документів працювати згідно з внутрішніми правилами [11].

Також у медичному обслуговуванні встановлювалися певні норми сплати за надання медичних послуг. Так, візит лікаря в залежності від місця знаходження пацієнта варіювався від 5 до 20 крб., місце у стаціонарі - 5, 12, 20 крб. Прийом до лікаря – терапевта коштував 5 крб., до хірурга – 7 крб., відвідини хворого на дому – 30 крб. [12]. Тобто, медичну допомогу міг отримати лише той, хто був здатний оплатити її. Це, в свою чергу, призводило до розповсюдження хвороб та сприяло скороченню чисельності населення.

За підрахунками дослідників, у роки окупації на прикладах 60-ти медичних установ чотирьох окупованих районів області (Чистяковського, Краматорського, Володарського та Красноармійського) можна зробити висновки, що в роки окупації мав місце страшний голод, розповсюджувалися епідемічні, венеричні захворювання. Значна кількість людей хворіла на сипний тиф. Так, за даними Красноармійського шкірвендиспансеру захворюваність на сифіліс та гонорею у 1942 та 1943 рр. зростає у шість разів (на відміну від 1940 р.). Відомо, що у м. Сталіно при центральній поліклініці на Стандарті відкривався спеціальний госпіталь для військовополонених. Адміністрація госпіталю зверталася з проханням до населення про допомогу з постільним приладдям [13].

Фашистське санітарне Управління Донбасу 23 лютого 1942 р. видало наказ про сувору економію медикаментів та перев'язочного матеріалу. Проте уся хірургічна допомога була сконцентрована у Юзівці, на місцях же дозволялося оперувати лише ургентні випадки [14].

Загальні риси стану медичних шпиталів виявлялися у таких явищах як спалахи епідемій, зокрема, через відсутність відокремлення носіїв інфекційних захворювань від поранених; у нестачі харчування для поранених. Останнє спричиняло проведення місцевою владою конфіскації залишків харчів у населення, чим зумовило вагомий вплив на його життя. Також низький рівень розвитку медичної справи зумовлювався й недостатньою кількістю водопостачання для шпиталів. Це сприяло підвищенню антисанітарного стану, у якому знаходилося хворе населення у шпиталях. Інфекційні захворювання, в свою чергу, мали розповсюдження серед місцевого населення, бо, відомо, що у випадках переповнення шпиталів хворими останні направлялися лікарями до жител мешканців ближніх територій за передчасною згодою на це господарів.

Окрім того, брудна питна вода ставала джерелом гострих шлункових захворювань серед населення [15].

Слід зазначити, що моральний стан військових, що знаходилися на медичному стаціонарі, мав негативний вплив на лікарняну дисципліну. Зокрема, дослідниками наводяться випадки, що засвідчують пияцтво хворих. Зустрічалися також поодинокі випадки крадіжок військових вантажів із залізниць, розбою на вулицях, проникнення до квартир, що віддзеркалилося у погіршенні матеріального, а також морального стану населення, призвело до послаблення з його боку опору до заходів окупантській владі. Форми людиноненавистницької політики окупантів не завжди мали прямо вираженого характеру. Підтвердженням цієї думки щодо медичного питання є повідомлення газети «Донецький вісник» про відкриття курсів лікарів для тих студентів медінституту, що недовчилися. Так, у кінці вересня 1942 р. на них навчалось 106 п'ятикурсників [16]. Окупанти не мали жодних проявів турботи про міське населення, причини проведення ними подібних заходів можна пояснити тим, що вони намагалися використати лікарів для своїх власних потреб. Кваліфіковані лікарі-одна з основ людського виживання у військовий час. Тому їх наявність (та кількість) забезпечує більш-менш надійну гарантію збереження життя. Тим самим, відіймаючи досвідчених лікарів, окупаційна влада зменшувала шанси на виживання міському населенню.

Заробітна платня була іншою основою людського життя, у цей період вона мала різноманітні встановлені податки, форми яких мали свої відмінності на певних конкретних територіях. „Існували вільні суми до 200 крб. на місяць, тобто не обкладених податком, - зустрічаємо у наказі Авдієвської районної управи. Від суми зарплати, що перевищує цю суму, треба вносити 10 % податку. Податок, у свою чергу, треба нараховувати від суми заробітків чи окладів за рік” [17]. Можна припустити, що окупаційна влада мала на меті в деякій мірі зрівняння професійних прошарків населення за матеріальним становищем.

Важким було становище населення, зайнятого у сільському господарстві. Умови життя, продиктовані окупаційною владою, вимагали від селян їхнього закріплення за певним громадським господарством, призначення робочої худоби-основи ведення господарства, винятково для роботи в громадському господарстві, яка роздавалася населенню під розписку [18]. Земля закріплювалась за селянським двором не на умовах приватної власності, а для обробки. Праця селян оплачувалася у формі залишку від зданого врожаю. Отримана платня була нижче прожиткового мінімуму [19]. Робота у господарстві розпочиналась о 6 годині ранку. Тривалість роботи на добу становила 14-16 годин. Кожний селянин повинен був працювати у господарстві не менше п'яти днів на тиждень, а в жнива не мав вихідних. Часто траплялися випадки саботажу заходів окупаційної влади. Люди масово не виходили на роботу, хоча гітлерівці вимагали того, акцентуючи на цьому у своєму наказі. За саботування постанов окупаційної влади мешканці суворо каралися. За ухилення від роботи окупанти припускались до видів покарання населення, а саме штрафів, ізоляції у в'язницях. Окрім того, зустрічаються такі види

експлуатації сільського населення як кругова порука, система заручників, тілесні та інші покарання [20]. У пересторозі окупантів липня 1942 р. було вказано наступне: „за відмовлення від роботи стягнуто штраф із шести осіб, а з десятих замкнено у в'язницю терміном на 5 діб” [21]. За наказом начальника Меловського райуправління Ворошиловградської області у вересні місяці 1942 р. було встановлено штраф за невихід на роботу без поважних причин: у неділю – 35 крб., у звичайні дні – 100 крб. на кожного працездатного. За свавільно встановлений відпочинок зі старост двох господарств було стягнуто 500 крб. з кожного за вихідний день [22]. Кількість зерна, що здавалось, не була встановлена: усе зібране зерно поступало до вермахту або вивозилося прямо до Німеччини. Не здавалося тільки насіння, бо воно насамперед виступало джерелом нового прибутку окупантів [23].

Система оподаткування, пов'язана з ринковою справою, мала певні розміри, що визначалися, насамперед, формою організації господарства. Так, у наказі по Авдієвській районній управі селища Авдієвка від 5 березня 1942 р. вказані розміри податків для певних організацій. Так, наприклад, колгоспи вносили податок у розмірі 4% прибутків від продажу продукції розподільним пунктам чи пунктам, на які це покладено, а для сільськогосподарських оброблювальних підприємств, молочних ферм, млинів податок з оборту встановлювався у розмірі 3% від товарного звороту продукції. Сільськогосподарські ж виробництва (на рівень розвитку яких, як бачимо, мали вплив біологічні, хімічні та фізичні закони) не передбачували стягнення прибуткового податку. Тобто окупанти нічого не мали проти мінімального рівня розвитку власного господарства населення. Промисловці, що мали більш успішний розвиток справ, також мали сплачувати податок. У документах вказано, що всі особи, які займалися особистим промислом, торгівлею, прибуток яких перевищував 200 крб. на місяць, вносили прибутковий податок у розмірі 10%. Відношення німців до робітників та службовців колишніх радгоспів також передбачувало сплачування останніми податків [24].

Загальну картину життя населення в період окупації можна побачити, зачитувавши деякі згадки мешканців міста: „Коли до нашого міста вступила німецька армія, вони, неначе голодні вовки, кинулися грабувати населення, забираючи все: домашніх тварин, хліб, картоплю, сіно, - все, що впадало їм в око. Все, що було найкраще (меблі, картини, музикальні інструменти) загарбники намагалися відправити до Німеччини. Німецькі жандарми, за допомогою зрадників батьківщини – поліцаїв, творили над народом звірські знущання. В сім'ях партійних, комсомольців щоденно робили обшук, забирали все і кожні день і ніч сотнями арештовували людей та розстрілювали” [25].

Проте, неначе у протилежність цій події щодо характеру політики окупантів, бригадир обшуків обшуків господарства говорить про німецьку армію як про визволительку. Описуючи жахіття, що проходили на селі при проведенні мобілізації худоби до фронту Червоною армією, бригадир відмічає, що з приходом німців відродилося їхнє господарство, худоба була повернена, населенню була надана земля. Тому, саме ті господарі, до кола яких він належав, були першими у Юзівці власниками землі [26].

Представляється вірогідним наступне пояснення: німці заохочували тих, хто їм допомагав „обжитися” на новій території (бо вищезазначене населення допомагало їм: замінювало військових коней своїми, прокладало шляхи та ін.), а також німці користувалися тим, що тутешній народ був проти радянської системи влади.

Такі випадки були поодинокими, проте ситуація на селі була все ж таки змінною, та однією з версій, чим була обумовлена ця неоднорідність положення сільських господарств, є різне відношення населення до приходу окупантів.

Таким чином, проаналізувавши матеріали архівних документів та інші наукові дослідження, присвячені даній проблематиці можна зробити висновок про те, що при виявленні характерних рис повсякденного життя населення Донбасу у період окупації 1941-1943 рр., варто зазначити, що метою перебування німців на території Донбасу було використання виробничих сил та трудових ресурсів регіону задля забезпечення економічного процвітання своєї власної країни. У зв'язку з цим окупанти практикували різноманітні методи щодо втілення цієї мети у життя.

Аналіз перебування німців у Донбасі дає підставу характеризувати діяльність окупантів, як насильницьку, що підтверджується:

- примусовим відправлення населення до Німеччини задля забезпечення названої країни трудовими ресурсами;

- запровадженням різних видів експлуатації мешканців Донбасу задля використання місцевих промислових, сільськогосподарчих ресурсів в інтересах окупантів;

- обмеженні місцевого населення в отриманні ними заробітної плати та пов'язане з цим введення системи зрівнення професійних прошарків у матеріальному плані, що виявилось, зокрема, у стягненні податків з промисловців;

- позбавленні мешканців Донбасу в можливості отримати висококваліфіковану медичну допомогу, що призводило до розповсюдження хвороб та підвищення смертності.

Література

1. Емченко Г.Я. Годы суровых испытаний. Из истории партийных организаций Донбасса в период Великой Отечественной войны (июнь 1941-1945). – Луганск, 1961. – 201 с.; Добров П.В., Тарнавський І.С. Провал фашистських планів встановлення «нового аграрного порядку» в окупованому Донбасі в 1941 – 1943 рр. // Нові сторінки в історії Донбасу: Статті. Кн. 7. – Донецьк, 1999. – 91-100.; Добров П.В., Латиш О.Ю. Стан військових шпиталів Донеччини в період Великої Вітчизняної війни // Історичні і політологічні дослідження, № 1 (3), 2000. Михненко А.М. Історія Донбасу (1861-1945 рр.): [Навчальний посібник для студ. вузів] / А.М. Михненко – Донецьк: Юго-Восток, 1999. - 245 с.; Михненко А.М. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945) — Донецьк: Юго - Восток, 2000. — 152 с.; Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Сборник документов и материалов. – Донецк, 1982. – 308 с.; Луганщина в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) Сборник материалов и документов. – Донецк, 1969. – 374 с. та ін.

2. Михненко А.М. Історія Донбасу (1861-1945 рр.): [Навчальний посібник для студ. вузів] / А.М. Михненко – Донецьк: Юго-Восток, 1999. – С.169.

3. ДАДО, ф.р. 1838, оп. 1, спр.13, арк.7.

4. Михненко А.М. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945) — Донецьк: Юго - Восток, 2000. – С.28.
5. Луганщина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: Сборник документов и материалов / Сост.: А.М. Бурлаков, Н.А. Буцько, В.Е. Вилисова и др.; Редкол.: В.А. Шевченко (рук.) и др. Донецк: Донбасс, 1969. – С.96-97.
6. Михненко А.М. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945) — Донецьк: Юго - Восток, 2000. – С.181.
7. ДАДО, ф.р. 1838, оп. 1, спр.13, арк.1.
8. ДАДО, ф.р. 1838, оп. 1, спр.13, арк.7-8.
9. ДАДО, ф.р. 1838, оп. 1, спр.13, арк.6, 20.
10. ДАДО, ф.р. 1838, оп. 1, спр.54, арк.3,5.
11. ДАДО, ф.р. 1838, оп. 1, спр.13, арк.10,30.
12. Луганщина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: Сборник документов и материалов / Сост.: А.М. Бурлаков, Н.А. Буцько, В.Е. Вилисова и др.; Редкол.: В.А. Шевченко (рук.) и др. Донецк: Донбасс, 1969. – С.99-10.
13. К населению города и его районов // Донецкий вестник. – 1942. – 29 января.
14. Михненко А.М. Історія Донбасу (1861-1945 рр.): [Навчальний посібник для студ. вузів] / А.М. Михненко – Донецьк: Юго-Восток, 1999. – С.195.
15. Добров П.В., Латиш О.Ю. Стан військових шпиталів Донеччини в період Великої Вітчизняної війни // Історичні і політологічні дослідження.- № 1(3), 2000. – С.154.
16. В медінституте // Донецкий вестник. - 1942.- 29 декабря.
17. ДАДО, ф.р. 1738, оп. 1, спр. 1, арк.6.
18. Добров П.В., Тарнавський І.С. Провал фашистських планів встановлення «нового аграрного порядку» в окупованому Донбасі в 1941 – 1943 рр. // Нові сторінки в історії Донбасу: Статті. Кн. 7. – Донецьк, 1999. – С.91-100.
19. Михненко А.М. Історія Донбасу (1861-1945 рр.): [Навчальний посібник для студ. вузів] / А.М. Михненко – Донецьк: Юго-Восток, 1999. – С.173.
20. Луганщина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: Сборник документов и материалов / Сост.: А.М. Бурлаков, Н.А. Буцько, В.Е. Вилисова и др.; Редкол.: В.А. Шевченко (рук.) и др. Донецк: Донбасс, 1969. – С.86-87, 94.
21. Пересторога // Константиновские вести. - 1942р. - 4 июля.
22. Луганщина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: Сборник документов и материалов / Сост.: А.М. Бурлаков, Н.А. Буцько, В.Е. Вилисова и др.; Редкол.: В.А. Шевченко (рук.) и др. Донецк: Донбасс, 1969. – С. 94-95.
23. Добров П.В., Тарнавський І.С. Провал фашистських планів встановлення «нового аграрного порядку» в окупованому Донбасі в 1941 – 1943 рр. // Нові сторінки в історії Донбасу: Статті. Кн. 7. – Донецьк, 1999. – С.95.
24. ДАДО, ф.р. 1738, оп. 1, спр.6-7.
25. ДАДО, ф.р. 1838, оп. 1, спр.54, арк.3.
26. Собственники земли // Донецкий вестник. - 1942.- 12 апреля.

Удалова Т.М. Повседневная жизнь жителей Донбасса в условиях оккупации (1941 – 1943 гг.).

Освещаются характерные черты повседневной жизни населения Донбасса в период оккупации 1941 – 1943 гг.

Ключевые слова: *оккупация, условия жизни, население, Донбасс.*

Udalova T.M. Everyday life of Donbas inhabitants during the time of occupation (1941–1943).

Light up the typical traits of everyday life that inherent in Donbas population during the period of occupation (1941–1943).

Key words: *occupation, the conditions of life, population, Donbas.*

УДК 070.15:355(477.54) «19»

Чорний Д.М.

**ГАЗЕТА «ВОИН» – ПЕРШЕ ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНЕ
ВИДАННЯ В МІСТАХ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

У статті висвітлено історію першої в Харкові газети для військових «Воин»: причини створення, характер матеріалів, місце у патріотичному вихованні військ гарнізону в 1908-1911 рр., зв'язок із специфікою міста як значного центра розміщення частин регулярної армії, діяльністю провладних політичних сил.

Ключові слова: газета, І.І.Болдижєв, пропаганда, військова частина, гарнізон.

Останнє десятиліття перед Першою світовою війною стало добою поглиблення модернізаційних процесів в Російській імперії. Перша російська революція, столипінські реформи суттєво прискорили темпи перетворень, які охопили, економіку, політику, культурну сферу. Не залишилась осторонь армія, яка пережила серйозні випробування в період невдалої для країни російсько-японської війни. У 1905-1906 рр. військо опинилось під впливом революційної пропаганди. Частина солдат брала участь у революційних виступах. Водночас багато військових підрозділів залучались для придушення збройних повстань селян та робітників. Внаслідок цих явищ армійські порядки похитнулися, авторитет армії в суспільстві послабився.

На початку століття загострилися суперечності між великими державами. Гонка озброєнь у Європі свідчила про наростаючу імовірність війни. За таких умов військове відомство імперії почало здійснювати масштабну програму переозброєння, модернізації всіх сфер життя армії. Пропагандистська підтримка цих кроків була неможливою без залучення друкованих органів масової інформації, які починаючи з кінця 1905 р. стали потужним важелем впливу на громадську думку. Газета «Воин», що видавалася у Харкові в 1908-1911 рр., була першим спеціалізованим приватним виданням у провінції, покликаним допомогти уряду виконати накреслену програму. Дослідження прийомів та способів впливу даного видання на читачів допоможе розкрити нові сторінки взаємин між суспільством і армією в Російській імперії, повсякденного життя військових у великих містах.

Виникнення та функціонування періодичної преси широко представлене на сторінках узагальнюючих праць з історії Російській імперії [16, 22], діяльності політичних партій початку ХХ ст. [20], публікацій, присвячених життю окремих регіонів, міст [12, 30], історії журналістики [8, 9, 11, 14-15, 17, 24]. Однак історія легальної військової преси поки що не знайшла відображення як на сторінках зазначених праць, так і досліджень з історії війська імперії [10]. Про харківську газету «Воин» існує коротенький матеріал енциклопедично-довідкового характеру [5]. Метою даної статті є спроба дослідити історію виникнення в Харкові газети для військовослужбовців «Воин», проаналізувати характер вміщених у ній матеріалів.

Виникнення першої приватної газети для солдат саме у Харкові 1908 р. не було випадковим і пов'язане із низкою обставин. Перш за все слід зважати на те, що в Харкові розташовувався один з найбільших військових гарнізонів серед міст України. Полкові свята, урочистості з нагоди, приміром, повернення військ з театру бойових дій, були одними з знакових подій життя міста [25, 1906, 4 мая, 6 мая, 18 мая; 4 июня, 17 июня; 31, 1892, 7 декабря; 1893, 24 апреля]. Військові були «вмонтовані» у життя Харкова на особистому рівні. Приміром, полковника, згодом генерала Є.В.Богдановича, за ініціативи якого створено Товариство взаємного страхування від пожеж, обрано почесним громадянином міста [25, 1909, 26 февраля; 31, 1893, 18 марта]. Деякі політичні організації Харкова були тісно пов'язані із вихідцями з військових кіл, а генерал-лейтенант К.І.Радзишевський очолив Харківське відділення Русского Собрания [25, 1906, 3 октября].

У 1908 р. кількість військових в Харкові становила понад 9,5 тис. осіб (4,3% населення міста), у 1911 р. – 10,6 тис. (4,4%) [18, Ведомость «О числе жителей по сословиям»; 19, Ведомость «О числе жителей по сословиям»]. В рік заснування газети у місті дислокувалися п'ять піхотних полків, підрозділи Оренбурзького козачого полку, штаби 10-го армійського корпусу та 31-ї піхотної дивізії, чотири управління, конвойна команда [26, с. 38-43]. Через два роки до них додалися ще один піхотний полк та саперний батальйон [27, с. 47-54]. Дві третини військових, дислокованих у губернії, перебували у Харкові. Протягом наступних 1910-1914 рр. середньорічна кількість військових у місті становила понад 10 тис. [29, с. 125].

Восени 1908 р. загострилася зовнішньополітична ситуація. Вірогідність військового конфлікту в Європі різко зросла після анексії Австрією Боснії та Герцеговини. Тому готовність армії виконати зобов'язання країни на міжнародній арені привертала увагу як влади, так і суспільства. Саме в цей час відкрилася чергова сесія III Державної думи. Більшість у представницькому органі мали провладні політичні сили, які підтримували курс уряду щодо підвищення ступеня готовності збройних сил, а відповідно і збільшення військових асигнувань [1, с. 124-158; 22, с. 316-353, 462-517]. Забезпечення належної пропагандистської підтримки ухваленню відповідних рішень ставало конче необхідним. Це розуміли у військових колах не лише столиці, але і в провінції. Харків, представлений у Думі членом правомонархічної партії Союз Русского Народа (СРН) А.С.Вязігіним [26, 1907, 28 октября], потребував відповідного пропагандистського забезпечення ідеї збільшення військових витрат. Але існуючі на той час у місті великі щоденні місцеві газети орієнтувалися на ліберально-демократичні цінності, стримано ставлячись до планів уряду. Видання харківського СРН «Правда», «Глас народа», «Черная сотня» безславно припинили існування ще 1907 р. Наприкінці 1908 р. лише газета «Харьковские губернские ведомости» виступала рупором провладних правомонархічних сил. Тож нове видання покликане було заповнити існуючий інформаційний вакуум.

Від початку XX ст. до осені 1908 р. в Російській імперії існувало не більше 25 видань суспільно-політичного спрямування на військову тематику,

з яких лише 5-6 – газет. Газета «Русский инвалид» видавалася Військовим міністерством із середини ХІХ ст. Крім неї у Санкт-Петербурзі з листопада 1907 р. існувала «Армия и флот», а на периферії постали «Туркестанская военная газета» (Ташкент) у лютому 1906 р., «Кавказская армия» (Тифліс) у грудні 1907 р., «Практика воинского воспитания» (згодом «Строевой офицер») у січні 1908 р. у Варшаві, [2, Т.1, с. 30, 99, 140, 291,293-294, 298, 299, 432; Т.2, с. с. 9, 91-92,113, 247-248, 508, 554, 638; Т.3, с. 19, 69-70, 421, 491, 498, 568]. Отже газета в Харкові стала першим виданням, заснованим не в столиці або центрі військової округи, наближеної до зовнішнього кордону, а у великому місті. Вона була тісно пов'язана із місцевим військовим та політичним середовищем.

2 листопада 1908 р. в Харкові вийшов перший номер газети «Воин», яка поєднала функції спеціалізованої армійської та щоденної міської преси. Військова газета була покликана перш за все виховувати професійні якості воїнів. Міська – інформувати читача, бути енциклопедичною за своїм змістом [31, 1912, 23 июля]. Видавцем «Воина» був колезький секретар М.Г.Ковальов, головним редактором – ідполковник Іван Іванович Болдижев (1859 – 15 лютого 1911) [4]. Можна припускати, що ініціатором створення газети для солдат в Харкові виступив саме останній. На той час це був відомий журналіст, письменник. Оповідання та драматичні твори підполковника на побутову та військово-патріотичну тематику друкувалися під псевдонімом «Ив. Верунин» з 1890-х років у Харкові та Санкт-Петербурзі [13, с.236]. Сам І.І.Болдижев майже все життя присвятив військовій службі у 121-му піхотному Пензенському полку, розташованому у Харкові. Був учасником російсько-турецької війни 1877-1878 рр., за що отримав орден Святого Георгія 4 ступеня, та російсько-японської війни 1904-1905 рр. [3]. Завдячуючи І.І.Болдижеву, 121-й полк мав спеціальну книжечку-пам'ятку для нижніх чинів, в якій вони знайомилися із бойовим шляхом підрозділу [21]. Полковий патріотизм редактора знайшов відображення на шпальтах газети «Воин». У рубриці «Місцеві новини» помітне місце займали повідомлення про події в цьому полку, навіть такі «масштабні» та специфічні, як зарахування «сверхштата» бойового коня Маркіза, що вислужив свій термін [6, 1908, 9 ноября].

Вважаємо, саме І.І.Болдижев був головним мотором газети, редагуючи матеріали, залучаючи авторів, готуючи власні оригінальні статті, огляди подій. Коли у 1910 р. він відійшов від справ, на посаді головного редактора змінилися троє осіб (М.Г.Ковальов, Н.Ф.Федоров, Д.І.Светухін), які не спромоглися втримати періодичність виходу газети два-три рази на тиждень. Починаючи з дев'ятого номера 1911 р. видання було оголошено «тижневим журналом для військ» [2, т.1, с. 297].

У першому номері газети, яка визначалася як «солдатська національно-патріотична», вміщено програмну декларацію редакції. Вона побудована у вигляді бесіди під заголовком «Що таке газета», написана спрощеною мовою, пристосованою для розуміння «нижніх чинів», як в ті часи називали рядових військовослужбовців. У ній зокрема зазначалось: «...є газети

патріотичного спрямування, є революційного, є єврейського і т. ін. Газета патріотичного спрямування намагається вселити читачам почуття любові до своєї батьківщини, до свого Государя, до своєї віри, до свого народу, до своїх звичаїв, що перейшли до нас із сивої давнини» [6, 1908, 2 ноября]. Видавці спрямовували видання на патріотичне і політичне виховання військових, відверто засуджували «революційні видання», до яких відносили навіть легальні ліберальні щоденні газети. «Газета революційного спрямування, – зазначалося у першому номері «Воина», – намагається довести, що все у нас погано, що потрібно все старе переламати, понівечити, знищити; одним словом викликати загальний заколот, який називається «революцією» [6, 1908, 2 ноября].

Проголошення себе національно-патріотичною газетою в ті часи ставило її поруч із виданнями правомонархічних політичних сил, які проповідували захист і збереження головних засад російської державної ідеї, висловлених формулою «Православ'я. Самодержавство. Народність». Але беззастережно зараховувати газету «Воин» до табору останніх вважаємо неправомірним. На відміну від видань правомонархічних політичних партій, газета інакше ставилася до висвітлення національного, зокрема українського питання. Причина цього полягала, на наш погляд, у тому, що військове відомство було зацікавлене у вихованні модерної армії. Дисципліна, досягнення єдності дій та думок з боку представників різних національностей, які потрапляли до армії в умовах загальної військової повинності, виступали на перше місце. Пропаганда нетерпимості, нетолерантні висловлювання могли суттєво вплинути на почуття солдат, які мали пліч-опліч виконувати бойові завдання. Навіть притаманний чорносотенній пресі антиєврейський акцент в даній газеті був не такий помітний. Один із постійних авторів, що підписувався «И.Б-ев», найбільш імовірно це був редактор І.І.Болдижев, в статті «Суспільство, армія, народ» зазначав «Потрібно не дресирувати інородців, а морально виховувати»; армія, на його думку, «має бути культурною» [6, 1909, 20 декабря]. Останнє положення перегукувалося із тими, що пропагувалися представниками російського і українського ліберально-демократичного руху.

Редакційна колегія враховувала національний склад солдатів харківського гарнізону, серед яких значною була частка українців. Тому в газеті систематично вміщувались статті на українську проблематику, причому у них надавалась перевага використанню терміну «український», а не «малоросійський». Так, на шпальтах газети можна було прочитати про І.Котляревського, Г.Квітку-Основ'яненка, Т.Шевченка [6, 1908, 12 ноября, 23 ноября; 1909, 15 февраля], розповідалось про традиції різних регіонів України [6, 1909, 1 января]. Особливо прикметним був матеріал, присвячений Т.Шевченку, в якому він названий українським поетом, підкреслювалось, що важко знайти людину, не знайому із його творами «Наймичка», «Катерина». Водночас зазначалось, що він займає «у храмі російського мистецтва не останнє місце», використовуючи в даному випадку

термін російський як державну, а не національну приналежність [6, 1909, 15 лютого].

У першому номері «Воина» наводилося обґрунтування, з посиланням на нормативні документи, що військовослужбовцям не заборонено співробітничати із засобами масової інформації: «Усім військовослужбовцям не забороняється займатися літературною діяльністю. Ті, що пишуть під псевдонімом, зобов'язані повідомити його керівництву; псевдоніми зберігаються у таємниці» [6, 1908, 2 лютого]. Таке пояснення було конче необхідним, зважаючи на бажання залучити до співробітництва у «Воине» рядових читачів. Але влада піддавала систематичним репресіям столичну і провінційну пресу [7, ф.3. – Оп. 283. – Спр. 939. – Арк. 7-33; 23, с. 153-224], тому коло дописувачів до військової газети Харкова залишилось дуже вузьким.

Головними рубриками газети «Воин» були «Поточні відомості», «Новини звідусіль», «Столичні відомості», «Суміш», офіційна інформація – накази, листи для військ гарнізону, статті на загальнополітичні теми, з історії армії, Російської імперії, військової справи, літературні твори. Протягом 1908 р. існувала рубрика «Місцеві новини», але надалі вона зникла. Вважаємо, що причиною цього став той фактор, що щоденні газети «Южный край», «Харьковские губернские ведомости», «Утро» забезпечували доволі оперативне подання різнобічної інформації про місцеве життя. Навіть спеціалізоване видання харківського міського самоврядування «Известия Харьковской городской думы» вирішило не друкувати протоколи засідань думи, мотивуючи це тим, що газети подають повну та об'єктивну інформацію про них [30, с. 276-277].

Чільне місце на сторінках газети посідали матеріали на політичну тематику. Особливе значення надавалося висвітленню роботи III Державної думи [6, 1908, 6 лютого]. Подібні матеріали подавалися у вигляді повідомлень про роботу державних установ, рішення політичних партій, перш за все СРН, «бесід», наприклад, «Держава взагалі і політичні партії в Росії» [6, 1908, 9 лютого, 12 лютого].

Газета знайомила читачів із арміями інших країн. Так, вже у номері за 30 листопада 1908 р. було вміщено матеріал про специфіку офіцерського і солдатського корпусу австрійської армії [6, 1908, 20 лютого]. Надалі систематично з'являлися статті про армії інших держав [6, 1908, 7 грудня; 1909, 12 лютого та ін.].

Рекламні оголошення на шпальтах газети слугували важливим індикатором її фінансового становища та водночас віддзеркалювали рівень популярності, політичної «пристойності». На відміну від згаданих вище чорносотенних видань на шпальтах «Воина» вміщували рекламу місцеві магазини взуття, фотографії, типографії, майстерні годинників [6, 1908, 2 лютого, 7 грудня; 1909, 25 лютого, 15 жовтня, 20 грудня. Для порівняння: 28, 1907, 8 лютого, 11 лютого]. Але деякі патріотичні видання також фінансово підтримували газету для військових. Свою рекламу подавали такі засоби масової інформації, як «Почаевский листок», «Почаевские известия»,

«Вече» [6, 1908, 26 ноября, 30 ноября]. Частина оголошень була розрахована на специфіку читацької аудиторії газети. Це стосувалося, зокрема, безпечних лез для гоління, магазинів військового одягу, препаратів для посилення чоловічої потенції тощо [6, 1908, 14 декабря; 1909, 25 января, 15 октября], а також літератури для військових, як то «Сборник сведений, обязательных для сотенных и эскадронных разведчиков» (укладач Г.Н Мясников), творів І.Веруніна для народно-солдатського театру, журналів «Русский воин», «Стрелец» [6, 1908, 2 ноября, 4 ноября, 7 декабря].

У газеті систематично вміщувалися матеріали, спрямовані на розвиток культурного рівня солдатів, які у переважній більшості своїй були вихідцями з села і по закінченні служби мали повертатися до своєї звичної праці на землі. Статті, підписані «Гайдамака», розповідали про обробку пара під озимину, правила збереження вологості у ґрунті тощо [6, 1908, 23 ноября; 1909, 15 октября та ін.].

Газета надавала велике значення вміщенню літературних матеріалів. Перший номер відкривав вірш Великого князя Костянтина Костянтиновича «Часовой», п'єса «Жизнь за царя и родину». У четвертому номері, що вийшов у неділю 9 листопада 1908 р., було вміщено вірш «Родина» та оповідання «Сон перед запасом» «нижнього чина» І.Агафонова. Тож редакційна політика видання була схожою із політикою інших тогочасних «великих» газет, які намагались урізноманітнити недільні номери літературними творами, забезпечуючи відпочинок своїх читачів.

Історичні матеріали стосувалися загальнодержавних подій, історії православних святинь, битв, вшануванню пам'яті видатних осіб. Серед них виділялися статті до 75-річчя гімну «Боже, Царя храни», передрукована з журналу «Русский архив» [6, 1908, 14 декабря], про Іверську ікону Матері Божої [6, 1909, 22 февраля], до ювілею графа Д.О.Мілютіна – шефа 121 Пензенського піхотного полку [6, 1908, 9 ноября]. Друкувались спогади учасників бойових дій російсько-японської війни [6, 1908, 26 ноября].

Таким чином, виникнення 1908 р. у Харкові газети для військовослужбовців було обумовлене низкою факторів загальнополітичного, військового та місцевого характеру, зокрема поглибленням на початку ХХ ст. всебічної модернізації країни, наявністю значної частки військових у населенні міста, протистоянням місцевих політичних сил. Газета «Воин» була створена як національно-патріотичне видання, орієнтоване на пропаганду правомонархічних поглядів. Завдяки редакційній політиці, яку визначав І.І.Болдижев, її матеріали сприяли підвищенню загального рівня культури солдатів. Політичні матеріали певного гатунку не набули на її шпальтах домінуючого характеру, дозволяючи їй існувати протягом доволі тривалого часу. Вважаємо, що подальші дослідження мають стосуватися перш за все періоду існування «Воина» як тижневого журналу, порівняльних студій військової преси столичних та периферійних міст, встановлення авторства матеріалів, впливу газети на солдатську аудиторію, причин припинення існування.

Література

1. Аврех А.Я. Столыпин и Третья Дума / А.Я.Аврех. – М.: Наука, 1968. – 520 с.
2. Библиография периодических изданий России. 1901-1916. – Л., 1958-1961. – Т. 1-4.
3. Болдыжев Иван Иванович // Военная энциклопедия. – СПб.: Изд. Т-ва И.Д.Сытина, 1911. – Т. IV. – С. 629.
4. Болдыжев И.И. // режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Болдышев_Иван_Иванович.
5. Воин // Военная энциклопедия. – СПб.: Изд. Т-ва И.Д.Сытина, 1912. – Т. VII. – С. 7.
6. Воин. Солдатская национально-патриотическая газета. Харьков.
7. Державний архів Харківської області.
8. Есин Б.И. Государственные меры поощрения прессы в России конца XIX - начала XX в. / Б.И.Есин // Вестн.Москов. ун-та. – 1995. №4. – Серия 10. Журналистика. – С.23-27.
9. Есин Б.И. Русская газета и газетное дело в России (задачи и теоретико-методологические принципы изучения) / Б.И.Есин. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1981. – 132 с.
10. Зайончковский П.А. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX-XX столетий. 1881-1903 / П.А.Зайончковский. – М.: Мысль, 1973. – 351 с.
11. Из истории русской журналистики конца XIX - начала XX века: (Ст., мат., библиография) / Под. ред. Б.И.Есина. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1973. – 268 с.
12. Історія міста Харкова ХХ століття / О.Н.Ярмиш, С.І.Посохов, А.І.Епштейн та ін. – Х.: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. – 686 с.
13. Масанов И.Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей: В 4 томах / И.Ф.Масанов. – М.: Издательство Всесоюзной книжной палаты, 1956. – Т.1. – 442 с.
14. Махонина С.Я. Русская дореволюционная печать (1905-1914) / С.Я.Махонина. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1991. – 208 с.
15. Махонина С.Я. Русская легальная журналистика XX в. (1905-февраль 1917) (опыт системного исследования) / С.Я.Махонина // Из истории русской журналистики начала XX века. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1984. – С.5-49.
16. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII - начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б.Н.Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999.–Т.1.–548 с. – Т.2.– 566 с
17. Михайлин І.Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії 1812-1917. / І.Л.Михайлин. – Х.: Колорит, 2007. – 366 с.
18. Обзор Харьковской губернии за 1908 год. – Харьков: Типография Губернского правления, 1910. – 41 с.
19. Обзор Харьковской губернии за 1910 год. – Харьков: Типография Губернского правления, [б.г.]. – 41 с.
20. Омелянчук И.В. Черносотенное движение на территории Украины (1904-1914 гг.) / И.В.Омелянчук. – К.: НИУРО, 2000. – 168 с.
21. Пензенский 121-й пехотный полк // режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Пензенский_121-й_пехотный_полк
22. Россия в начале XX века / А.Н.Сахаров, А.Н.Боханов, Л.С.Гатагова и др. – М.: Новый хронограф, 2002. – 744 с.
23. Свобода печати при обновленном строе. – СПб., 1912. – 245 с.
24. Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення третьої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції 22-23 грудня 1995 р. – Львів, 1995. – 213 с.
25. Харьковские губернские ведомости. Газета политическая, общественная и литературная. Харьков.
26. Харьковский календарь на 1908 год. – [Б.м.], [б.г.]. – Разд. пагин.
27. Харьковский календарь на 1911 год. – [Б.м.], [б.г.]. – Разд. пагин.
28. Черная сотня. Газета политическая, общественная и литературная. Харьков.

29. Чорний Д.М. Військові стани по містах Харківської губернії (1901-1914 рр.) / Д.М.Чорний // Збірник наукових праць. Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди. – Сер. «Історія та географія». – Вип.17. – Х.: Майдан, 2004. – С.122-127.

30. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Д.М.Чорний. – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2007. – 304 с.

31. Южный край. Харьков.

Черный Д.Н. Газета «Воин» - первое военно-патриотическое издание в городах Украины в начале ХХ в.

В статье освещена история первой в Харькове газеты для военных «Воин»: причины создания, характер материалов, место в патриотическом воспитании войск гарнизона в 1908-1911 гг., ее связь со спецификой города как значительного центра размещения частей регулярной армии, деятельностью провластных политических сил.

Ключевые слова: газета, И.И.Болдыжев, пропаганда, воинская часть, гарнизон.

Chorniy D.M. Newspaper “Voyn” – The First Military-Patriotic Publication in Ukrainian Cities at the Beginning of 20th century.

The article tells the history of the first Kharkiv newspaper for military “Voyn”: reason for the establishment, the nature of materials, place in the patriotic education of the troops of the garrison in the years 1908-1911, its relationship with the specifics of the city as a significant centre of the regular army units, the activities of pro-government political forces.

Keywords: newspaper, I.I.Boldygev, propaganda, military unit, garrison.

РЕЦЕНЗІЇ

Кучер В.І.

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ:

ОНІПКО Т.В. ВИРОБНИЧІ ГАЛУЗІ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921–1928 РР.): МОНОГРАФІЯ / ТЕТЯНА ВОЛОДИМИРІВНА ОНІПКО. – ПОЛТАВА : РВВ ПУЕТ, 2010. – 381 с.

Інтерес українських істориків до проблематики, пов'язаної зі становленням та розвитком споживчого ринку, не випадковий з огляду на нинішню потребу його вдосконалення. Донині історичний досвід споживчої кооперації щодо забезпечення потреб громадян у товарах та продуктах харчування у період непу певною мірою був проаналізований у ряді досліджень, передусім присвячених її торговельній діяльності. Вивчення історичного досвіду виробничої діяльності споживчої кооперації України в умовах становлення ринкових відносин у нашому суспільстві нині диктується потребами життя. Здобутки кооперативних організацій у сфері промислового виробництва протягом 1920-х рр. можуть бути корисними і творчо реалізованими на практиці в умовах сьогодення з метою забезпечення населення якісною продукцією вітчизняного виробництва.

Слід зазначити, що практика залучення державою виробничих галузей споживчої кооперації УСРР до вирішення гострих продовольчих проблем та насичення внутрішнього ринку товарами першої необхідності в 1920-ті рр. донині не була предметом наукового аналізу. Тому рецензована монографія Т.В. Оніпко є першою спробою комплексного дослідження означеної проблеми і має важливе науково-теоретичне і практичне значення. Переконані, що узагальнений та проаналізований дослідницею історичний досвід виробничого потенціалу споживчої кооперації в ринкових умовах непу може бути доцільним у нинішніх складних соціально-економічних умовах з огляду на необхідність оптимізації кооперативного сектора економіки.

На сторінках рецензованої праці зроблена спроба незаангажованого висвітлення внеску таких виробничих галузей споживчої кооперації України, як промисловість, хлібопечення та громадське харчування у вирішення продовольчої проблеми та збільшення випуску товарів першої необхідності від перших кроків відродження господарської діяльності кооперації у зв'язку з переходом до непу і до кінця 1920-х рр.

Привертає увагу структура монографії, яка вказує на те, що дослідниця намагалася проаналізувати досягнення та прорахунки кооперативної промисловості, кооперативних хлібопекарень та кооперативних закладів громадського харчування як на початку непу, так і в період його подальшої трансформації.

Широка джерельна база, сучасна методологічна база і різноманітні методи дослідження, які відповідають особливостям теми, дозволили авторці висунути й обґрунтувати ряд наукових положень, висновків і рекомендацій, які мають усі ознаки наукової новизни. На основі раніше не відомих або маловідомих архівних джерел та матеріалів зроблена спроба аналізу політики радянської влади щодо виробничих галузей споживчої кооперації України, при цьому

вказано на прагматизм більшовиків щодо спрямування коштів та потенціалу кооперативних організацій на механізацію та реконструкцію її промислових підприємств.

Практично вперше в українській історіографії авторці вдалося обґрунтувати і переконливо довести, що промислові підприємства споживчої кооперації УСРР (з випуску ходових товарів, переробки сільськогосподарської сировини, випічки хлібної продукції) та кооперативні громадські заклади харчування зробили помітний внесок у вирішення продовольчих проблем та поповнення товарних запасів республіки протягом 1920-х рр.

Цілком погоджуємося з авторською позицією, що за умови обмеженості промислових товарів діяльність кооперативних промислових підприємств виявилася доцільною та своєчасною. Тим більше, що на початку непу при відродженні невеликих підприємств кооператори практично вишукували власні джерела їх фінансування, не сподіваючись на оперативну та суттєву матеріальну підтримку держави. Тобто випуском дефіцитної продукції споживча кооперація України рятувала як своїх пайовиків, так і некооперовану частину населення від голоду, недоїдання, переплати приватному виробникові і тим самим запобігала соціальному невдоволенню існуючою владою.

Цікавими й актуальними видаються рекомендації авторки щодо підтримки на державному рівні кооперативного сектора виробництва товарів та розвитку кооперативного сектору послуг. Тому поділяємо точку зору дослідниці, що на сьогодні бракує чіткої державної програми з оптимізації кооперативного сектора економіки, а без вирішення на державному рівні проблеми забезпечення населення якісними продуктами харчування та промисловими товарами не можна сподіватися на збереження здоров'я української нації.

Водночас вважаємо, що ґрунтовна і цілісна монографія Т.В. Оніпко лише виграла від того, коли б авторка глибше проаналізувала особливості конкурентної боротьби організацій споживчої кооперації України із приватним та державним сектором за оволодіння внутрішнім ринком, особливо на початку непу, коли регулююче втручання держави у господарські справи кооператорів було менш помітним порівняно з серединою та кінцем 1920-х рр.

У цілому рецензована монографія приверне увагу істориків, фахівців кооперації, аграріїв, усіх, хто зацікавлений в удосконаленні споживчого ринку, забезпеченні громадян якісною продукцією вітчизняного виробництва, більш плідному співробітництві українського села та кооперативного сектора економіки.

Кучер В.І.

Рецензія на монографію: Оніпко Т.В. Виробничі галузі споживчої кооперації України в контексті нової економічної політики (1921–1928 рр.): Монографія / Тетяна Володимирівна Оніпко. – Полтава : РВВ ПУЕТ, 2010. – 381 с.

Kucher V.I.

Review on a monograph: Onipko T.V. Production industries of consumer cooperation of Ukraine in the context of new economic policy (1921-1928): Monograph / Tetyana Volodymyrivna Onipko. – Poltava : RVV PUET, 2010. - 381 p.

Михайлюк В.П.

**ВІЧНІ ЦІННОСТІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПЕРЕЛОМНОГО МОМЕНТУ.
РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: ГРІДИНА І.М. ДУХОВНЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ
УКРАЇНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1945 РР.): МОНОГРАФІЯ /
ІРИНА МИКОЛАЇВНА ГРІДИНА. – ДОНЕЦЬК : ДОННУ, 2010. – 419 с.**

Духовне життя суспільства – це надзвичайно широке поняття, що включає в себе багатогранні процеси, явища, пов'язані з духовною сферою життєдіяльності людей; сукупність ідей, поглядів, почуттів, уявлень людей, процес їх виробництва, розповсюдження, перетворення суспільних, індивідуальних ідей у внутрішній світ людини. Духовне життя суспільства охоплює світ ідеального (сукупність ідей, поглядів, гіпотез, теорій) разом з його носіями – соціальними суб'єктами – індивідами, народами, етносами. В цьому зв'язку доречно говорити про особисте духовне життя окремої людини, її індивідуальний духовний світ, духовне життя того чи іншого соціального суб'єкта – народу, етносу, чи про духовне життя суспільства в цілому. Основу духовного життя становить духовний світ людини – и духовні цінності, світоглядні орієнтації. Разом з тим, духовний світ окремої людини, індивідуальності неможливий поза духовним життям суспільства Тому духовне життя – це завжди діалектична єдність індивідуального і суспільного, яке функціонує як індивідуально-суспільне.

Безперечно, що особливий інтерес для дослідників представляє духовне життя суспільства у переломні моменти історії, прикладом чого може служити Друга світова війна. Саме тому, вихід у світ монографії І.М. Грідіної не могло залишитися непоміченим, передусім для фахівців-істориків, які плідно займаються висвітленням широкого кола питань часів Другої світової війни. Це пояснюється тим, що авторка, вперше у вітчизняній історіографії, зробила спробу дослідити саме духовну складову життя людини яка перебуває у складних воєнних умовах. Привертають увагу територіальні межі дослідження, які охоплюють майже всі регіони сучасної України, що безперечно вказує на глибинний характер та комплексність монографії. Для розв'язання поставленого наукового завдання І.М. Грідіна зосереджує головну увагу на дослідженні достатньо вагомого й широкого кола джерел. Ґрунтовний аналіз цих документів ліг в основу авторської монографії «Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.)». Праця складається з п'яти розділів, в яких досліджуються найважливіші проблеми духовного життя людства у зазначений історичний період.

Перший розділ – «Історіографія, характеристика джерел, теоретико-методологічні засади дослідження» - подає ретельний аналіз найважливіших досліджень з соціальної історії доби Другої світової війни. Авторка також виклала власний погляд на особливості розвитку вітчизняної та зарубіжної науки в сфері дослідження питань духовної складової життя у визначені хронологічні межі. Привертає увагу характеристика І.М. Грідіної широкого кола архівних джерел, винайдених у центральних архівних установ, як України

(ЦДАВО України, ЦДАГО України), так і Російської Федерації (ДАРФ, РДАСП), що дозволило авторці отримати більш ґрунтовні висновки.

Другий розділ – «Цивільне населення України як носій духовності» – присвячений населенню України, як носію духовності, чинника духовної атмосфери, суб'єкта та об'єкта відповідної влади. Відзначено, що напередодні та на початку Другої світової війни населення знаходилося у більш менш «статичному стані», за вказаними вище критеріями. Цінність даного розділу полягає у складності виконання задекларованого авторкою завдання через високий рівень мобільності населення, викликані екстремальними умовами війни. Крім того, у цьому розділі І.М. Грідіна досліджує питання задоволення людських потреб, як матеріальних так і духовних, визначає особливості формування менталітету українського народу.

Третій розділ – «Організація духовного життя населення України в роки Другої світової війни: зовнішній вимір» – висвітлює особливості маніпуляцій свідомістю населення України для формування єдиного «ідеального радянського» духовного суспільства, визначені засади, засоби та механізми досягнення цієї мети. Паралельно авторка досліджує й нацистську модель духовного життя яку впроваджували керівники рейху для українського населення. Крім того, дослідниця вказує на те, що місце пропаганди грало вирішальну роль. Саме тому населення окупованої України стало об'єктом цілеспрямованої ідеологічно-психологічної обробки зі сторони двох найпотужніших на той час пропагандистських машин СРСР та нацистської Німеччини.

Четвертий розділ – «Внутрішній вимір духовного життя цивільного населення України в роки Другої світової війни» – присвячений реконструкції внутрішнього виміру духовного життя цивільного населення. В певній мірі не можна не погодитись з тезою І.М. Грідіною про те, що мові відведено важливу роль у формуванні духовного життя суспільства. Проте, в умовах тоталізації усіх сфер суспільного життя превалювала етнократична мова радянського політичного дискурсу (С. 296). Авторка не залишила без уваги й проблему відображення духовного життя у народному фольклорі. Не претендуючи на повноту висвітлення усіх якісних та кількісних характеристик, дослідниця проаналізувала сюжетні стереотипи у сприйнятті українським народом подій Другої світової війни й визначила ступінь їх відображення в усній народній творчості. Безперечно гумор є проявом масової свідомості, своєрідним відображенням дійсності, виразом актуальних проблем. Але в радянському суспільстві паралельно існували як офіційно дозволена і ретельно контрольована сатира на макрорівні (С. 309). В ній функція жарту заключалася у тиску та впливу на поведінку особи. Інша – нецензурована – у вигляді усної розповіді, потаємного народного гумору, як віддушину при напрузі. Авторка погоджується з думкою російського соціолога І.А. Бутенко, що ці процеси були спричинені гіперконцентрацією влади в СРСР. І.М. Грідіна переконливо доводить, що гумор та сміх в умовах війни виконував різноманітні функції – захисну, понижуючу, компенсаторну, впливаючи на психологічному, та фізіологічному рівні вони стали одним з найважливіших засобів вижити.

П'ятий розділ – «Релігія як складова духовного життя населення України в роки Другої світової війни» – подає аналіз ролі релігії як одного з найбільш важливих соціальних інститутів, адже саме релігія та релігійна свідомість радянських громадян стали важливим чинником політики двох тоталітарних режимів – радянського та нацистського, а самі віруючі, будучи одночасно і об'єктом, і суб'єктом цієї політики так чи інакше впливали на неї повсякденними практиками. Привабливою сторінкою цього розділу, безперечно, є порівняльний аналіз ставлення політичних влад СРСР та нацистської Німеччини щодо релігійного життя. Проте, якщо ставлення радянської влади до релігії не зазнало кардинальних змін, то нацисти використовували релігійний чинник та релігійну свідомість на окупованих територіях виключно з прагматичною метою умиротворення, а згодом і підкорення місцевого населення.

В цілому можна зазначити, що І.М. Грідіної «Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.)» є важливим, фундаментальним та новаторським дослідженням, а запропонована авторкою методологія відкриває перспективи подальших наукових студій в сфері соціальної історії часів Другої світової війни. Книга справляє позитивне враження, яка заповнює до певної міри прогалину в історіографії проблеми, демонструє зразок вдалого застосування міждисциплінарного науково-історичного дослідження системи духовного життя населення України в роки Другої світової війни. Вона гарно видана, має переконливу джерельну базу, цікаві додатки, які в певній мірі відображають картину ідеологічного впливу двох тоталітарних систем на свідомість соціуму. Монографічна праця є першим системним дослідженням духовного життя означеного періоду. Проте, на наш погляд, дослідження лише б виграло, якщо б авторка додала у кінці іменний та географічний показник.

Михайлюк В.П. Вечные ценности сквозь призму переломного момента.

Рецензия на книгу: Грідіна І.М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.): Монографія / Ірина Миколаївна Грідіна. – Донецьк : ДонНУ, 2010. – 419 с.

Mikhaylyuk V.P. Eternal values through the prism of critical moment.

Review on a book: Gridina I.M. Spiritual life of population of Ukraine in the years of Second World War (1939-1945): Monograph / Iryna Mykolajivna Gridina. – Donetsk : DonNU, 2010. – 419 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бельдюгін Віталій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Бистра Марія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історичного факультету Донецького національного університету.

Богінська Ірина Валентинівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

Власов Володимир Іванович – д.е.н., д.с.-г.н., професор, гол. наук. співробітник Національного наукового центру „ІАЕ” НААНУ.

Власов Ю.Н. – начальник Луганського обласного центру метеорології.

Данільєва Юлія Геннадіївна – аспірант кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Довжук Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Євдокимов Микола Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Євдокимова Віра Дмитрівна – доцент кафедри театрального мистецтва Луганського державного інституту культури і мистецтв, заслужений працівник культури України, член Національної спілки журналістів України.

Єсіп Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Донецького національного університету.

Захарків Максим Романович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри прикладної філософії та теології Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля.

Касьянова Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Донецького національного університету.

Клеймьонова Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Корчанова Юлія Олександрівна – асистент кафедри сільськогосподарських машин Луганського національного аграрного університету.

Кучер В.І. – головний науковий співробітник Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії аграрних наук, доктор історичних наук, професор (м. Київ).

Ласкавий Дмитро Васильович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Малярчук Наталя Григорівна – кандидат історичних наук, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецької філії Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі.

Михайлюк Віталій Павлович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Мірошнік Родіон Валерійович – аспірант Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Панченкова Наталія Олександрівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Петренко Олександр Омелянович – кандидат технічних наук, доцент кафедри тракторів та автомобілів Луганського національного аграрного університету.

Посредников Дмитрій Владимирович – кандидат історических наук, доцент кафедри політології Донецького Національного університета.

Сиволапов Василь Олексійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля.

Степанова Оксана Геннадіївна – аспірант кафедри історії України Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля.

Татарчук Людмила Михайлівна – завідувачка відділу наукової обробки документів Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України.

Удалова Тетяна Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Донецького національного університету.

Чорний Дмитро Миколайович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри українознавства філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна.

ОГОЛОШЕННЯ

Редколегія наукового збірника „Історичні записки” – фахового видання України, в якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (постанова президії ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7) запрошує науковців надсилати свої статті.

Приймаються наукові статті, які мають такі *необхідні елементи* (Бюл. ВАК № 1, 2003): висвітлення проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими практичними завданнями (5-10 речень); аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор (до 0,75 сторінки); виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття, формулювання цілей та завдань статті (до 0,5 сторінки); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження; перспективи подальших розвідок у даному напрямку (2-3 проблеми).

Матеріали для публікації (обсяг в межах 0,5-0,75 д.а.) подаються на диску в текстовому редакторі MS Word for Windows 1997-2003 в редакторі Word разом із одним надрукованим примірником на аркушах формату А 4.

Вимоги до електронного варіанта тексту. Текст статті складається з таких елементів у такій послідовності: шифр ББК (вирівнювання тексту по ширині); прізвище та ініціали автора (шрифт напівжирний, розміщується справа); назва статті (шрифт напівжирний, великими літерами, вирівнювання тексту по центру); через рядок **коротке** резюме мовою основного тексту статті та ключові слова; через рядок текст статті (посилання у тексті супроводжуються цифрами у квадратних дужках із позначенням номера цитованого видання у списку літератури, а потім через кому подаються сторінки, наприклад: [1, 34]); через рядок список літератури, оформлений згідно із новими вимогами ВАК України, під заголовком **Література (ніяких інших слів!)**; через рядок **прізвище, ім'я, по-батькові, назва статті, короткі (1-2 речення) резюме та ключові слова українською, російською та англійською мовами.**

Усі поля 20 мм; шрифт Times New Roman; кегель 14; інтервал 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки і таблиці оформлюються згідно із ДСТУ.

Щодо символів. У тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також у них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки».

Стаття обов'язково супроводжується авторською довідкою із зазначенням *прізвища, ім'я, по батькові* (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти. **Відомості подаються повністю**, без скорочень, одним реченням, через кому, в одному файлі зі статтею.

УВАГА: текст статті, резюме, відомості про автора, адреса становлять єдиний електронний файл, який має назву згідно із прізвищем автора!

Зразок оформлення структурних елементів статті
УДК 625.1 (09)

Білик А.Ю.

**ІНЖЕНЕР О.В. ЛІВЕРОВСЬКИЙ – ТАЛАНОВИТИЙ
ОРГАНІЗАТОР ЗАЛІЗНИЧНОГО БУДІВНИЦТВА**

Висвітлюється внесок О.В.Ліверовського у будівництво залізниць Російської імперії.

Ключові слова: *О.В. Ліверовський, будівництво, залізниця, Російська імперія.*

Особливістю розвитку залізничного транспорту в Російській імперії та зокрема в Україні на межі ХІХ-ХХ століть було не тільки підведення підсумків, переосмислення накопичених знань, але й формування окремих прикладних наук. **(текст статті)**

Література

1. Жинкин Г.Н. Профессор А.В. Ливеровский / Г.Н. Жинкин // Транспортное строительство. – 1869. - №2.
2. Ливеровский А.В. 50 лет работы на железнодорожном транспорте // А.В. Ливеровский. – Хабаровськ, 1999. – С. 52.
3. ...

Билык А.Ю. Инженер А.В.Ливеровский – талантливый организатор железнодорожного строительства.

Освещается вклад А.В.Ливеровского в строительство железных дорог Российской империи.

Ключевые слова: *А.В. Ливеровский, строительство, железные дороги, Российская империя.*

Bilyk A.Yu. Engineer A.V.Liverovskiy is a talented organizer of railway building.

Lights up the deposit of A.V. Liverovskogo at building of railways of the Russian empire.

Key words: *A.V. Liverovskiy, building, railways, Russian empire.*

Білик Анатолій Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету.

Адреса: вул. О.Кошового, 13/4, м. Запоріжжя, 91034; 050-562-69-32; bil@lg.ua

Повідомляємо, що збірники друкуються на комерційній основі за рахунок авторів. Доктори наук, які є одноосібними авторами, друкуються у збірнику безкоштовно.

Статті подавати за адресою: 91034, м. Луганськ, вул. Ватутіна, 1, корпус 8, кафедра всесвітньої історії; e-mail: mihayluk@snu.edu.ua

Контактні телефони: 8(0642) 33-02-37

8(066) 238-25-80

8(066) 620-24-12

Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні або такі, що не відповідають поданим вище вимогам, матеріали без пояснення причин.

Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

У разі передруку посилання на «Історичні записки: Збірник наукових праць» **обов'язкове.**

Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

ЗМІСТ

СТАТТІ

Бистра М.О.	ОСВІТНЯ ДОКТРИНА НАЦИСТІВ ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1941-1944 рр.)	3
Богінська І.В.	ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПРОСТІР У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЇ	10
Власов В.І.	ЕКОНОМІЧНА ГЛОБАЛІЗАЦІЯ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ	18
Данільєва Ю.Г.	ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСЯКДЕННЯ 20-30-Х РР. ХХ СТ. В ІСТОРІОГРАФІЇ ВІД 1920-х рр. до початку ХХІ ст.	22
Довжук І.В.	СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ у 20-50-х рр. ХІХ ст.	31
Євдокимов М.О.	ІСТОРІЯ СУПЕРЕЧОК НАВКОЛО ПОГЛЯДІВ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ НА СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА В РОСІЇ Й ІНШІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ У ХІХ ст.	42
Євдокимова В.Д.	ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОГО ХАРАКТЕРУ МАЙБУТНІХ АКТОРІВ У СУЧАСНІЙ МИСТЕЦЬКІЙ ОСВІТІ	48
Єсіп І.М.	ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОК У ВІДБУДОВІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ДОНБАСУ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1943 - 1945 рр.)	53
Захарків М.Р., Степанова О.Г.	ДО АНАЛІЗУ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ТА СТРУКТУРНОГО РОЗВИТКУ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ У ХVІІ столітті	61
Касьянова Н.М.	РОЛЬ ОРГАНІВ ОСВІТИ У СТАБІЛІЗАЦІЇ РІВНЯ ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (НА ПРИКЛАДІ ДОНБАСУ)	69
Клеймьонова О.О.	СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ ВЗАЄМОВІДНОСИН ОСІЛИХ І КОЧОВИХ НАРОДІВ ПІВДНЯ РУСІ (VІІІ – початок ХІІІ ст.)	74
Ласкавий Д.В.	«НАФТОВА ПОЛІТИКА» ВЕЛИКОБРИТАНІЇ В ПЕРСІЇ І США (1922–1924)	79
Малярчук Н.Г.	ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО - КУЛЬТУРНИХ, МОВНИХ ТА ОСВІТНІХ ПОТРЕБ РОСІЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ ПІД ЧАС УКРАЇНІЗАЦІЇ (20 - ті – поч. 30 - х рр. ХХ ст.)	84
Михайлюк В.П., Бєльдюгін В.А.	МОЛОДЬ У КОНТЕКСТІ БОРОТЬБИ ЗА РЕАЛІЗАЦІЮ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	91

Мірошник Р.В.	ІНФОРМАЦІЙНЕ НАПОВНЕННЯ ТА ПРОБЛЕМАТИКА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ВЕБ-РЕСУРСІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ	104
Панченкова Н.О.	АГРАРНЕ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ НА ПОЧАТКУ ХХ ст..	113
Петренко А.Е., Власов Ю.Н., Корчанова Ю.А.	ЗАРОЖДЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ЗНАНИЙ О ПОГОДЕ НА ЗЕМЛЯХ ДОНБАССА	119
Посредников Д.В.	ПРАВОСЛАВИЕ И ВЫБОРЫ ПРЕЗИДЕНТА УКРАИНЫ 2010	124
Сиволапов В.О.	ГІТЛЕР ТА СТАЛІН: ЗВЕРНЕННЯ ДО НАРОДІВ У ЗВ'ЯЗКУ З НАПАДОМ НІМЕЦЬКОГО РАЙХА НА СРСР	133
Татарчук Л.М.	РОЛЬ ПОЛТАВСЬКОГО ТОВАРИСТВА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА У СТАНОВЛЕННІ ПОЛТАВСЬКОГО ДОСЛІДНОГО ПОЛЯ (1865–1884)	147
Удалова Т.М.	ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ ДОНБАСУ В УМОВАХ ОКУПАЦІЇ (1941-1943 рр.)	153
Чорний Д.М.	ГАЗЕТА «ВОИН» – ПЕРШЕ ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИДАННЯ В МІСТАХ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	160

РЕЦЕНЗІЇ

Кучер В.І.	РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ: ОНІПКО Т.В. ВИРОБНИЧІ ГАЛУЗІ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921–1928 РР.): МОНОГРАФІЯ / ТЕТЯНА ВОЛОДИМИРІВНА ОНІПКО. – ПОЛТАВА : РВВ ПУЕТ, 2010. – 381 с.	168
Михайлюк В.П.	ВІЧНІ ЦІННОСТІ КРИЗЬ ПРИЗМУ ПЕРЕЛОМНОГО МОМЕНТУ. РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: ГРІДІНА І.М. ДУХОВНЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1945 РР.): МОНОГРАФІЯ / ІРИНА МИКОЛАЇВНА ГРІДІНА. – ДОНЕЦЬК : ДонНУ, 2010. – 419 с.	170
Відомості про авторів		173
Оголошення		175

ДЛЯ ПОТАТОК

**ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ:
Збірник наукових праць**

**Випуск 27
Частина 2**

Наукове видання

Видання збірника здійснено за рахунок авторів

За достовірність викладених фактів,
цитат та інших відомостей відповідає автор

**Відповідальний за випуск
Літературний редактор
Оригінал-макет**

**Михайлюк В.П.
Бугокова Л.В.
Дорош Т.О.**

Підписано до друку 31.08.2010 р.
Формат 60 x 84 1 / 16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 13,93
Обл. друк. арк. 13,85
Наклад 300 прим. Вид. № 25. Замовлення № 72. Ціна вільна

Надруковано з оригінал-макету у ПП Пальчак А.В.
м. Луганськ, вул. Коцюбинського, 2/2